

R 566

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 3/2011

Handwritten signature or mark.

2012

K866

ИҚТИБОС

Ўзбекистон Республикаси Президентини ИСЛОМ КАРИМОВ

жу 2

- ▶ Ўзбекистон Оллоҳнинг назари, меҳри тушган, файз ва ба-
рака ато этилган бетакрор заминдир.
- ▶ Ватан туйғуси, Ватан тушунчаси биз учун саждагоҳдек
муқаддас, саждагоҳдек пок ва улуғ бўлмоғи керак.
- ▶ Томирида миллий ғурур, Ватан ишқи жўш урмаган одам-
дан жасорат кутиб бўлмайди.
- ▶ Ўзбек халқи дўпписида суе ташиб бўлса ҳам дарахт
кўкартиради.
- ▶ Халқимиз фақат жисман эмас, руҳан ҳам уйғоқ бўлмоғи
даркор. Руҳ бедорлигига унинг раҳбар-раҳнамолари, оли-
му зиёлилари, барча фарзандлари масъулдир.
- ▶ Бу юртнинг эгаси бор. Бу юртнинг эгаси – заҳматкаш,
олижаноб, кўпни кўрган, иродаси мустаҳкам, иймони бу-
тун халқимиздир. Эгаси бор юрт ҳеч қачон душманга
оёқости бўлмайди.
- ▶ Озодликка фақат курашиб эришилади.
- ▶ Ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват олган халқни ен-
гиб бўлмайди.
- ▶ Мустақиллик – бу, аввало, ҳуқуқдир.
- ▶ Чинакам халқ бўлсак, чинакам миллат бўлсак, улкан қуд-
ратли дарёга айланайлик, фарзандларимизга ўзгалар
ҳавас қиладиган озод ва обод Ватан қолдирайлик.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Муҳоллид РАҲИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Дамин ЖУМАКУЛ
(масъул котиб)
ШОҲСАНАМ
(бўлим муҳарира)
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим муҳарира)
Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)
Гулнора ФАҒТОҲОВА
(мусаккиб)
Машраб НУРИНБОЕВ
(фотомуҳбир)

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Хуррид ДАВРОН
Нурриддин ЗАЙНОВ
Баҳодир ЗОКИР
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Шухрат РИЗО
Хайриддин СУЛТОН
Нурислом ТУХЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Муртазо ҚАРШИБОВ
Фарҳод ҲАМРОЕВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақим билан рўйхатга олинган. Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба кайд этилиши шарт.

Шеърий асарлар журналнинг ўз ташаббуси билан чоп этилади.

Манзилимиз: 100047, Тошкент шаҳри.

Мустақиллик шоҳқўчаси, 59-бини

233-10-68

239-46-16

233-79-40

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланади.

"Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100029, Тошкент шаҳри, Буюк Тўрон кўчаси, 41-уй.

2011 йил 12 июль куни босмахонага топширилди. Қўғаз ёзиғи 70х100 1/2, 8 босма тобос, 1692-буюртма. Нашр адади 2573 нуска. ISSN 2010-649

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

"Бу обод кунларга етдик соғ-омон..." Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин ВОҲИДОВ билан суҳбат..... 4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Жалолиддин САҒО. Миллий манфаатлар масаласига янгича ёндашув..... 12

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Фаҳриддин МУСАЕВ. Қратология — бошқарув илми..... 20

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Оловиддин АЗИМ. Маънавий таназзул ва ижод руҳи 24

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

"Кимки қомил, бўлмағай гафлат анга..." Профессор Шерзод БЎТАЕВ билан суҳбат..... 30

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Абдулла ШЕР. Ерлар узра осмон бўлолдим..... 38

ҚУТЛИБЕКА. Қуёш қўқ юзига сочар етти ранг..... 43

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Ғулум КАРИМИЙ. Олим ва орият. Тарихий ҳикоя..... 48

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

Абдулла АЪЗАМ. Ҳайрат.....56

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Саидбек ҲАСАНОВ. Ҳазинабон.....64

БОҶИЙ САРЧАШМАЛАР

Ҳамидулла АКБАРОВ. Олти мусиқий
достон.....72

Композитор Успенский мақом усталари даврасида

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Муҳиддин РАҲИМ. Милорад Павичнинг
кашфиёти.....78

ҲАЗИНА

Ибн СИНО. Ат-танбеҳ ва л-ишорат (Асардан
боблар).....86

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ. Дэвид Юм таълимоти
ва замонавий фалсафа.....90

МОҲИАТ ЖИЛОЛАРИ

Йоханн Вольфганг ГЁТЕ. Ҳақиқат – мислсиз
машъала.....98

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Сайди УМИРОВ. Ҳаё – маънавият
кўзгусида.....102

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Ҳикматилла ТУЛИБОВ. Барқарорлик –
уйғунликдир.....110

Ситора АБДУСАТТОВА. Маънавият ва
янгилашиш жараёнлари.....111

Фарида ХУДОЙБЕРГАНОВА. Глобаллашув
шароитида тенглик тамойили.....113

Темур ҚОРАБОЕВ. Миллий қадрият-
ларимизнинг жаҳоний эътирофи.....114

Зухриддин ҲАЙДАРОВ. Ривожланган
мамлакатларда иқтисодий таълим.....115

Солиҳа ОЛЛОЁРОВА. Герменевтика ва
маънавий камолот.....118

Шоира АКРОМОВА. Хитой: эркин
иқтисодий ҳудудлар.....119

Гулноза ЭРНАЗАРОВА. Қонун тили
ва услуби.....120

Нормўмин ЎТАНОВ. Мозийга қайтиб.....122

Шерзод АКРОМОВ. Рамзларда ғоя
ифодаси.....123

Дилобар САИДАҲМЕДОВА. Қиссалардаги
ҳиссалар.....125

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмуну.....127

“BU OBOD KUNLARGA YETDIK SOG'-OMON...”

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин ВОҲИДОВ билан суҳбат

— Муҳтарам Эркин ака, Шайх Саъдийнинг умрни илм олмоқ, саёҳат қилмоқ ва англанган ҳақиқатларни ёзиб қолдирмоққа оид ҳикмати яхши биласиз. Сиз ҳам бугун табарруқ ёшдасиз. Икки аср, икки даврнинг равиш-рафторини кўрган, мушоҳада этган, этаётган ижодкорсиз. Бинобарин, тафаккур юритмоқ Сизнинг ҳаёт аъмолингиз. Ижозатингиз билан ана шу фаол тафаккур пучмоқларига бир қур сафар қилсак.

Шоирларни эркинлик фарзанди дейдилар. Сиз, Шўро замонидакёқ шуҳрат толган шоир, ихтиёр-бе-ихтиёр кўнглингизда эрк, миллатни мустақил кўрмоқ армони бўлгани шубҳасиз. Ҳапато ҳаёлан не бир ажиб манзараларни ҳам чамаландирсиз. Юртни озод, фарзандларни баркамол кўрмоқни орзу қилгансиз. Зеро, эҳтиросли назмингиз, дониш уфурган ижодингиз фикримиз далилидир. Ана шу орзулар ушалганга ҳам, мана, йигирма йил тўлибди. Шу йиллар мобайнида ўша орзу-умидлар тўла-тўқис рўёбга чиқдими ёки кўнгли тўлмаган жиҳатлари ҳам борми?

— Ватанини хур ва мустақил, халқини эмин-эркин кўришни истамайдиган ижодкор, умуман, зиёли йўқ. Айниқса, менга тенгдош ижодкорлар, ўтган асрнинг 60-йилларида адабиётга кириб келган шоир-ёзувчилар юрагидан бу туйғу тўлиб-тошиб чиққан, десам муболага бўлмайди. Чунки 60-йиллар мамлакатда демократия экинлари эса бошлаган давр эди. Биласизми, диққинафас уйда димиқиб ўтирсангиз, кичкина бир даричадан кирган ҳаво ҳам тамоман янги иқлимдек бўлиб туюлади. Ўлкангизни тўлдириб, кўнглингизни яйратиб юборади. Биз узоқ вақт ўта биқик шароитда, темир деворлар ичида яшаганмиз. Кўкқис очилган даричадан кирган ҳаво бизни уйғотиб юборди — ҳайратдан кўзларимиз катта-катта очилди, қалбимизда эркинлик ҳисси пайдо бўлди. Шундай шароитда Расул Ҳамзатов, Чингиз Айтматов, Евгений Евтушенко, Белла Ахмадулина, Андрей Вознесенский кабилар ижодида ҳуррият ғояси авж пардаларда куйлана бошлади.

Ҳуррият — миллатнинг қадр-қиммати, миллий ифтихор туйғуси билан туташ тушунча. Ҳарқалай, илк ижодимиздаги ҳуррият истаги ана шу тушунчалар билан эгиз эди. Негаки, биз тилимиз камситилган, урф-одатларимиз топталган, айниқса, тарихимизга қора бўёқлар чапланган шафқатсиз бир замонни бошдан кечирганмиз. Бизнинг илк шеърларимиз жамиятда чуқур томир отган ёлгонга қарши исён бўлган. Табиийки, ўша шароитда бу исёни очиқ-ошкор юзага чиқариб бўлмас эди. Шеърини шундай бир имкониятга эгаки, у фикрни ташбеҳ ортига пана этиб, тиканни гулга ўраб “тортиқ”

қила олади. 60-йилларда адабиёт, шеъринг ана шу тариқа одамлар юрагида ётган гапларни айтишга имкон берди. Менинг ҳам ўша йилларга мансуб шеърларимнинг ҳар учтадан биттасида жамиятдаги ёлғону алдовларга қарши исён туйғуси бор. 80-йиллар охирида – ошкоралик даврида эса фикр энди рўй-рост ҳам айтила бошлади. Чунончи, "Бас, етар ёлғон саодат, ёлғон эрк, ёлғон Ватан, / Хуррият завқини чин сурмоқни истайдир кўнгил". Хуллас, бизнинг адабий авлодга мустақиллик туйғуси ҳар қадамда ҳамроҳ бўлган. Бу хусусият менга замондош Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаевлар ижодида ҳам жуда ёрқин кўринади. Бу ижодкорларни мен ўзимнинг маслақдошларим, дўстларим, бири бирига устоз, бири бирига шоғирд бўлган сафдошларим деб биламан. Бу – саволнинг биринчи қисмига жавобим.

Энди саволнинг иккинчи қисмига ўтсак. Йигирма йил ичида биз босиб ўтган тарихий йўлга назар солинса, шу вақт мобайнида дунё бутунлай бошқа бўлди, мамлакатимиз бошқа бўлди, халқимиз бошқа бўлди. Аввало, истиқлол туфайли, янги сиёсат боис ана шундай ҳаётга муяссар бўлдик. Давлатнинг бош мақсади халқ фаровонлиги, мамлакат ободлиги бўлгани учун бу маъмурилик, бу ободликка етдик. "Шукурим, долғали йўللардан бориб, / Бу обод кунларга етдик соғ-омон. / Биз шундай яшадик, элликка қариб, / Етмишга етганда бўлдики навқирон". Кўп орзулар ижобат топди, аммо шунга қарамай, кўнгил орзулардан бўшаб қолгани йўқ. Ахир айтилади-ку, "Бу дунёда армонсиз одам / Бечоралар ичра бечора" деб. Менга ҳали-ҳамон, ўша эллик йил илгариги каби, ёзганларимга қараганда ёзадиганларим азизроқ бўлиб кўринади. Ўлуғ ёшнинг битта хусусияти бор эканки, инсон ҳеч қачон қаридим демас экан. Етмиш ёшлик юбилейимда айтганимдек, умрнинг бу палласида инсон ёшлар қаторидан чиқиб, кўнгли ёшлар қаторига ўтар экан.

– "Ўзбегим" қасидангиз Шўро замонида миллат дилидаги бамисли бир мадҳия эди. У халқимизга фахр-ғурур бағишлагани, руҳий мадад бўлгани маълум. Дейлик, асар бугун ёзилганида ўша даврдаги каби таъсир кучига эга бўлармиди ёки уни ўзгача шакл ва мазмунда битармидингиз?

– "Ўзбегим"ни 60-йилларда ҳозир ўзингиз билган шакл ва мазмунда ёзганман. Ўша вақтда халқимиз руҳиятида ана шунга бир эҳтиёж бор эди. Боя айтганимдек, тили, урф-одати, тарихи камситилган халққа фахр-ифтихор туйғусини қайтариш – унинг қаддини кўтариш, қадрини кўтариш зарур эди. "Ўзбегим" фахрия сифатида ана шундай маънавий талаб меваси ўлароқ дунёга келди. Ваҳоланки, қасидани матбуотда эълон эттириш осон кечмаган. Қанча-қанча таҳририятларда "Ўзбегим"ни "халқимиз" деб тузатиб берсангизгина босамиз, деб олдимга шарт қўйишган. Та-саввур қилинг, ўша шартга кўнсам нима бўларди: "Тарихингдир минг асрлар ичра пинҳон... халқимиз"...

"Ўзбегим"ни бугун ёганимда, мустақилликнинг ёруғ йўлига кирган, жаҳонга дар-возаларини кенг очган, янги бир давлатчилигини барпо этган миллатга мурожаатим тамоман бошқача бўлар эди. Миллат шаънига мақтовдан кўра кўпроқ бурч тўғрисида, замон елкасига қўйган юз тўғрисида сўзлаган бўлардим. Чунки ҳали оёғимиздаги ўтмишдан судралиб келаётган кишанлар буткул узилиб, йўқ бўлиб кетмаган.

XX аср бошида маърифатпарвар шоирларимиз миллат оёғига занжир ўлароқ, уни жаҳолатга тортган кўпгина урф-одатларга қарши кескин курашган. Улар бу нуқсонларни миллат юзига очикдан-очиқ, аччиқ тилда айтган. Масалан, Таваллонинг "Ҳануз" радифили машҳур шеъри бор. Ҳали-ҳамон ўқилади бу шеър. Таваллолар халқ тақдиридан нолиб-куйиб, унинг чинакам дўсти бўлиб ёзган. Шу боис менинг бугунги шеърларимда ҳам "Нега япон юз йил яшар-у, / Ўзбек бунча ёшга бормаиди? / Чунки япон биздек қоронгу / Сахар туриб ошга бормаиди", деган таънали мисралар бор. Ёки бўлмаса, "Боласига макка, мош берган, / Дошқозонда юртга ош берган, / Борми

шундай юкка дош берган?! / Ўзбек бўлиш осон эмасдир". Агар "Ўзбегим" бугунги кунда ёзилганида, ана шундай руҳ, ана шундай оҳангда битилган бўларди. Биз эркини қўлга киритган, юксалиш сари йўл тутган халқ сифатида тарихий имкониятни жадал истифода этишимиз керак.

Тўғриси, мен ўзбекона урф-одатларимиз, тўй-маъракаларимизни яхши кўраман. Чунки ўзим ҳам бошқалар қатори шу руҳда тарбия кўрганман. Лекин тўй-маъракалар, ҳою ҳаваслар билан боғлиқ борди-келдиларга сарф бўладиган вақтимизни қизганаман. Одамлар бебаҳо умрнинг каттагина қисмини ана шунга харж этиб юбораётганига ачинаман. Буни қарангки, эски удумлар сақланиб қолди, улар сафига янгилари ҳам қўшилди. Масалан, тўй юбориш, ош бериш ёнига – ресторан базмлари, ақиқа ёнига – туғилган кунлар, ҳайитлар ёнига ҳаттоки авлиё Валентин куни ҳам қўшилиб олди. Турмуш даражаси ортган сари исрофгарчилик ҳам ошмоқда. Энг ёмони – вақт, умр исроф бўлмоқда.

Ҳозир бола тарбиялаш иши асосан аёлларга қолган. Мактабда юз фоиз аёллар ўқитувчилик қиялпти. Илм берадиган ана шу аёлнинг ўзи ҳам илм олиши, дунёнинг энг сўнгги янгилликларидан бохабар бўлиб туриши даркор, албатта. Ваҳоланки, ҳар кунги рўзгор ташвишларию шунча лозимомадалардан ортиб бунга вақт топиш осон эмас. Ўзбек аёли наинки китоб очиб қарасин, қайтага китоб ўқиб ўтирган эрини койиб туради. Билим-малакасини оширмаган аёл ёшларга нима бера олади? Ахир, бу – миллат тақдири билан боғлиқ масала-ку!

Шунга кўра мен кейинги вақтда илм-маърифатга интилиш бир оз сусайди, деб ўйлайман. Ҳозирги ўғил-қизларда адабиётга, умуман, китобга муҳаббат кўнгилдагидек эмас. Шеърӣ ва насрий китоблар адади пастга уриб кетганига ҳам ана шулар сабаб. Тўғри, илгариги тузумда бу билан бировнинг иши бўлмаган. Ҳа энди, бир ўзбек-да, сарт-да, деб бизга паст назар билан қаралган. Ҳозир ҳам айрим юртларда бизга беписанд қарайдиганлар бор. Ҳамонки бугун эркин, озод миллат бўлган эканмиз, ўзимизни бир силкитиб олишимиз даркорга ўхшайди. Агар "Ўзбегим"ни энди ёзганимда, шу фикрларни ҳам албатта назмга солган бўлардим.

Юртбошимиз "Юксак маънавият – енгилмас куч" асарига Япония ва Жанубий Кореянинг миллий тикланиш йўлини бежиз намуна қилиб кўрсатмаган. Ана шу икки халқдан ибрат олиб, барчамиз мустақиллик бизга қандай тарихий имконият берганини чуқур мулоҳаза қилишимиз зарур: "Хуррият ор-номус, нафсониятдир. / Қадрин билган элга мангу ниятдир. / Хурриятнинг ўзи тайёр бариб эмас, / Бахт учун энг буюк имкониятдир".

– "Ёшлик девони" ўзбек шеърӣياتида классик арузни, айниқса, ғазал жанрини янги даврда ривожлантиришнинг ўзига хос намунаси бўлиб қолди. Ўз вақтида турли зътироз ва иштибоҳларга қарамай эларо шуҳрат топди, куй-қўшиққа айланди. Бироқ энди дунё тамом ўзгариб, глобал муаммолар, глобал ташвишлар замони воқе бўлди. Ҳўш, шеърӣятда мумтоз аъёналарга мурожаат этиш бугун ҳам мумкинмикан? Умуман, вақти келиб мумтоз шеърӣят жанрлари фақат тарихий-маънавий мерос ё музей мулкига айланиб қолмасмикан?

– Мутлақо бундай эмас. Ғазал ёки рубойига ўхшаш жанрлар ҳеч қачон музей экспонатига айланмайди. Сайёр сюжетлар асосидаги "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун" каби катта-катта дostonлар, борингки, ҳамсачилик аъёналари эҳтимол давом этмас. Лекин инсон, минг йиллар аввалгидек, бугун ҳам чаман ичидан гул сара-лаб, ариқнинг шилдираб оқишига термилиб, кечаси юлдузларга кўзини қадаб яшар экан, ғазалдан албатта баҳра олади – демакки, ғазал ҳам яшайди. Тўғри, ғазалга рағбат бир вақт сал камайиши, бир вақт сал кўпайиши мумкин – буниси энди бошқа масала.

Бугун ёш йигит-қизларимиз мумтоз услубда айтаётган қўшиқларни эшитиб туриб беихтиёр кўзларимга ёш келади. Чунки мен шундай замонларни кўрганманки, мумтоз мусиқа, мумтоз ашула бутунлай тақикланиб, радио-телевидениедан "қувилган". Мабодо бундай мусиқа эфирга берилса ҳам, "фалончи қайта ишлаган халқ куйи" деб айтилган. Қайта ишлаган фалончи эса куйнинг дабдаласини чиқарган. Биров эшитмайдиган аҳволга солиб қўйган. Худога минг қатла шукрки, у кунлар ўтмишда қолиб кетди.

Энг буюк қадриятларимиздан бири айнан мумтоз шеър услубидир. Тўғри, ҳозирги кунда аруз вазнида шеърни қотириб ёзаётганлар кўп дейиш қийин. Бироқ шунга имоним қомилки, вақт-соати етиб бундай истеъдодлар албатта пайдо бўлади. Бугун мумтоз йўлдаги қўшиқчилар етишгани каби эртага шундай шоирлар ҳам чиқади. Зотан, ҳар бир жанр, ҳар бир йўналишни халққа қайтариш ва манзур қилиш учун шунга яраша истеъдод дунёга келиши зарур. Ҳар қанча истак, ҳар қанча маблағ, ҳар қанча кўмак билан бу иш юзга чиқмайди. Истеъдод пайдо бўладию бу кемтикни тўлдирди, чунки унинг юрагига меҳр оташи тушган бўлади.

Арузда ёзиш менда ҳам осон кечмаган. Ҳазалларимда қўллаган замонавий образларим мумтоз шеърятнинг анъанавий тимсолларига қўниккан одамларга унчалик хуш келмаган. Улар ўзимга ҳам буни неча марталаб айтишган. Масалан, "Айрилиқ они яқиндур, кема йўл бонгин чолур..." мисрасига эътибор беринг. Ахир, Навоий замонида кема гудок, яъни йўл бонги чалган эмас. Ёки бўлмаса, "...Ким қадаҳлар зарбидин чиксин чақин, эй пири дайр..." Навоий замонида қадаҳ уриштириш ҳам урф бўлмаган.

Бояги тоифанинг талаби шу эдики, Навоий қандай фикрлаган бўлса, мен ҳам шундай фикрлашим зарур. Йўқ, ҳечам унақа эмас-да! Нима учун мен Навоий замони-га қайтишим керак? Нима учун Навоийни ўз замонимга келтирмайин?! Нафсиламри, ҳамма гап ўтган асрлар билан ҳозирги кунни қандай боғлай олишда. Улар ўртасига қандай қилиб кўприк ташлай билишда. Агарда шу кўприк бўлмаса, ҳозирги ўқувчи бу шеърни ҳазм қилолмайди. Навоий қандай ёзган бўлса, айнан шундай ёзиб, ҳатто ундан ўн қатла ошириб юборганингизда ҳам бу ўша замоннинг гапи бўлиб қолади. Шунинг учун ҳар бир давр мумтоз шеър услубига, хусусан, ғазалга ўз нафаси билан қайта жон бағишламоғи лозим.

— Сиз Гётеннинг "Фауст"ини, Абдулла Орипов Дантенинг "Илоҳий комедия"сини таржима қилганларингизда айримлар бу иш билан бирон таржимон шугуллангани маъқул эди, Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповлар таржимага бағишлаган йиллари-ни оригинал ижодага сарфлаганида яхшироқ бўлмасмиди, деб айтган экан. Ҳолбуки, Сиз ўша кезларда Сергей Есенинни ва яна бир талай хориж шоирларини ўзбекча сўйлатган эдингиз. Таржима билан шугулланишнинг Сизга қандай зарурати бор эди ва бу ишдан муродингиз ҳосил бўлганми?

— Ўша вақтда шу қабилдаги гапни менга кўп киши айтган — устозларим, дўстларим, мухлисларим... Ҳатто улуғ шоирамиз Зулфия опа ҳам ижодингизнинг энг гул даври-ни таржимага сарфлаб юбордингиз, деб қойиган. У киши менга азбаройи яхшлик тилаб, кўпроқ шеър ёзишимни истаб айтган бу гапни. Қолаверса, Зулфия опанинг гапларида жон бор эди, чунки мен беш йил шеърдан, шеърятдан узоқлашиб юрдим. Ўшанда опа астойдил ранжиб, бунча вақт шеър ёзмай кетиш сизни мухлислар эътиборидан айириб қўйиши мумкин, деган эди. Мен бу гаплар мағзини ўшанда ҳам, кейин ҳам кўп бор чаққанман.

"Фауст"ни таржима қилишимга асосий сабаб — Гётега бўлган меҳрим, муҳаббатим, албатта. Гёте шеърятига Ғарб билан Шарқ туташиб кетгани мени ёшлигимданок мафтун этган. Аспиди мен учун Шарқ билан Ғарбнинг шоён фарқи йўқ. Чунки бу туйғу Ғарбники, бу туйғу эса Шарқники деб ажратиб бўлмайди. Менимча, ҳар икко-

вида ҳам инсон ҳақидаги жаҳоний фалсафа мужассам. Қачонки, асар инсон қалбига йўналтирилган, инсон шаъни учун курашадиган, инсонга меҳр билан суғорилган бўлса, Шарққа ёки Ғарбга мансублигидан қатъи назар, улуг асар бўлади ва мангу яшаб қолади. Хуллас, Ғётенинг менга яқинлиги – унинг Шарққа яқинлиги, инсонга яқинлиги бўлган.

Бу таржимага қўл уришимнинг яна бир сабаби – Ғёте англаган ҳақиқат мени ўзига ром этган: "Узоқ ҳаёт йўлин ўтдиму босиб, / Олам ҳақиқатин айладим якун: / Ким эрк, ҳаёт учун жанг қилса ҳар кун, / Эрку ҳаёт учун ўша муносиб". Эрк ва ҳаёт – ҳар бир инсоннинг орзу-мақсади. Лекин бунга ким чинакамига муносиб? Эрк ўзидан ўзи қўлга киритилмайди. Ғўзал ҳаёт ҳам. Демак, ҳар куни шу йўлда жанг қилишга шай одамгига унга муносиб! Улуг Ғётенинг ҳақиқати шу! Фауст тилидан айтилган Ғёте ҳақиқати! Шу гоё ҳам мени таржимага ундаган.

Ва ниҳоят учинчи сабаб – "Ўзбегим" қасидаси ёзилгандан сўнг менинг шеъриятимга муносабат бир оз ўзгариб қолди. У ер-бу ерда шеърларим босилишдан тўхтаган вақтлар ҳам бўлди. Таҳририятларда ўтирган ўртоқларимга шеърларимни олиб борсам, юқоридан кўнгирок бўлган шекилли, ҳаммаси ўқиб қўриб, "Берамиз, албатта берамиз", деса-да, турли баҳоналар билан тортмада қолиб кетар эди. Шундай бир вазиятда "Фауст" таржимасига тутиндим. Бу таржима менга ҳам нажот, ҳам мактаб бўлди. Баъзан ўйлаб қоламан: Ғёте мактабини кўрмаганимда, "Фауст" баҳона жаҳон адабиётига чуқурроқ кирмаганимда, "Рухлар исёни" достони пайдо бўлармиди, йўқми? Ахир, ғазал ёзган шоир қаёқдаю "Рухлар исёни"ни ёзган шоир қаёқда! Ўзим ўзимни танимайман ҳозир!

Хуллас, "Фауст" таржимаси менинг тақдир битигим ва бундан асло ўкинмайман.

– "Рухлар исёни" достонингиз, адабиётшуносларимиз эътирофича, XX аср ўзбек сўз санъатининг юксак чўққиларидан бири. Ундаги эҳтирос ва фалсафий руҳ қаламга олинган мавзу ҳамда тарихий сиймолар образи билан чекланмайди. Айни чоқда бу достон муваққат долзарб тушунчаларга асосланган публицистик пафосдан ҳам йироқ. Айтинг-чи, достоннинг ижодингиздаги ўрни қандай? Рамз, мажоз, тағмаёнолар билан фикрлашни адабиёт учун муҳим ва зарур бадиий ҳодиса деб биласизми? Агар шундай бўлса, ҳозирги – орзулар ушалган замонда бунга эҳтиёж бормикан?

– Рамз, мажоз, тағмаёно билан фикрлаш санъати ҳамиша бўлган, бўлади ҳам. Сабаби шуки, булар фикрни яшириш қуролигина эмас. Биз яшаган мустабид тузумда рамзу мажоз фикрни ўраб-чирмаб ифодалаш воситаси бўлган. Ҳали айтганимдек, у вақтлар тўғри гапнинг тиканagini гул япроқларига ўраб беришдан бошқа чора йўқ эди.

Шеър одамнинг аклини тарбиялашдан кўра кўпроқ унинг юрагида зарб уйғотиш учун ёзилади. Оддий сўз билан айтиб бўлмайдиган туйғулар шеърга солинади. Ва шуниси билан у инсонни юксакликка кўтаради, осмонларда қанот қоқтиради, юлдузларга ошно этади. Инсонни юксакка, самога, юлдузларга олиб чиқадиган куч тўғри фикрни тўғри сўзлар билан ифодалаш дегани эмас. Бунинг учун айнан рамз, мажоз, тағмаёно, нозик ишоралар даркор. Ва шу ишорани пайқай олган юраккина шеърдан лаззат туяди.

Энди "Рухлар исёни" достонига қайтсак. Мен эрк ва озодлик туйғуларини ифодалаш учун воқеани Ҳиндистонга кўчирганман. Буни қарангки, бир вақтлар Фитрат домла ҳам худди шундай йўл тутган экан. Аммо мен достонни ёзган чоғимда наинки "Ҳинд ихтилолчилари", умуман, Фитрат ижодидан беҳабар эдим. Чунки ўша кезларда жадидлар ҳали оқланмаган, асарлари эълон қилинмаган эди. Фитрат пьесасида ҳиндларнинг инглизларга қарши курашини мавзу қилиб олиб, ўзбек халқини большевиклар истибдодига қарши бош кўтаришга даъват этган. Ажабки, Назрул Исмоининг

рус тилида чиққан кўримсизгина, юпқагина китоби тасодифан қўлимга тушиб қолиши мени ҳам фитратона асар яратишга ундабди!

Аввалига Назрул Исломни ўзбекчага ўгираман дедим, кейин таржима ишлари дoston ёзиш жараёнига айланиб кетди. Зеро, юрт мустақиллиги йўлида умр бўйи курашиб ўтган бу шоир қисмати тап-тайёр дoston эди. Назрул Ислom менинг кўзимга гоҳ Чўлпон, гоҳ Усмон Носир бўлиб кўринарди. Ҳаттоки, билиб-билмай, Назрул Ислomни "халқ душмани" деб айблашди, дея ёзиб ҳам юборганман. Ваҳоланки, Ҳиндистонда ҳеч ким Назрул Ислomни "халқ душмани" деб атамаган. "Халқ душмани" деган айблов фақат шўроларда бўлган, холос. Лекин бунга ўша вақтда негaдир ҳеч ким эътибор бермаган. Ҳа энди, у ёқда ҳам "халқ душман"лари бўлган экан-да, деб қўйишган чоғи. Шу тариқа юракдаги армон ва истакни ифода этишда шеърятга хос рамз, мажоз ва тағмаёно санъати қўл келган.

Мен биринчи марта Москвага йўл олганимда тахминан бундай ўйлаганман: Москва – халқлар дўстлигининг маркази, улуг мамлакатнинг пойтахти. Демак, ўша ерда ҳам мен Алишер Навоий номидаги кўчаларда юрганам. Чунки, мана, бу ерда Пушкин кўчасида юрибман-ку! У ерда ҳам Улугбекнинг ҳайкалини кўраман. Чунки, мана, бизда Гагариннинг ҳайкали қад ростлаб турибди! Ҳатто обсерваторияга борган вақтимда атай қизиқиб қараганман: Галилей бор, Коперник бор, Бруно бор, Ломоносов бор... Улугбек йўқ! Уларнинг ҳаммасига устоз бўлган зот йўқ, Йўлбошловчи Улугбек деганларини ҳатто эшитмаган ҳам. Ана шунда ичимдан зил кетганман. Юрагимда азоб уйғонган. Буниси энди қандоқ бўлди, деб ўйлаганман. Бизда Горькийга ҳайкал қўйилган бўлса, Маяковскийга ҳайкал бўлса, Гоголга ҳайкал бўлса... Кўчаларимизнинг номлари ҳам Жуковский, Мичурин, Боткин аталса... Нега Москвада Навоий кўчаси йўқ, Улугбек ҳайкали йўқ?

Ўшанда бирдан руҳим тушиб кетган, ичимда исён туйғуси бош кўтарган. Ҳатто бу ҳақда бир-икки йиғинда куйиниб гапирганман ҳам. Масалан, "Дружба народов" журнали давра суҳбатда "Мен баъзида худого нола қилиб бундай дейман: сен-ку менга шу меҳрни берибсан, шу озгина истеъдодни берибсан, мени ҳам рус қилиб яратсанг бўлмасмиди? Мен ҳам ватанимни "Менинг Россиям" деб қўйласам бўлмасмиди? Нега рус кишии "Менинг Россиям", "Менинг рус халқим" деб бемалол айта олади-ю, мен "Ўзбегим" деб айтсам, миллатчи саналаман? Мен Сергей Есенинни бежиз таржима қилмаганман. Уни айнан "Менинг Русим" дегани учун яхши кўрганман. Нега энди мен "Ўзбегим" деб айтолмаслигим керак? Нега шундай деган одам миллатчи аталиши керак?" Ўша мажлисда ўтирган Сергей Баруздин, Александр Межиров, Алесь Адамовичлар мени қўллаб-қувватлаган.

– *Эркин ака, Сиз "Олтин девор", "Истанбул фожиаси" каби саҳна асарлари яратиб, драматургияга ҳам ижодий майл кўрсатдиниз. Бу жанр нимаси билан Сизни ўзига тортди ва лекин нима учун драматургияга кам мурожаат этасиз? Югур-югурларга тоқатингиз йўқлигинингми ёки бошқа ижодий мулоҳазалар ҳам борми?*

– Ҳар бир асар ўзининг тури ва жанри билан дунёга келади. Шунинг учун ғазал ёки, умуман, шеър ёзасиз-у, нега ҳикоя ёки, умуман, проза ёзмайсиз деганга ўхшаш гаплар эриш туюлади менга. Шакл билан мазмун бирга-бирга дунёга келса, буниси энди чинакам асар бўлади. Ҳар қалай менда шунақа. Мисол учун "Олтин девор"нинг ёзилиш тарихини айтиб берақолай.

Аслида, саҳна асари ёзиш, "Олтин девор"га ўхшаш комедия яратиш хаёлимда ҳам бўлмаган. "Фауст" руҳи билан яшаб, ғазаллар битиб, кўнглимга келган бошқа шеърлари ёзмай-ёзмайми дея чамалаб, баъзиларини, масалан, "Инсон қасидаси"ни қоғозга тушириб юрган кезларим. Ўша вақтлар санъат бошқармасида ишлаган Туроб Тўла бир куни "Эркин, Ялтага бориб ўйнаб келмайсанми?" деб қолдилар. Туроб ака 1960 йили, талабалик чоғимда босилган "Буюк ҳаёт тонги" деган илк дostonимга

"Қизил Ўзбекистон" газетасида ҳаяжонли тақриз билан чиққан, ёш шоирнинг сатрларидан Ҳамид Олимжоннинг нафаси келяпти, деб хайрихоҳлик кўрсатган эди. Хуллас, у кишининг менга меҳри бўлакча эди. Туроб аканинг айтишича, Ялтада ёш драматурглар семинари бўлаётган экан. "Бўлди, бораман", дедим дарров рози бўлиб.

Орадан ҳафта ўтиб, у кишининг номидан бир ходим мени ҳузурига чақирди: "Эркин ака, кетаётган экансиз, қандай драма ёзмоқчисиз?" "Драма ёзмоқчи эмасман", деб ростини айтдим. "Унисини ўзингиз биласиз, лекин битта пьесанинг сюжетини қогозга тушириб бермасангиз бўлмайди. Акс ҳолда, сизни семинарга юборишнинг иложи йўқ". Ўша вақтда, 1966 йил зилзиласидан сўнг, Тошкент янгидан барпо этилаётган бўлиб, кўп эски уйлар бузилиб, деворлар тагидан чиққан тиллалар ҳақида газеталар ҳар куни бир хабар тарқатарди. Олтин васвасасида бўлаётган жанжал-можаро, ур-сур, одам ўлдиришлар тўғрисида гап-сўзлар кўп эди. Мен шу ҳақда ўзимча бир сюжет тўқидим-да, тезгина "эскиз"ини ёзиб бердим. Атиги бир ярим саҳифагина. Олтин топган одамнинг кулгили фожиаси – шеърый трагикомедия, деб атадим.

"Эскиз"ни эгасига топшириб қўйдим-да, йўлга чиқавердим. Буну қаранг, Ҳамза театрининг бош режиссёри Тошхўжа Хўжаев поездда биз билан битта купеда кетса бўладими! У киши ҳеч ухламас экан, мен ҳам йўлда ухлолмайман. Уч кеча гангир-гунгур суҳбатлашиб кетдик. "Қаёққа кетяпсиз? Нимага кетяпсиз?" деб тинмай сўроққа тутди деган. "Шунақа-шунақа гаплар. Мени ўша ёққа юборишяпти. Бир пьеса ёзмоқчи бўлиб юрибман. Шеърый йўл билан, трагикомедия қилиб ёзмоқчиман. Шундай-шундай воқеалар бўлади," дедим. Пьесани ёзиб тугаллагандан кейин "Ёш гвардия" театрига олиб боришимни ҳам қистириб ўтдим. У киши мени индамай тинглаб ўтирди-да, кейин "Шу пьесангизни шеърый йўл билан трагикомедия қилиб ёзсангиз, майли, "Ёш гвардия"га олиб бораверинг, лекин мабодо комедия қилиб, наср билан ёзсангиз, бизга олиб келинг, қўрамиз", деди.

Ялтадаги семинарда бизга Инна Вишневская деган театршунос аёл раҳбар бўлди. Унга ҳам Тошхўжа Хўжаевга айтган гапларимни оқизмай-томизмай сўзлаб бердим. Шеърый трагикомедия ёзмоқчиман десам, у йўқ, бу – тап-тайёр комедия-ку, деб эътироз билдирди, қолаверса, шеър билан эмас, наср билан ёзиладиган сюжет. Қарасам, ҳар икки театр устасининг гапи бир ердан чиқяпти. Ҳарқалай, иккови ҳам Станиславский мактабини кўрган кишилар. Шундай қилиб, "Олтин девор"ни насрда, комедия қилиб ёздим.

Поезддаги ўша таклифга биноан, "Ака, бу ёғи сиз айтгандай бўлди-ку", деб пьесани Тошхўжа Хўжаевга олиб бордим. У киши эртасигаёқ театр жамоасини йиғиб, асарни ўқиб берибди. Театрда пьесани одатда муаллиф ўқиб берар экан-у, режиссёр бу гал шу қоидадан четга чиқиб уни ўзи ўқиб берибди. Спектакль камида беш йил мунтазам қўйилади, дейишди. Мен бу гапни муболағадор бир лутф деб ўйлабман. Беш йил-а? Йўқ, пьеса ўттиз йил қўйилди! "Хайрият, қариган чоғимизда биз ҳам роль ўйнар эканмиз", деган эди ўшанда Фани Аъзамов. 60 ёшда қаридим, дея қуйиниб юрадиган улугъ актёр 30 йил, яъни 90 ёшга киргунича спектаклда бош ролда чиқиб юрди.

Навбатдаги пьесам – "Истанбул фожиаси" ҳам сафар таассуротлари асосида беихтиёр дунёга келган. Ўша кезларда хориждаги ватандошлар фақат ҳақоратлаб тилга олинарди. "Истанбул фожиаси" ана шундай адолатсиз муносабатга раддия тарзида яратилган. 1982 йили сайёҳ бўлиб Туркияга борган вақтимида асар сюжети хаёлимда пишиб етилган эди.

Биз яшаган жамиятнинг ёлғон асосга қурилгани менга ана ўша ерда рўй-рост аён бўлган. Яхши кўрган қизига акаси уйланиб олгандан сўнг йигит армон билан урушга кетадию кўп ўтмай унинг ҳалок бўлгани ҳақида қороҳат келади. Марҳум уқани қаҳрамон қилиб кўтаришади, қишлоққа бюстини ўрнатишади. У севган қизга уйлانган ака эса уқанинг шон-шухрати соясида раислик мансабини эгаллайди. Виждони

шуни кўтарган-да. Ука эса асли ўлмаган – асир тушиб, омон қолган. Туркияда яшаётган қахрамонимиз бир гал қишлоққа келиб, бюстини кўриб ҳам кетган. Кечаси. Яширинча. Бошқа исм, бошқа фамилия билан. Башарти, у "мен тирикман" деса бор ёлгон юзага чиқади. Ўзининг ҳам, акасининг ҳам ҳаёти барбод бўлади. У ёқда – қахрамон, бу ёқда – қочқин. Хуллас, унинг ҳам ҳаёти ёлгонга қурилган. Ана шу сабаб изтироб чекиб юрган одам у.

Эвоҳки, одамзот табиатида ёлгонга мойиллик бор. Ёлгон сўзлаш гўё инсоннинг эҳтиёжидек. Қизиги, биз яшаган тузум ёлгон эканию ёлгонга қурилганини кўплар билган. Ўзимиздаги энг катта раҳбарлар ҳам буни қалбан ҳис қилган. Мажлисдаги гап бошқа, чойхонадаги гап бошқа эди. Ўша кишилар ҳам давраларда сиёсий латифалар айтиб юришган. Биз шуро замонидagi бундай тескари ишлар ташидан қулардик. Чунончи, ўзим Матмуса образи орқали ана шундай аҳволни ҳажв қилганман: "Эй ёронлар, адашган / Бир кимсадан қўлмайлик. / Тандир кийган Матмуса / Биз ўзимиз бўлмайлик..."

Аксарият инсонларда гўёки икки одам яшар эди. Албатта, бу – офат, фалокат! Биз ушбу ҳақиқатни англаб етишимизга кўп йиллар керак бўлган. Ўзимдан мисол қилсам, талабалик давримда Ленинни мадҳ этиб дoston ёзганман. Ўша вақтда Ленинга, партияга, давлатга сидқидилдан ишонганман. Кейинчалик эса, Лениннинг "Барча помешчик ва қўлоқларни, руҳонийларни суд қилмай отиб ташладан керак", деган сўзларини ўқигач, ҳайратда қолганман, бутун бошли давлатга асос солган инсон наҳотки шундай қотил бўлса, дея даҳшатларга тушганман.

– Адабиёт, санъат, умуман, маънавиятга бугунги эътиборни барчамиз ҳис қилиб турибмиз. Ҳўш, бу соҳалардаги ўсиш-ўзгариш, эришилган савияни ана шу эътибор даражасида деб биласизми?

– Бугун улуг мақсад йўлида халқнинг боши қовуштирилиб, ҳам юрт, ҳам кўнгиллар обод қилинаётгани ижод аҳлига энг катта совға, энг катта тасқиндир. Юртбошимизнинг, бундан кейин мен жойлардаги раҳбарлардан пахтани сўрамайман, дони сўрамайман, пиллани сўрамайман, маънавиятни сўрайман, деб айтган сўзлари бу соҳага юксак эътибордан далолатдир. Давлатнинг асп вазифаси ҳам, ўйлаб қарасам, шу экан. Инсоннинг тинчлигини кўриқласа, мамлакатнинг хавфсизлигини таъминласа, адолатни ўрнатиб берса, маънавиятга йўл очиб қўйса – одамларнинг ўзи бир-бирини боқади, бир-бирини кийинтиради. Уларни давлат боқиши шарт эмас. Одамлар ўзини ўзи боқиши керак. Янгича сиёсат халқимизга берган энг катта неъматлар – ана шулар.

Давлатимиз раҳбарининг ташаббуси билан "Ижод фонди" таъсис этилди. Ёзувчиларнинг ижод уйи, шифохонаси замонавий таъмирдан чиқарилди. Яхши асар ёзмақ учун барча шароит мавжуд. Лекин, таассуфки, шунга муносиб асарлар яратяпмиз, деб айта олмаيمان. Тўғри, ёшларимиз саъй-ҳаракат қияпти, бироқ адабиётнинг рақобатчилари кўп. Масалан, Ҳолливуднинг олди-қочди фильмларини ана шундай рақиб деб биламан. Бу фильмлар ўғил-қизларимизни меҳрсизлик ва шафқатсизликка ўргатяпти. Айрим компьютер ўйинлари ва интернет сайтлари ҳам худди шундай. Оддий бир мисол: уч ёшли набирангиз рўпарангизда "Ман додамни отаман", деб милтигини ўқталиб туради. Биз билган фильмлар эса инсонда меҳр ва шафқат уйғотарди. Шунга кўра, агар инсониятни бугун нима асраб қолади дея сўрасалар, мен дунёни меҳр асраб қолади, деб айтган бўлардим. Халқлар ва одамлар ўртасида ўзаро меҳр ва шафқат бўлсагина, бугун хотиржам нафас олиб, эртанги кунимизга умид билан боқа оламиз.

Шухрат МУҲИДДИН
суҳбатлашди.

Жалолiddин САФО

MILLIY MANFAATLAR MASALASIGA YANGICHA YONDASHUV

Ягона ва устувор

Дунё миқёсида содир бўлаётган мураккаб воқеаларнинг туб замирига назар ташласак, улар турли давлатлар ўртасидаги миллий манфаатлар учун кураш жараёни билан боғлиқ эканини кўрамиз. Албатта, жаҳондаги янги геосиёсий вазият ҳали тўлиқ шаклланиб, тугал бир қиёфа олмаган воқелик сифатида намоён бўлмоқда. Шу боис, дунёнинг бугунги аҳволи ўзининг мустақкам ҳуқуқий ҳам сиёсий мезонларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш оstonасида турибди, дейиш мумкин.

Шуни айтиш жоизки, ҳозирги геосиёсий ва геостратегик шароитда миллий манфаатлар ҳимояси ҳам глобал тус олмоқда. Ҳар бир давлат сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, ижтимоий имкониятлари ҳамда истиқбол

мақсадларига кўра миллий манфаатлари доираси ва кўламини белгиламоқда.

Ўзбекистоннинг миллий манфаатлари Президент Ислom Каримовнинг асарлари, нутқ ва маърузаларида аниқ-равшан белгилаб берилган. Биз мустақилликка эришгандан буён ўтган йигирма йил мобайнида дунё миқёсида сиёсий вазият ва аҳвол бир неча маротаба ўзгарган бўлса-да, мамлакатимизнинг ички ва ташқи сиёсатида миллий манфаатлар ҳимояси бош мақсад бўлиб қолмоқда. Яъни, "Вақт ўтиши, замон ўзгариши билан ҳар қандай ҳолис кузатувчига бир ҳақиқат аён бўлмоқдаки, биз ички ва ташқи сиёсатимизни амалга оширишда кимнингдир тазйиқ ёки амрига итоат қилиб, турли ўйинларга қўшилган эмасмиз ва доимо мустақил сиёсат олиб борганмиз. Биз учун ягона ва устувор мақсад –

бу Ўзбекистон манфаати ва яна бир бор Ўзбекистон манфаатидир", деб алоҳида таъкидлайди давлатимиз раҳбари.

Ўзбекистоннинг ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти қуриш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан тенг, манфаатли ҳамкорлик олиб бориш, Марказий Осиё минтақасида тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш, бу ерда яшаётган халқлар ўртасида дўстлик ва қардошлик алоқаларини мустаҳкамлаш, ушбу ҳудудда жойлашган мамлакатлараро интеграция жараёнларини ривожлантириш, глобал таҳдидларга қарши биргаликда, ҳамжиҳатлик билан курашиш сингари масалалар миллий манфаатларимизни белгилашда етакчи омил ҳисобланади.

Халқнинг тарихий хотираси, бой, бетақрор мероси, миллий ва маънавий қадриятлари, мустақил давлатни шакллантириш жараёнида босиб ўтган тадрижий йўли, демократик жамият қуришда миллий-ахлоқий анъаналарга содиқлик ва энг муҳими, кимгадир яхши кўриниш учун эмас, аввало халқимизнинг туб манфаатларига айнан мослиги сабабли демократия тамойилларини ҳаётимизга кенг жорий этиш миллий манфаатлар масаласидаги янгича ёндашув сифатида намоён бўлмоқда.

Эътиборли жиҳати шундаки, миллий манфаатлар тизими ҳали дунёдаги бирор бир давлатда ҳам тарихан, ҳам замонавий тарзда айнан шу мазмун ва шаклда кун тартибига қўйилмаган эди.

Турли зиддиятларга тўлиб-тошган бу дунёда халқнинг матлаби ва мақсадига мос, миллатнинг ҳам руҳий-маънавий, ҳам ижтимоий-иқтисодий талабларига ҳамоханг сиёсат йўлини танлаш, шу асосда жамиятни яратувчилик ва бунёдкорлик сари бошлаш ниҳоятда масъулиятли вазифа эканини йигирма йиллик тажриба мисолида яққол кўриб турибмиз.

Минтақа миқёсидаги манфаатла- римиз

Ўзбекистоннинг минтақа ва халқаро миқёсда тутган ўрни ҳамда обрў-эътибори тобора ортиб бормоқда. Бу даражага етиш учун эса қандай мураккаб жараёнлар, қарама-қаршилиқ ва чигалликлар, оғир синовлардан ўтганимиз барчага маълум. Аввало давлатимиз раҳбарининг прагматик, чуқур ўйланган сиёсий йўли ва иродаси туфайли Ўзбекистон энди халқаро сиёсий ҳамда геосиёсий жараёнларнинг оддий иштирокчисигина бўлиб қолмай, унинг асосий йўналиш ва мазмунини белгилашда ҳал қилувчи ўрин тутадиган давлатлар сафидан жой олди.

Покистон давлати раҳбарининг 2004 йили мамлакатимизга қилган расмий ташрифи муносабати билан ўтказилган матбуот анжуманида Президентимиз Ислоҳ Каримов Марказий Осиё ва Жанубий Осиёда дунёдаги йирик давлатларнинг манфаатлари борлиги ва бу манфаатлар кўпинча бир-бирига тўғри келмаслигини алоҳида ўқтириб ўтди. Минтақа давлатлари ўз миллий ва геостратегик манфаатларини ҳимоя қилиши учун, аввало, бутун минтақада, айниқса, Афғонистонда барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш зарурлигига ҳам эътибор қаратилди.

Маълумки, XXI асрда инсоният баъзи глобал муаммоларга дуч келмоқда. Бугунги мураккаб замонда дунё аҳли халқаро терроризм, экстремизм, миллатчилик, гиёҳванд моддалар, қурол-яроғларнинг ноқонуний тарқалиши, йирик экологик ва технологик таҳдидларга қарши кураш олиб бормоқда. Давлатимиз раҳбари нуфуз-

ли халқаро анжуманларда, хусусан, БМТ Бош Ассамблеясининг ялпи мажлисида сўзлаган нутқида жаҳон ҳамжамияти томонидан ҳал қилиниши лозим бўлган ана шундай долзарб масалалар бўйича муҳим амалий таклиф ва ташаббусларни илгари сурди. Айниқса, Марказий Осиё минтақасида хавфсизликни таъминлаш, хусусан, ён қўшнимиз Афғонистонда 30 йилдан зиёд вақт мобайнида давом этиб келаётган урушга чек қўйиш, ушбу мамлакатни иқтисодий жиҳатдан тиклаш, ижтимоий-гуманитар инфратузилмаларни шакллантириш, одамларни тинч меҳнатга қайтариш бўйича юртбошимиз баён этган ташаббусларга халқаро жамоатчилик алоҳида эътибор билан ёндашмоқда. Президентимиз БМТ Бош Ассамблеясининг 1993 йилдаги 48-сессиясида, 2000 ва 2010 йил сентябрь ойида бўлган Мингйиллик саммитида дунё ахли эътиборини яна бир бор Афғонистон муаммосига қаратди.

Ўзбекистоннинг Афғонистон бўйича яна бир ташаббуси Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Истанбул саммити минбаридан янграган эди. Давлатимиз раҳбари НАТО\СЕАП ташкилотининг Бухарестда ўтган саммитида эса БМТ кўмагида Афғонистонда тинчлик ва барқарорликка эришиш бўйича "6+2" гуруҳи доирасида олиб борилган музокара жараёнини НАТО иштирокида "6+3" шаклида қайта тиклаш ташаббусини билдирди. Шунингдек, афғон муаммосини фақат ҳарбий йўл билан ҳал қилиб бўлмаслиги ҳақида айтилган асосли фикрларни халқаро ҳамжамият катта қизиқиш билан кутиб олиб, қўллаб-қувватлади. Бугунги кунга келиб дунёда тинчлик ва барқарорликни сақлаш бўйича ўтказилаётган кўплаб халқаро анжуманларда Ўзбекистон раҳбари илгари сурган ана шу амалий таклиф ва хулосалар ҳар томонлама манфаатли экани тани олинмоқда.

Дарҳақиқат, халқаро терроризмга қарши кураш тажрибаси шуни кўрсатдики, фақат ҳарбий куч билан бундай ёвуз хатарни бартараф этиб бўлмас экан. Бу ҳақиқатни давлатимиз раҳбари журналист-

ларга берган интервьюсида лўнда қилиб, урушда ғалабага эришиш мумкин, аммо ғалабани асраб қолиш энг асосий вазифадир, дея изоҳлаган эди.

XXI аср бошида Афғонистонда ҳарбий куч билан ўрнатилган нисбий барқарорлик айрим Ғарб давлатларининг дарров, сал юмшоқ қилиб айтганда, хотиржамликка берилишига сабаб бўлди. Террорчилар устидан қозонилган қисқа муддатли ғалаба зудлик билан Афғонистонни тиклаш, иқтисодий ва сиёсий ислохотларни бошлаш, бу мамлакатга молиявий ёрдам кўрсатиш, одамларни иш билан таъминлаш, умуман бошқа кўп ижтимоий муаммоларни ҳал этишни тақозо қиларди. Тўғри, дастлаб шундай ҳаракатлар кўзга ташланди, Токио ва Германияда Афғонистонга ёрдам кўрсатиш масалаларига бағишланган халқаро конференциялар ўтказилди. Лекин қабул қилинган қарорларнинг амалий ижросидан ҳозирча ҳеч қим қониққани йўқ.

Мамлакатимиз эса, бошқалардан фарқли ўлароқ, ўз ташаббусларини амалий ишлар билан мустаҳкамлаб, жафокаш афғон халқининг оғирини енгил қилишга ҳам моддий, ҳам маънавий изчил кўмак бермоқда.

Президентимизнинг кейинги етти-саккиз йилдан зиёд вақт давомидаги нутқ ва баёнотларини кўздан кечиран эканмиз, уларда Афғонистоннинг халқаро ва минтақа доирасидаги барча жараёнлардаги фаол иштирокини таъминлашга қаратилган амалий таклифлар ҳамisha асосий мавзулардан бўлиб келаётганига гувоҳ бўламиз. Табиийки, бундай муҳим фикрлар Ҳамид Карзай бошчилигидаги афғон ҳукуматини сиёсий жиҳатдан қўллаб-қувватлашда катта аҳамиятга эга бўлмоқда.

Албатта, биз Афғонистонда тинчлик ва барқарорлик бўлишидан манфаатдормиз. Бу – бизнинг миллий манфаатимизга бевосита дахлдор бўлган стратегик масала. Лекин айти масаланинг муҳимлиги фақат бизнинг давлатимиз ва халқимиз манфаатлари билан чекланиб қолмайди. Унинг ижобий ҳал қилинишидан бутун минтақамиз, қолаверса, халқаро ҳамжамият ҳам манфаатдор.

Президентимизнинг хорижий ва маҳаллий оммавий ахборот воситалари вакиллари билан суҳбатлари, БМТ, НАТО, ЕХХТ, ШХТ, МДХ ҳамда бошқа халқаро ташкилотлар анжуманларида сўзлаган нутқларида яна бир муҳим масала – Афғонистоннинг халқаро ва минтақавий ташкилотлар ишида фаол иштирок этишини таъминлаш, бу мамлакатни сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга катта эътибор бериб келинмоқда. Ўтган йили 9 май куни Хотира майдонида журналистлар билан бўлган суҳбатда давлатимиз раҳбари Афғонистон муаммосига жаҳон жамоатчилиги эътиборини яна бир бор қаратиб, ушбу моҳарони фақат ҳарбий йўл билан ҳал қилиб бўлмаслигини яна бир бор таъкидлади. Шунингдек, давлатимиз раҳбарининг БМТ Бош Ассамблеясининг Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган олий даражадаги ялпи мажлисидаги нутқида ҳам ушбу муаммонинг ечими ҳақида атрофлича фикр билдирилиб, Афғонистон халқи амал қиладиган кўп асрлик анъаналар, урф-одатлар, исломий қадриятларнинг ҳурмат қилиниши бу заминда тинчлик ва барқарорликка эришишнинг муҳим шарти экани уқтириб ўтилди.

Юқорида зикр этилганидек, Ўзбекистон ўзининг бундай таклиф ва ғояларини доимо амалий ишлар билан мустаҳкамлаб келмоқда. Чунончи, мамлакатимиз Афғонистонда автомобиль ва темир йўллар, кўприклар қурилишида фаол иштирок этяпти. Афғонистонни электр энергияси ва озиқ-овқат билан таъминлашга салмоқли ҳисса қўшмоқда. Бугунги кунда ушбу мамлакат пойтахти Кобул шаҳри Ўзбекистон етказиб бераётган электр энергиядан фойдаланаётир. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Марказий Осиёда тинчликни сақлаш, хавфсизликни таъминлаш ҳақида сўз борганда, Президентимизнинг Марказий Осиёни ядро қуролидан холи ҳудудга айлантириш ҳақидаги ташаббусини эсга олмасдан ўтолмаймиз. Чунки бу ташаббус ҳозирги вақтда ўзининг амалий татбиғини топмоқда.

Масалан, Қозғоғистоннинг Семипалатинск шаҳрида Марказий Осиёнинг бешта давлати ташқи сиёсат маҳкамалари раҳбарлари Марказий Осиёни ядро қуролидан холи ҳудудга айлантириш тўғрисидаги шартномани имзолагани бу борадаги муҳим қадам бўлди. Шу ҳақда фикр юритганда, 1997 йили Тошкентда ўтказилган “Марказий Осиё – ядро қуролидан холи ҳудуд” мавзuida халқаро конференция ана шу анжуман учун пойдевор бўлганини таъкидлаш лозим. Ушбу шартномани тайёрлаш юзасидан Минтақавий экспертлар гуруҳи айнан бизнинг пойтахтимизда тузилгани ҳам бу фикрни исботлаб турибди. Шартномани имзолаш маросимида бу фактни кўпчилик алоҳида ҳурмат ва эътибор билан эсга олгани ҳам шундан далолат беради. Хусусан, Қозғоғистон ташқи ишлар вазирининг “Шартнома уни имзолаш ташаббусини биринчи бўлиб илгари сурган Ўзбекистон пойтахтида тасдиқланган”, деб эътироф этганини эсга олайлик.

Давлатимиз раҳбарининг мазкур ташаббуси ва имзоланган бу шартноманинг халқаро миқёсдаги аҳамиятини қуйидаги мисоллар кўрсатиб турибди. Мазкур жараёни БМТ Бош котиби, МАГАТЭ ва “ядровий бешлик”ка аъзо мамлакатлар диққат билан кузатиб боргани ва ушбу масалага бағишлаб БМТ қароргоҳида бир неча бор учрашув ва маслаҳатлашув ўтказилгани, БМТ Бош котиби шартномани имзолаш маросими қатнашчиларига мурожаатно-

ма жўнатгани ҳамда бошқа мисоллар шулар жумласидандир. Биз учун энг муҳими, Марказий Осиёнинг ядро қуролидан холи ҳудудга айланиши, юртимиз, минтақамиз узра тинчлик, осойишталик муҳити доимо барқарор бўлиб туришидир.

Маълумки, Марказий Осиё дунёдаги экологик фалокатга учраган минтақалардан ҳисобланади. Юртбошимиз БМТ дастурига кирган Мингйиллик ривожланиш мақсадларига эришишда экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш катта аҳамият касб этишини алоҳида таъкидлади. Минтақамиз Орол фожиясидек улкан экологик муаммага дуч келиб турибди. Ўтган қирқ йил мобайнида Орол денгизи акваторияси етти баробар қисқариб, сув миқдори ўн уч марта камайгани ва унинг минералланиш даражаси ўнлаб баробар ортгани сабабли денгиз тирик организмлар яшаши учун яроқсиз аҳволга келган. Ана шундай бир шароитда Амударё ва Сирдарёнинг юқори қисмида улкан гидроиншоотларни қуриш бўйича лойиҳаларни амалга оширишга қаратилган уринишлар экологияга жиддий зарар етказиб, хавфли техноген фалокатларни келтириб чиқариши мумкин. Шу боис бу масалада Ўзбекистоннинг позицияси қатъий: собиқ тузум даврида яратилган лойиҳалар асосида трансчегаравий дарёларда халқаро экспертизадан ўтмаган ва минтақанинг бошқа давлатлари манфаатлари ҳисобга олинмаган йирик гидроиншоотлар қуриш, биринчидан, минтақа аҳолиси ҳаётини хавф остига қўяди, иккинчидан эса, шусиз ҳам ниҳоятда мураккаб бўлган экологик вазиятни бутунлай издан чиқаради.

Ўзбекистон ўзи иштирок этаётган барча халқаро тузилмаларда, хусусан, Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилотида ҳам миллий манфаатларига мош сиёсат юритишга ҳаракат қиялпти. Воқеалар ривожини фақат мустақил сиёсат ва миллий манфаатларни фаол ҳимоя қилиш амалиёти минтақада тинчлик-барқарорлик ва иқтисодий тараққиётни таъминлашини кўрсатиб турибди.

Президентимиз Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилотининг Хавфсизлик кенгаши мажлисида сўзлаган нутқида Тезкор ҳаракатланувчи коллектив кучлар тўғрисидаги битимни Ўзбекистон имзоламаганининг сабабларини чуқур таҳлил қилиб берди. “Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилотининг вазифаси, бу – аъзо давлатлар ўртасидаги ва МДҲ маконидаги турли қарама-қаршиликлар ва можароларни ҳал этишда қатнашиш эмас, балки, аввало, ташкилотга аъзо мамлакатларни ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилишдан иборат”, деб алоҳида ўқитиб ўтди Президентимиз. Чунки зўравонлик ёки нотинчлик юзага келган ҳолларда мустақил давлатнинг ички ишига Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилотининг ҳарбий йўл билан аралашуви муаммонинг янада кескинлашиб ва чуқурлашиб кетишига олиб келиши мумкин. Айниқса, ўтган йили июнь ойида Қирғизистон жанубида содир бўлган фожиали воқеалар ҳақида тўхталар экан, давлатимиз раҳбари, жумладан, бундай деди: “10-14 июнь кунлари Қирғизистон жанубида рўй берган воқеалар барчамиз учун кўп жиҳатдан сабоқ бўлиши керак. Ушбу воқеалар мамлакат ичидаги қарама-қаршиликлар ва можароли вазиятларнинг ҳақиқий сабабини синчковлик билан ўрганмасдан, бу жараёнларга аралашиб қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини ҳар томонлама ўйламасдан, уларни ҳал этиш учун ташкилотнинг аралашувиغا мутлақо йўл қўйиб бўлмаслигини яна бир бор кўрсатди”. Ўзбекистоннинг қатъий позицияси туфайли фожиали воқеалар алангаси кенг ёйилиб кетишининг олди олинди.

Маълумки, ўша оғир ва мураккаб вазиятда Ўзбекистон юз мингдан ортқ қочқинлар, болалар, хотин-қизлар, қари ва беморларни қабул қилиб, уларни барча зарур нарсалар билан таъминлади. Энг муҳими, ўта шафқатсиз зўравонликларнинг бутун минтақа бўйлаб авж олишига йўл қўйилмади. Ёвуз кучларнинг бундай ваҳшиёна хунрезликларга Ўзбекистонни ҳам

тортиш ҳамда пировард натижада миллатлараро қарама-қаршиликни Қирғизистон ва Ўзбекистон ўртасидаги давлатлараро қарама-қаршиликка айлантиришдек қабих ниятлари Президентимизнинг оқилона сиёсати туфайли амалга ошмади.

Президентимизнинг шу масала бўйича баён қилган фикрлари ва Ўзбекистоннинг бу борадаги позициясини бугунги кунда қўллаб халқаро ташкилот вакиллари, сиёсат ва жамоат арбоблари маъқулламакда ва қўллаб-қувватламакда.

Ватанимиз миллий манфаатларини ҳимоя қилишда Марказий Осиё минтақасида кечаётган жараёнлар муҳим ўрин тутади. Шу боис минтақа муаммоларига, ён-атрофимиздаги воқеаларга мамлакатимизда доимо алоҳида эътибор билан қараб келинмоқда. Чунки ҳозирги вақтда минтақавий муаммолар наинки бир ҳудуд ҳаёти, балки бутун дунё тақдирига дахлдордир. Халқаро терроризм, наркотрафик ва глобал экологик (масалан, Орол денгизининг қуриши) муаммолар ана шундай ялпи хатардир.

Шу ўринда айрим сиёсатчи ва сиёсатшуносларнинг Марказий Осиё минтақасини Болқонга таққослаши хусусида қисқа бир мулоҳазани айтиб ўтмоқчимиз. Хусусан, машҳур сиёсатшунос Збигнев Бжезинский "Буюк шахмат тахтаси" асарида Марказий Осиёни "Евроосиё Болқонлари" деб атайди. Бундай қараш асоссиз эканини исботловчи омиллар нихоятда кўп. Биринчидан, Марказий Осиёда тарихий илдизлари, тили, дини, урф-одати ва анъаналари муштарак ва нихоятда яқин халқлар минг йиллар давомида тинч-тотув яшаб келмоқда. Иккинчидан, минтақа халқларининг миллий табиати ва характерида бағрикенглик, ўзаро ҳурмат-эҳтиром, меҳр-оқибат фазилатлари чуқур илдиз отган. Учинчидан, собиқ иттифоқнинг емирилиши арафасида қизил империянинг қўли ва 2010 йил июнь ойида учинчи бир томоннинг иғвоси билан уюштирилган айрим можароларни ҳисобга олмаганда, минтақамиз халқлари ўртасида асрлар да-

вомида низо-жанжалнинг ўзи бўлмаган. Бжезинский глобаллашув жараёнларида Ўрта Осиё халқларини эндигина миллат сифатида шаклланаётган халқлар деб таърифлайдики, бу ҳатто изоҳ беришга ҳам арзимайдиган нотўғри фикр. Бжезинский асарларига ва унинг нўқтаи назарига ҳурмат билан қараган ҳолда, ушбу таниқли давлат ва сиёсат арбобининг номия шуҳратига маҳлиё бўлиб, барча фикрларини тўғри деб қабул қилиш ҳам ярамайди.

Икки хил қараш

Кейинги эллик йил мобайнида халқаро сиёсатда яққол кўзга ташланаётган ҳолат, яъни бир муаммога икки хил қараш амалиёти кўпгина эзгу интилишларни, демократик ва ҳуқуқий қадриятлар қимматини тушириб юбормоқда. Шу боис, халқаро жараёнларга баҳо берад экан, айрим синчилар, воқеалар ривожини шуни кўрсатмоқдаки, гап муайян мамлакатда халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принциплари ёки БМТ Хавфсизлик кенгаши резолюцияларининг бажарилиши ёки бажарилмаслигидан эмас, энг муҳими, айна шуларни рўқач қилаётганлар қўлида қудратли сиёсий, иқтисодий ва молиявий ҳокимият мавжуд бўлса, улар халқаро ҳуқуқ нормаларини ҳар мақомга ўйнатиши мумкин, деган фикрга ҳам келмоқда. Бу қарашни инкор қиладиган ҳам, уни тасдиқ этадиган ҳам факт ва далиллар кўп.

Биргина халқаро терроризмга қарши кураш ва унга муносабатни олиб кўрадиган бўлсак, кўп нарсга ойдинлашади. Аср вабоси деб ном олган бу офат кеча ёки бугун пайдо бўлгани йўқ. У секин-аста томир отиб, қарийб бутун дунёни қамраб олмоқда. Шундай пайтда Ўзбекистон раҳбарининг 90-йиллар бошидаёқ жаҳоннинг энг нуфузли минбарларидан туриб, ўта куюнчалик билан дунё жамоатчилигига қилган такрор-такрор мурожаатлари эсга тушади. Бу мурожаатларни айнан келтириб ўтирмасдан, уларнинг моҳиятини ташкил этадиган фикрларни, яъни, эй одамзот,

кўзингни оч, бугун сендан олисда бўлган учкун эртага тийиб бўлмас гулханга айланиб, сенинг ҳам уйингни ўз домига тортади, бу бало-қазодан эртага сен ҳам омон қолмайсан, унинг йўлига бугун, ҳозироқ биргаликда тўсиқ қўйлик, деган даъватни эсга олайлик. Надоматлар бўлсинки, Ғарбнинг кўпгина давлатлари бундай оғохлантиришга парво ҳам қилмасдан, мазкур офат фақат дунёнинг кичик бир минтақасига хос, бизнинг ишимиз минтақа доирасидаги муаммоларни ҳал қилиш эмас, глобал масалаларни ечишдир, деган ниҳоятда ҳавойи тўхтамга келган эди.

Бугунги кунда Ғарб ҳам, Шарқ ҳам бундай офатга тўқнаш келганда, глобал халқаро терроризмга қарши курашишга даъват этишдан одамларнинг оғзи чарчамаётир. Ҳатто, куни кеча, терроризм фақат маълум бир минтақанинг муаммоси, деб қўл қовуштириб ўтирганлар ҳам энди, халқаро терроризмга қарши курашда қайсидир давлат етарли саъй-ҳаракат

кўрсатмаётир, деб таъна тошларини отмоқда, терроризмга қарши курашиш шундай сафсата сотишдан иборат деб билмоқда. Таассуфки, улар бир томондан халқаро терроризмга қарши ҳарбий куч ва молиявий имкониятларини сафарбар қилаётган бўлса, иккинчи томондан турли шубҳали диний марказларга, экстремистларга мамлакатлари ҳудудидан жой, бошпана бермоқда. Ҳатто Кобулда тақиқланган ва ҳукуматнинг қўли етиб бормаган жойларда ҳам эшитилмаётган экстремистик даъватлар ҳарир туман билан қопланган Ғарбнинг энг катта шаҳарларида очиқ-ойдин янграмоқда. Ёки айрим давлатларда хориждаги турли сиёсий кучларнинг қўпол аралашуви билан содир бўлаётган, турли “ранг”га бўялган инқилоблар, “демократик” фундаментализмга асосланган, воқеаларни сунъий равишда тезлаштиришга қаратилган технологияларни ишлаб чиқиш ва уларни экспорт қилиш, жуда катта пул эвазига оммавий бошбошдоқликларни авж

олдириш ҳолларига нисбатан ҳам айнан икки хил қараш амалиёти мавжуд. Биз эса миллий манфаатларимизга кўра, "...мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш масалаларида турли инқилоблар ва ақидапарастликнинг ҳар қандай кўринишларига қаршимиз... биз тадрижий, яъни эволюцион изчиллик хусусиятларига эга бўлган ислоҳот ва ўзгаришлар тарафдоримиз".

Юқорида тилга олинган воқеалар ва уларга юзаки муносабатларни кўриб, бу-гун қандай мураккаб шароитда яшаётганимизни, халқимиз омонлиги ва миллий манфаатларимизни ҳимоя қилиш учун нечоғлик қийин синовларга дуч келаётганимизни чуқур англаб, доимо хушёр ва сезгир бўлишга қаратилган даъватларни онгу тафаккуримиздан қайта-қайта ўтказиб, фақат соғлом ақл-идроққа таяниб иш юритиш ҳаётимизнинг асосий мақсад-маслағи бўлиши зарурлигини теран ҳис этамиз.

Глобал таҳдидларнинг янги таҳлили

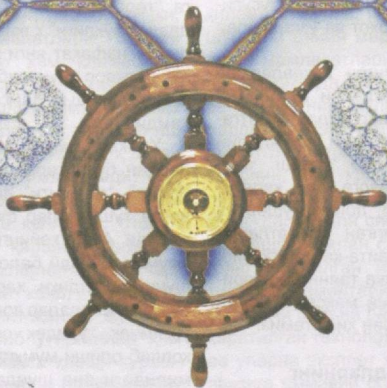
2010 йил апрель ойида Тошкентда бўлиб ўтган ШХТ Давлат раҳбарлари кенга-шининг йиғилишида Президентимиз Ислон Каримовнинг нутқи муҳокама қилинаётган масалаларнинг асосий йўналишини бел-гилаб берди, шунингдек, миллий манфаат-ларимиз руҳини чуқур акс эттиргани билан алоҳида ажралиб турди. Ушбу нутқда бу-гунги кунда инсониятни ташвишга солаёт-ган глобал таҳдидларга қарши курашнинг самарали йўл ва воситалари ҳақида теран амалий фикрлар баён қилинди. Нутқни шартли равишда уч қисмга бўлиш мумкин. Аввало, дунёда ва минтақада вужудга кел-ган реал вазият ҳамда кучайиб бораётган

таҳдидлар таҳлили, мавжуд муаммоларни ечишга қаратилган амалий тақлифлар ва ташкилот доирасида иқтисодий интеграци-яни янада кучайтириш масалалари нутқда асосий ўринни эгаллади.

Давлатимиз раҳбари халқаро лексикон-га "террор ва наркобизнес учун транзит давлат йўқлиги" ҳақидаги тушунчани кирит-ди. Бу нафақат янги атама, шу билан бир-га, халқаро муносабатларни белгилашда янгича қараш ва замонавий тафаккур тарзи ҳамдир.

Халқаро муносабатларда узоқ йил-лардан буён террор ёки наркобизнеснинг "ўчоғи", "транзити" ва "тарқалиш нуқтаси" деган тушунчалар фаол қўлланиб келаёт-ган эди. Аммо кейинги воқеалар ривожини ва умуман, бундай бало-қазоларнинг табиати шуни кўрсатдики, ҳар қандай таҳдид маъ-лум бир чегаралар доирасида қолиб кетмай, ўргимчак тўридек секин-аста ҳаммаёқни қоплаб олиши мумкин экан. Ҳодисалар за-миридаги ана шундай нозик нуқтани би-ринчи бўлиб Ўзбекистон раҳбари илғаган ва ундан жаҳон жамоатчилигини огоҳ қилган эди. Эндиликда эса, бу фикрлар-ни янада ривожлантириб, таҳдидларнинг тарқалишида "транзит" давлат бўлмас-лиги, ҳар қандай офат қайсидир мамлакат ҳудудидан "транзит" сифатида ўтар экан, унинг маълум бир қисми шу мамлакат ҳудудида қолиши муқаррар экани исботлаб берилди. Яъни, "...таҳдид муайян бир мам-лакатга қарши қаратилмаган бўлса, унга нисбатан бефарқ бўлиш – нотўғри. Ер юзи-да террорчилар ўзини хотиржам сезадиган жой қолмагандагина террорчиликка қарши халқаро кураш қўтилган самарани бериши мумкин".

Фахриддин МУСАЕВ

KRATOLOGIYA – BOSHQARUV ILMI

Кўп асрлик тараққиёт ва тажриба натижасида инсоният ҳаётига давлат ва жамият соҳасидаги тушунчалар билан бирга ҳокимият, уни бошқариш, идора қилиш масалалари ҳам кириб келган. Бу масалалар мураккаб ва зиддиятли, айни чоқда ижтимоий тараққиёт учун ўта муҳим зарурат сифатида минг йиллар давомида нафақат ҳокимият соҳибини, балки олимлар, мутафаккирлар, ҳатто оддий одамларни ҳам қизиқтирган. Башарият тарихи шундан далолат берадики, дунёда ижтимоий борлик, инсонлар уюшмаси ҳеч қачон бошқарув тизимисиз мавжуд бўлмаган. Бундай тизимнинг заифлашуви ёки инқирози эса катта фалокатларни келтириб чиқарган.

Ҳокимият, уни бошқариш, идора қилиш давлат, сиёсат, ҳукумат каби институтлар билан бевосита боғлиқ бўлиб, уларнинг функционал хусусиятлари ва ҳатто мавжудлигининг муҳим шарти сифатида майдонга чиқади. Сиёсат фалсафасининг нисбатан янги йўналиши – кратология айнан шу масалаларни яхлит ҳолда ўрганади.

Кратология асли юнонча сўз бўлиб, “кратос” – ҳокимият, куч-қудрат, “логос” – таълимот, назария деган маънони билдиради. Қисқача айтганда, кратология – ҳокимият ҳақидаги илм соҳаси – ҳокимиятшунослиқдир.

Маълумки, она тилимиздаги “ҳокимият”, “ҳокимлик қилиш”, “ҳокимиятчилик”, “ҳоким” атамалари этимологик жиҳатдан ўзаро

яқин сўзлардир. Ҳукм қилувчи, буюрувчи, бошлиқ каби маъноларни англатадиган “ҳоким” сўзи уларнинг барчаси учун негиз вазифасини бажаради. Ҳазрат Алишер Навоий асарларида баъзан “ҳоким” сўзи ўрнига “волий” сўзини ишлатган ва унинг вилоят ҳукмдори, бошлиқ сингари маъноларни билдиришини айтган (*Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, 4-жилд. Т., “Фан”, 1985, 378-бет*). Шу жиҳатдан, кратологияни ҳокимлик, волийлик ҳақидаги фан, таълимот сифатида ҳам талқин этиш мумкин.

Ҳокимлик ва волийлик ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим белгиси – атрибути эканини ҳаёт тажрибаси тасдиқлаб келмоқда. Ҳатто инсон ўзининг ижтимоий мавжудот сифатидаги вазифасини ҳам ҳокимлиги ва волийлиги орқали намоён этади. Қадимги юнон файласуфи Арасту инсон ижтимоий ва сиёсий мавжудот, яъни ҳоким бўлишга, бошқаришга мойил, деган фикрни билдирган.

Ҳақиқатан, инсонлараро муносабатларнинг барча соҳаларида ҳокимлик белгиларини кузатиш мумкин. Масалан, оилада ота ёки онанинг етакчилиги, зурриётлар ўртасида тўнғич фарзанднинг мавқеи баландлиги, маҳаллада, меҳнат жамоасида ёши улуғ, билимли ва тажрибали одамлар маслаҳатига қулоқ тутилиши, узоқ сафарга чиқилганда аввало йўлбошчи сайлаб олиниши – инсонда ҳокимликка интилиш ва ҳукмдорга муҳтожлик майллари азалдан мавжуд эканини кўрсатади.

Шуни унутмаслик керакки, кратология давлат тарихи ва назарияси фанининг айнан ўзи эмас. Чунки давлат тарихи ва назариясининг предмети давлат институтидир. Давлат институтининг генезиси, функционал хусусиятлари, бошқарув тизимлари ва механизмлари унинг асосий тадқиқот доирасига киради. Кратология эса фақат давлат тарихи ва назарияси билан кифояланиб қолмай, сиёсий бошқарув, раҳбарлик маҳорати, ҳукм юритиш усуллари, ташкилотчилик билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-психоло-

гик омилларни ҳам атрофлича ўрганади. Қисқача айтганда, қаерда ҳукмронлик қилиш, одамларга ҳукм ўтказиш орқали мақсадга етишга интилиш бўлса, шу ерда кратология предмети мавжуд.

Шунинг учун ҳам мутахассислар ҳокимлик ва волийлик хусусиятларини ижтимоий ҳаётнинг барча соҳасида учратиш мумкин деб ҳисоблайди. Ушбу хусусият моҳияти беш мингдан зиёд сўз ва атамаларда ўз аксини топиши кратологияга оид замонавий илмий манбаларда таъкидлаб ўтилади (*Халипов В. Кратология. М., “Пуч”, 2006, стр.3*).

Кратологиянинг тарихий-назарий ва методологик асослари ҳақида фикр юритганда, аввало Афлотун ва Арасту меросига мурожаат этиш лозим. Бу икки аллома ҳақимиятга кенг қамровли масала сифатида қаради ва унинг кўплаб тур ва шакллари тавсифлаб берди. Улар бундай тур ва шакллар орасида давлат ҳокимиятига кўпроқ эътибор қаратгани табиий ҳол, албатта. Афлотун давлатни бошқаришнинг монархия, аристократия ва демократиядан иборат уч тури ҳақида баҳс юритган бўлса, Арасту бу сирага политика, олигархия ва тиранияни ҳам қўшиб, олти идора усулини тадқиқ этади. Ҳукмдор қандай шахс бўлмоғи лозим, деган масала ҳам улар таълимотида марказий ўрин эгаллайди. Афлотун ва Арастунинг бу борадаги қарашларини, баъзи фарқли ва зиддиятли нуқталарни истисно этган ҳолда, умуман қуйидагича ифодалаш мумкин. Улар фикрича, ҳукмдор давлатни ҳиммат ва ҳикмат билан бошқаришни мақсад этмоғи ва бунинг уддасидан чиқмоғи лозим. У қўли остидаги ҳар бир фуқарога жамият ярат-

ган бойликдан адлу инсоф асосида улуш бермоғи даркор.

Афлотун ва Арасту яшаб ижод этган милоддан аввалги IV асрда Қадимги Хитойда Шарқнинг ҳокимият мавзuidaги энг машҳур асарларидан бири – “Шан вилояти ҳукмдорининг китоби” рисоласи яратилди. Ҳозир ҳам қимматини йўқотмаган, талайгина ибратли фикрлар жамланган мазкур асарда давлат миқёсида тартиб уч восита – қонун, ишонч ва ҳокимият орқали ўрнатилиши таъкидланган ва ҳар бирига алоҳида таъриф бериб чиқилган. Айни шу асрда бошқа бир Шарқ мамлакати – Ҳиндистонда дунёга келган “Артхаштра ёҳуд сиёсат илми” асарида эса ҳукмдор давлатни бошқариш учун сиёсат билан бирга ижтимоий ҳаёт, дин, одоб-ахлоқ ҳамда бошқа маънавий таъсир воситаларини ҳам пухта билиши, иқтисодий омиллардан ўз ўрнида фойдаланиши, қонун ва давлат манфаатларига итоат этиши зарурлиги таъкидланган.

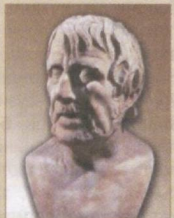
Ҳокимият ҳақидаги қарашлар кейинчалик Шарқда Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри”(X аср), Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” (XI аср), Амир Темурнинг “Тузуқлар”(XIV аср), Ғарбда эса Томас Гоббснинг “Левиафан” (XVII аср), Жон Локкнинг “Бошқарув ҳақида икки рисола” (XVIII аср), Артур Шопенгауэрнинг “Олам ирода ва тасаввур сифатида” (XIX аср) каби асарларида ривожлантирилди. Ҳокимиятга доир қарашлар бугунги кунга келиб ягона тизим кифёсини олмоқда.

Кратология сиёсат фалсафаси ҳамда сиёсий фан ва назариялар билан ҳамкорлик қилади, уларнинг ҳулосаларига таяниб тадқиқот юритади. Шунингдек, ижтимоий-сиёсий жараёнлар, ҳокимлик ва волийликнинг индивидуал, корпоратив, умуминсоний хусусиятлари, иқтисодий, маънавий-психологик механизмлари, бошқарув усуллари, ижтимоий таъсир кўрсатиш воситалари ҳам унинг тадқиқот йўналишларини ташкил этади.

Кратология соҳасининг россиялик йирик олими Виктор Халипов “крате” сўзи

Мавқеи ўзингиздан баланд кишилар сизга қандай муносабатда бўлишини хоҳласангиз, мавқеи ўзингиздан паст кишиларга худди шундай муносабатда бўлинг.

Луций Аней СЕНЕКА

билан боғлиқ тушунчаларни таҳлил қилар экан, автократия (якка ҳукмронлик), агнократия (авлиёлар бошқаруви), адхократия (биргина вазиятни бошқариш), аристократия (орий ёки мумтоз шахслар волийлиги), азрократия (самовий ҳукмронлик), бандократия (жиноий гуруҳлар бошқаруви), банкратия (банклар ҳукмронлиги), бюрократия (қоғозбозлик ва расмийчилик асосидаги бошқарув), гинекратия (аёллар ҳукмронлиги), идеократия (ғоялар ҳукмронлиги), теократия (диний-сиёсий бошқарув), этократия (давлат ҳукмронлиги), технократия (техника соҳаси вакиллари ҳукмронлиги) каби бошқарув турлари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтади. Жумладан, анархия, диархия (қўшҳокимлик), епархия, монархия, полиархия, олигархия каби тушунчаларни ҳам кратологиянинг илмий тамойиллари асосида таҳлил этади. Олим кратологиянинг субординация ва координация, антогонизм ва консенсуализм, демократизм ва конституционализм каби ижтимоий ҳолатлар билан боғлиқ жиҳатларини ҳам таъкидлаб кўрсатади. Кратологиянинг тадқиқот объекти ва моҳиятини аниқ билиш учун “ҳокимият” тушунчасининг маъно-мазмунини яхши англаб олишга тўғри келади. Олимлар бу тушунчанинг давлат, сиёсат, бошқарув, субординация, иерархик муносабатлар, марказлашган идора усули, куч ишлатиш, ҳукм ўтказиш, итоат эттириш, ташкил қилиш, мувофиқлаштириш каби тамойиллар билан боғлиқ эканига урғу беради. Хусусан, яна бир таниқли рус олими

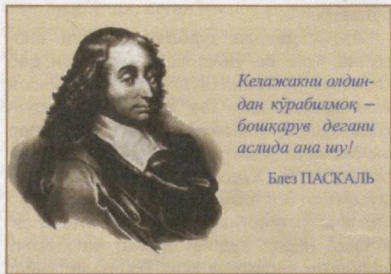
С.Фролов бундай ёзади: “Бақирикдан то пичирлашгача, ёш гўдакни тетапоя қилдириш иштиёқидан то бутун бошли бир халқни сафарбар этишгача бўлган барча ҳодисалар ҳокимият деган тушунча таркибига киради” (Фролов С.С. *Социология. М., “Аспект-Пресс”, 1994, стр.114*). Бу ҳолатларнинг барчаси кратология фанида кенг тадқиқ этилади. Шу билан бирга, кратология ҳукм ўтказиш ёки ҳукмдорликнинг сиёсий-фалсафий хусусиятларини ҳам ўрганади.

Маълумки, ҳокимият, хусусан, давлат ҳокимияти жамиятдаги ижтимоий-сиёсий муносабатларни қонуний асосда изга солиш, турли тоифалар ўртасидаги манфаатлар мутаносиблигини таъминлаш, кўпчиликнинг хоҳиш-иродасини рўёбга чиқариш, халқаро, хорижий алоқаларни оқилона йўлга қўйиш учун даркор. Бу заруратлар эса давлат ҳокимиятини янада мустаҳкамлаш учун кратологик таҳлилни тақозо этади. Шу тариқа, ижтимоий бошқарувга дахлдор барча масалалар кратология фани мавзусига айланади.

Собиқ шўро тузумининг емирилиши билан ҳокимият, давлат, ҳуқуқ, ижтимоий бошқарув, демократия каби тушунчаларни

кенг миқёсда тадқиқ этиш имконияти пайдо бўлди, бу борада янги-янги тадқиқотлар, йўналиш ва ёндашувлар юзага келди. Хусусан, бизнинг мамлакатимизда ҳам бу масалалар миллий давлатчилигимиз аънавалари ва турмуш маданиятимиз нуқтаи назаридан таҳлил этилиб, кратологик тафаккур асослари яратилди. Бу ҳақда гапирганда, Президент Ислом Каримовнинг миллий давлатчилигимиз ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий асослари хусусидаги асарларини алоҳида қайд этиш жоиз. Жумладан, “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида бошқа ижтимоий фанлар қатори кратология хусусида ҳам ўта долзарб фикр-мулоҳазалар илгари сурилгани юртимизда бу илмий йўналишнинг ривожланиши учун янги истиқболлар очиб беради.

Бутун дунё глобал ўзгаришларни бошидан кечираётган ҳозирги шароитда ижтимоий бошқарув фаолиятини илм-фан ютуқлари асосида янада такомиллаштириш, жамиятни илғор илмий хулосалар асосида бошқариш зарурати янада ортади. Шу зайдда кратология фани миллий давлат ва жамиятлар бошқаруви орқали глобал бошқаришга ҳам ўз ҳиссасини қўшади. Шу сабаб ҳам бугунги кунда кратология фанининг ижтимоий-сиёсий тафаккур ривожига таъсирини кучайтириш учун унинг объекти ва предметларини, бошқа илм соҳалари билан алоқаларини, функционал хусусиятларини тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб қилмоқда. Бу борада файласуфлар, сиёсатшунослар, ҳуқуқшунослар, давлат назарияси мутахассислари, ижтимоий бошқарув соҳасидаги тадқиқотчиларнинг яқин ҳамкорлиги аини муддао бўлади.

Келажакни олдиндан кўрабизмоқ – бошқарув дегани аслида ана шу!

Блез ПАСКАЛЬ

Оловиддин АЗИМ

MA'NAVIY TANAZZUL VA IJOD RUHI

Инсоният барча даврларда ҳаётий бурчу аъмоли ҳақида фикр юритиб келган. Бу ҳол унга ҳаёт маъносини қайта англаш, қайта баҳолаш имкониятини яратган. Ҳар бир авлод гарчи туб (экзистенционал) асосларини ҳар хил тушунса-да, бироқ унинг ўзи яшаб турган даврни танқид остига олиши одатий ҳолдир. Зеро, унга башарият ўз тарихий тараққиётида гўё энг охириги нуқтага етиб келгандек, яшаб турган даври эса энг сўнгги босқичдек бўлиб туюлаверади.

Ўтмиш воқеалари ва ҳозирги жараёнлар таҳлили шуни кўрсатадики, тарихий ўзгаришлар, гарчи ҳар бир ҳодиса бетақрор ҳисобланса-да, чизикли эмас, даврий табиатга эга. Бугунги даврга хос маънавий таназзул ҳақидаги фикр-мулоҳазаларда биз тарихий ўзгаришлар жараёнини ана шундай тушунишга асосландик.

Қадимги даврлардан то ҳозирга қадар инсон Худо излашдан тўхтамаган. Бизнингча, инсоннинг Худога талпиниши унинг

нафақат моддий неъматлар истеъмолчиси, айни чоқда ўзининг руҳий моҳиятини англашга эҳтиёжманд юксак мавжудот эканини ҳам яққол намоён этади. Руҳиятга эга бўлмаган мавжудот Худони англашдек буюк мақсадни ўз олдига қўйолмаган бўларди.

Антик даврда худолар инсонга бирмунча яқин ва унинг каби нуқсонли деб тасаввур этилган. Шунга қарамай, инсон ўша даврда ҳам ҳар қандай нуқсондан холи Худони излаган. Бундай изланишлар охир-оқибат монотеистик динларни юзага келтирган. Худо бениҳоя нурафшон ва мукаммал Зот экани ҳақидаги тасаввурлар барча монотеистик динлар учун муштарак. Уларда инсон Худони адолат ва ҳимоят кафолати сифатида кўра бошлади; унинг тасаввурича, Худо ҳар ишга қодир эди. XX асрнинг таниқли немис психологи Эрих Фромм таъкидлашича, ўша даврларда ёлғизлик қаршисидаги қўрқув инсонни ўз эркидан воз кечиб, диндан маънавий ҳаловат излашга ундаган (Фромм Э. *Бегство от свободы. Человек для себя. М., "АСТ", 2006, стр. 194-221*).

Уйғониш даври инсон ўз моҳиятига янгича баҳо бера бошлаган муҳим босқич бўлди. Бу даврда у Худо инсонни ўзига монанд қилиб яратганини англаб етди. Демак, айна сабабга кўра, борлиқ марказида Худо эмас, инсон туриши лозим. Шу аснода турли-туман антропоцентристик таълимотлар юзага келди. Уларнинг квинтэссенциясида “барча нарса инсонга аталган ва у тақдирига ўзи масъул”, деган қараш ётади. Тўғри, инсонга ва унинг салоҳиятига чексиз ишонч бемисл илмий-техник тараққиётни юзага келтирди. Бироқ инсон айна чоқда ёлғизлибди ҳам қолди. У дардини ҳеч кимга айта олмас, табассини тингловчи Зот ҳам ғойиб бўлган эди. Натижада руҳий жиҳатдан қониқмаслик кайфияти вужудга келди ва бу ўз галида маънавий изланишлар янада кучайишига сабаб бўлди.

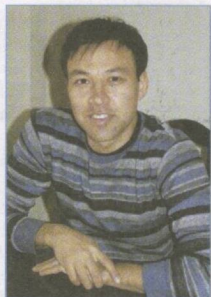
XX аср бошларига келиб инсон Худони Худодан эмас, инсондан излай бошлади. Бу даврда немис файласуфи Фридрих Ницше “Худо ўлди, Аъло одам бўсағада турибди!” дея жар солди. Фикримизча, Ницше хулосасини “Биз қалбимиздаги Худони ўлдирдик ва энди ягона муқобил – Аъло одамни излаш зарур”, деган маънода тушунмоқ лозим. Худо ўлди, деган Ницше каломида инсониятнинг маънавий таназзули акс этди. Инсон ички дунёсида сирли олам эшиклари ёпилди, ташқи дунёсида эса абадийлик рамзи – Худо тимсоли йўқола бошлади.

Таассуфки, инсонлар Аъло одамни ўзларидан эмас, балки ўзларининг муаммоларини ечишга қодир деб ҳисоблаган инсонлардан излади. Сталин, Ҳитлер ва бошқалар шундай соҳиби қудрат кишиларга айланди. Худони инсонлардан излаш тоталитар тузумларни келтириб чиқарди. Айна даврда рус файласуфи Николай Бердяев “Коммунизмнинг фожияси унда Худони Худодан эмас, балки инсондан излашидадир”, дея таъкидлайди (Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма. М., “АСТ”, 2003, стр.102*).

Эътироф этиш жоизки, бу даврда инсонга ишонч, асосан, унинг тафаккурига

ишонч шаклида намоён бўлди. Юнонлар қалбини латофати билан ром этган Ойнинг хира доғларига буюк немис файласуфи Ҳегель зарҳалдан нақш берди: “Ақлга мувофиқ нарсаларнинг барчаси воқеда, воқе бўлган нарсаларнинг барчаси эса ақлга мувофиқ”. Ой шуъласи тунги совуқ уммон узра сузиб бораётган кема йўлини ёритди; кемадагилар Ойга қанча яқин борилса, шунча ойдин ва илиқ бўлишига ишонди.

Биз яшаб турган даврда ҳам шу манзара ҳукм сурмоқда. Ваҳоланки, мумтоз файласуф ва социологлар бизни рационализмнинг салбий оқибатларидан анча илгари огоҳ этган эди. Хусусан, XX аср бошларига таниқли немис социологи Макс Вебер “келажақда бутун ижтимоий фаолият мақсадли рационал фаолиятга айланиши, бунда инсоний қадриятлар ўз кучини йўқотиб, ҳар бир хатти-ҳаракат калкуляцияга ташланувчи манфаатларга бўйсуниб қолиши” ҳақида ёзган эди (Вебер М. *Избранное. М., “Прогресс”, 1990, стр.156*). Шу асрда яшаган америкалик социолог Георг Зиммел эса ҳамкасби фикрини давом эттириб, келажакни ҳар қандай нарсани сотиш ва сотиб олиш мумкин бўлган ёввойи бозорга ўхшатади (Зиммель Г. *Избранное. М., “Юрист”, 1996, стр.198-216*). Эрих Фромм инсонлар ўртасидаги муносабатлар тобора бозор қонуниятлари асосига қурилаётгани, улар ҳозирга келиб фақат икки мезонга – талаб ва таклифга бўйсуниб қолаётганини таъкидлайди. “Агар инсон, – дейди Фромм, – истеъмолчи сифатларига эга бўлмаса, жамият наздида ҳам, ўз наздида ҳам ҳеч ким бўлмай қолади” (Юқорида зикр этилган асар, 454-473-бетлар).

Александр Герцен

Қисқаси, баҳо мезонлари шахсдан жамиятга, аниқроғи, жамиятда ҳукмрон бўлган бозор муносабатларига кўчирилди. Бу ҳолни рус мутафаккири Александр Герцен янада кенг изоҳлаб, бундай ёзади: "Шахсни жамият, халқ, башарият, ғояга бўйсундириш – инсонни қурбонлиқ қилишда давом этишдир" (Герцен А.И. Сочинения. Т. 5, М., ГИХЛ, 1958, стр.77). Бу – шаксиз ҳақиқат. Ушбу фикр, аини чоқда, улуғ ақл соҳиблари дунёни рационал – ижтимоий ёки иқтисодий асосда қуриш, гарчи инсонга талай имкониятлар ҳада этиш салоҳиятига эга бўлсада, унинг руҳий эркинлигини таъминлай олмайди, деган ҳақиқатни ҳам англаб етганини кўрсатади. Буюк Инквизитор одамзотни нон учун ордидан эргаштириши мумкин, аммо бунинг эвазига уйдан эркин руҳни тортиб олади. Кўплаб файласуф ва адиблар шу тимсолни яратган Достоевскийни соҳибқаромат деб атайди.

Дунёни рационал – ижтимоий ёки иқтисодий асосда қуриш одамзотни қулликдан халос этишдек олий мақсад йўлида асқатиши шубҳасиз, бироқ бу йўл мутлақ, яъни яккаю ягона эмас. Чамаси, кемамизда бу ҳақиқатни аллақачон илганган ва Қуёш нуригина уммонга ҳарорат ва зиё бағишлагга қодирлигини англаб етганлар оз эмас. Улар уммондаги зулмат ва рутубат Қуёш ботиши оқибати, Ой шуъласи эса унинг атиги акси эканини фаҳмлаб етган. Аини ўриндаги Ой – Ницше тафаккурга татбиқ этган тимсолдир. Унинг ҳаётни рационал тушунишга қарши чиқишида, албатта, жон бор эди.

Инсон барча даврларда ҳам юксакликка талпинган. Антик даврда бу иштиёқ Прометей ҳақидаги афсонада ифода толган. Прометей инсоннинг қутлуғ шаъни ҳақиқи, Олимпдан муқаддас оловни ўғирлайди. Олов инсонга табиат кучлари қошида руҳий

эркинлик бахш этувчи олий асос тимсоли эди. Тафаккур антик давр кишисига ўзидаги тубан ҳайвоний асосни енгиб, юксакликка парвоз этиши учун қанот ҳада этди. Тафаккурга бундай эҳтиром инсоннинг энг етук тимсоли сифатида донишманд сиймоси яралишига сабаб бўлди. Насронийлик ва ислом динлари эса инсонни гуноҳларни мағфират этувчи илоҳ – Худога юзлантирди ва бу динларда банданинг етук тимсоли сифатида авлиё сиймоси юзага келди.

Хуллас, ҳар бир таълимот ўз даврининг маънавий таназзулига инсонда муайян олий асос борлигини кўрсатиш орқали жавоб берди. Биз куйида мурожаат этадиган файласуфлар таълимоти негизида ҳам инсоний баркамоллик тимсоли йўлида ана шундай олий асос учун курашга даъват ётади. Ҳозирги маънавий таназзулга улар берган жавоб – "эркин ижодкор инсон" ғоясини илгари суришдир. Бу мутафаккирларни "Инсон эркин руҳ ва ижодий жазоратга даъват этилган хилқат" деган яқдил ишонч бирлаштиради. Мақоланинг мақсад-муддаосига кўра, уларнинг қарашларини ана шу жиҳатдан кўриб чиқамиз.

Давримизнинг иррационал файласуфлари фикрга эътибор қаратсак, улар дунёқарашини негизини ҳам ҳаётга маъно бахш этувчи бирон бир олий асос учун курашга чорлаш ташкил қилади. Шу кураш руҳи улар фалсафасига фожиавий тус бериб, шоирона эҳтиросга чулғайди. Бу файласуфлар ёлғизликдан зада юракларига бошқаларни ҳам курашга чорлаш ва уларда ҳаёт маъносини англашга иштиёқ уйғотиш билан тасалли бермоқчи бўлди. Ницше фалсафаси, чунончи, шундай табиатга эга. Аъло одам макомига етишиш бу – инсоннинг олий табиатини тасдиқ этиш демакдир. Персонализм ва экзистенциализм вакиллари бундай олий асосни эркинликда деб билди. Эркинлик, улар фикрича, шахсга айланишининг бош шартидир. Эркинлик, шахсият ва экзистенция инсонга ўз-ўзидан ато этилувчи неъмат эмас, балки мардона кураш орқасида қўлга кирити-

лувчи қадриятлардир (*Коплстон Ф. Историya философии. XX век. М., "Наука", 2002, стр. 16-17*). Мазкур оқимларнинг вакиллари инсонга эркин рух эгаси сифатида қарайди ва ҳаёт маъносини эркинликсиз тасаввур эта олмайдилар. Бу ҳол уларга қарийб унути-либ кетган ҳиссиётни инсон борлиқ гултожи қилиб яратилган деган туйғуни қайтаради гўё. Мазкур туйғуни улар фидойи матонат ва ижодий жасорат билан ҳимоя қилади.

Шунингдек, улар қизгин эҳтирос билан инсоннинг ижодкор табиати ҳақидаги ғояни илгари сурди. Масалан, ницшеёна Аъло одам, энг аввало, ижодкордир. Ж.-П. Сартрга эса "Инсон – қадриятлар яратувчи эркин мавжудот", деган ғоя илҳом берган. С.Киркёгор фикрича, инсон ўз ҳаётига эркин тарзда шакл ва мазмун бахш этиб хоҳиш-иродасини юзага чиқара олсагина, шахс мақомига эришади. Э.Мунье учун эса шахс эркин ижодий фаолият орқали ўзлигини намоён этувчи инсондир (*Юқоридаги асар, 18-27 бетлар*). Зикр этилган барча ҳолларда инсон оддий бир индивид эмас, балки шахс ёхуд эркин ижодкор мавжудотдир. У табиий ва ижтимоий талаблардан устун турувчи эркин рухга эга хилқат. Шундай қилиб, инсонга дахлдор икки олий асос – эркинлик ва ижодкорлик қатори учинчи – руҳий асос (С.Киркёгор, К.Ясперс, Н.Бердяев ва бошқалар) илгари сурилди. Бироқ аини ўринда бизни дастлабки икки тамойил кўпроқ қизиқтиради.

Юқоридаги иқтибослардан аён бўладики, ижодкорлик ва эркинлик – бир-бирдан ажралмасдир. Эркин бўлмаган шахс яратишга ҳам қодир эмас. Буни аксиома деб қабул қилиш керак. "Инсон фақат эркин мавжудот сифатидагина ижодкордир", деб ёзади Н.Бердяев (*Бердяев Н. Опыт парадоксальной этики. М., "АСТ", стр. 95, 198*). Инсонни чексиз эркинлик эгаси деб тан олиш эса уни чексиз ижодий рух соҳиби деб эътироф этиш ҳам демакдир. Яна шуни айтиш жоизки, ҳозирги маънавий танглик, маълум маънода, диннинг инсондаги руҳий асосга бирёқлама ёндашиб, ижодий асос-

ни қарийб тан олмагани оқибати ҳамдир. Ҳар қайси давр инсон олдига бирон бир муаммо кўяр экан, уни ечиш учун ижодий ёндашувни ҳам талаб этади. Зотан, дин ҳам ана шу талабни ижодий кучлар орқали қондиришга даъват этилади. Аслида улуг

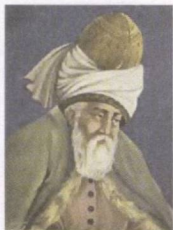

Фридрих Ницше

авлиёлар бу ҳақиқатни аввалданоқ англаб етган. Масалан, улуг мутасаввиф Жалолиддин Румий инсонда битмас-туганмас ижодий рух мавжуд ва аини шу рух уни юксакликка кўтаради, деган ғояни илгари суради. Ницше ҳам шу фикрни давом эттириб, "Агар инсонда ҳаёт учкуну – ижод руҳи сўнса, унинг тақлидчи маймундан фарқи қолмайди", деб уқтиради (*Ницше Ф. Полное собрание сочинений. Т.1. М., "Московское книгоиздательство", 1909, стр.301*). Н.Бердяев эса "Инсоннинг дунёдаги бурчи масаласи бу – ижод масаласидир", дея таъкидлайди.

Иррационалистларнинг ақл ҳукмронлигига қарши бош кўтариши замирида ҳам инсондаги эркинлик ва ижодкорликни ёқлаш кайфияти ётади. Бу қаршилиқ тафаккурни камситиш эмас (зеро, бу жаҳолат бўлиб қоларди), балки унинг инсон руҳини чеклаб қўювчи тўсиқларини бир ён суриш ва сарҳадларини кенгайтиришни назарда тутарди. Идрок этувчи нафақат интеллект, балки яхлит руҳдир. Бундай фаустона ёндашув Шарқ ва Ғарбнинг барча иррационал фалсафий оқимларига хос. Мазкур оқимларнинг вакиллари бетишгин ҳаётий қувват ҳайратга солади, улар фикрича, нафақат эркин рух, балки ижод руҳи ҳам чегара билмайди.

Албатта, ҳар қандай ижод ҳам том маънода бундай аталишга муносиб эмас. Чунки асл ижодкорлик ўз манбаининг озиқ кучларисиз – бутун олам асосида ётувчи руҳий қувватсиз юзага чиқолмайди. Аини шу куч

Жаловиддин Румий

инсонга битмас-туганмас ижодий илҳом ва ҳаётий қувват бахш этади. Бу сарчашмадан узилиб қолиш ижод эҳтисоси ва ҳаёт шавқи сўнишига олиб келади. Шундай қилиб, биз эркинлик ва ижоддан кейинги учинчи асос – руҳиятга юзма-юз келаётимиз.

XX аср француз файласуфи Анри Бергсон табиатдаги жараёнларни таҳлил қилиш асносида мана бундай хулосага келади: "Табиатни ҳаракатга солувчи барча омиллар негизида руҳий кучдан озиқланувчи ҳаётий қувват ётади" (Бергсон А. *Творческая эволюция*. М., 1998, стр. 220). Унинг фикрини ҳинд файласуфи Шри Ауробиндо давом эттириб, "Руҳий кучлар уйини руҳиятнинг энг баланд нуктасида ҳам, моддиятнинг туб-тубида ҳам кечаверади", дея таъкидлайди (Шри Ауробиндо. *Синтез йоғи*. М., Алетеия, 1992, стр. 246). Румий ҳазратлари ҳам олам асосида руҳий куч ётишини ва у инсонга зўр ҳаётий қувват ҳаёда этиб, ўзи ҳам ҳаёт билан чатишиб кетишини қайд этади. "Аслини олганда, – дейди Румий, – ҳаётнинг ўзи ҳам яратиш, ижод қилишдир".

Мана шундай ёндашув "ижод" тушунчасини рационалистлардан кўра кенгроқ англашимизга имкон беради. Рационалистлар учун ижод асоси фақат интеллектдир. Улар наздида, ижод – борлиқни объект сифатида билишга қаратилган ақлий ҳаракат, холос. Биз эса, фарқли ўлароқ, ҳаёт негизида ижодкор руҳ борлигини эътироф этамиз. Шу ўринда "руҳий ижодкорлик" тушунчасига мурожаат этсак, фикримиз янада ойдинлашади. Румий ҳазратлари ижодкорликни ақлий ва руҳий турларга ажратади. Ақлий ижодкорлик бу – нарса-ашёларнинг инъикосини топиш ва янги нарса-ашёлар яратишдир. Шу турдаги ижодкорлик ақл доираси билан чегараланиб қолади. Руҳий ижодкорлик эса – ин-

соннинг ўз ички дунёсида ташқи оламдаги барча нарса-ашёлар асоси бўлган руҳий кучни кашф этиши ва шу куч ёрдамида Худо билан бирлашиб, комилликка эришишидир (Қабулниязова Г. *Мутафаккурлар Ф.Ницше ва А.Бергсоннинг ҳаёт фалсафасида инсон муаммоси*. Т., 2010, 33-бەт). Н.Бердяев ҳам теургия, яъни руҳий ижодкорлиқни шунга яқин, аммо пантеистик ёндашувсиз изоҳлайди: "Теургия – инсоннинг Илоҳий Руҳ билан бирлашиб, унинг маддага таяниб амалга оширадиган ижодий ҳаракатидир" (Бердяев Н. *Опыт парадоксальной этики*. М., "АСТ", 2003, стр. 69). Даҳо шахсларнинг илҳом жазаваси Илоҳий Руҳ билан бирга амалга оширилган ижод жараёнининг бир учқуни, холос. Бунда икки ижодий тўлқин – илоҳий ва инсоний тўлқин бирлашади, пировардида қалбларни ларзага солувчи буюк асарлар дунёга келади.

Бизнингча, XXI асрда Худони излаш, энг аввало, руҳий эркинлик ва ижодий ўзликни намоён этиш масаласининг кескинлашувидир. Инсон оламнинг давомли яралиш жараёнида ижодий иштирок этишга даъват этилганми? Агар шундай бўлса, у бунга қайдан куч топади – XXI аср фалсафий тафаккурининг асосий жумбоғи мана шу.

Инсон эрк ва ижодий жасорат сари чорлаб келинган. Бу – Бердяев фалсафасининг ўқтомири. Тарих бу олий асос инсонга ҳеч қачон тинчлик бермаганидан сўйлайди. Ҳатто ўтмишнинг энг қора даврларида ҳам инсон эрки ва шаънини мардона ҳимоя этган валлажат зотлар бўлганки, ана шундай фидойи шахслар сафи бундан кейин ҳам сийраклашмайди. Чехиялик машҳур адиб Франц Кафка тимсолида, масалан, ана шундай олижаноб қалб эгасини кўриш мумкин. Дейлик, қул ҳам ўзини юксаликка чорлаётган илоҳий овозга қулоқ тутди, бир вақтлар бой берган шаънини кўмсайди, кўкда эркин парвоз қилаётган қушга қараб ширин ҳаёл суради, бу манзара ҳатто унинг тушларига қиради. Инсон тоабд бу дунёда ўзи бино қилган зумларга қарши исён кўтариб яшар экан, XXI аср тақдири ҳам

унинг ҳозирги маънавий таназулга қарши қандай чора топишига боғлиқдир.

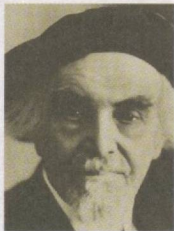
Юқорида айтилганидек, инсоннинг эркинлиги ва ижодий қуввати табиат ёки жамиятда эмас, балки руҳдир. Демак, эркинлик ва ижодкорлик масаласи инсон ўзининг маънавий табиатини англагандагина ижобий ҳал этилиши мумкин. Бу юзланиш инсоннинг ижод бурчи ва руҳ эркинлиги учун курашга чорловчи илоҳий овозга жавобдир. Инсоннинг руҳий эркинлиги ва ижодий камолоти эса Худо иродасини истисно этган ҳолда асло имконсиздир. Фақат икки тўлқин – илоҳий ва инсоний ирода эркинлик ва муҳаббат асосида бирлашсагина инсон шаъни юксакликка кўтарилади. Шунда унинг ҳаёти маъно касб этади, умр йўли нурга чулғанади.

Ҳозиргача инсон онги санамларга топиниш билан машғул бўлиб келди. У ё Худони санам қилиб олди, ё инсонни. Одам ё Худо иродасини юзаки англаб ёки англаб етмай ўз эркидан воз кечди, ё Худони рад этиб, ўрнини ўзи эгаллади. Ҳозирги давр кишининг онгидаги бўшлиқ унинг дунё юкини ёлғиз ўзи кўтара олмаслиги билан боғлиқдир. Инсон шу бўшлиқни руҳий эркинлик ва ижодий жасорат йўлидан бориш, бу дунёдаги ўрни ва бурчини янгича идрок этиш орқалигина тўлдир олади. Лекин бунинг мураккаблиги шундаки, инсон бу ишни бир ўзи адо этолмайди. У Худонинг мададига муҳтож. Бу – иккиёклама жараён, биргаликдаги ҳаракат, уйғун фаолиятдир.

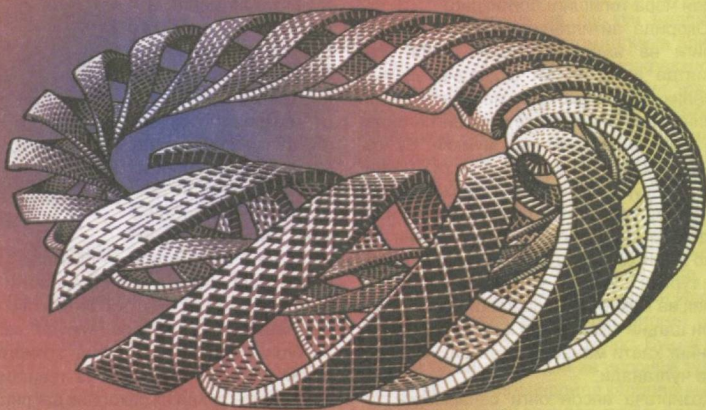
Ҳозирги замон концепциялари шундан гувоҳлик берадики, XX аср рационализ-

ми XXI асрда инсон Худони янгидан излаши ва инсоннинг ўз бурчига янгича баҳо беришига олиб келди. Дарҳақиқат, бугунги воқелик таҳлили шундай жараён кечаётганини тасдиқлаб турибди. Буни ахлоқий тубанлашиш кенг тарқалаётгани, ҳар хил экстремистик оқимлар пайдо бўлаётгани, миллатчилик кайфияти кучайиб бораётгани, бир сўз билан айтганда, маънавий қашшоқлашиш вужудга келганида кўриш мумкин. Бизнингча, ҳозирги маънавий таназул инсоният ўз тараққиётида янги давр – руҳий ижодкорлик даврига асос солишига бир даъватдир. Замонамиздаги маънавий танглик айнан шундай чора-тадбир қўллашни тақозо қилади – бу муаммони руҳий сарчашмадан узилиб қолган ақл ва мантиқ билан ҳал этиш иложсиз. Муаммо фақат маънан бой шахсларнинг жўшқин руҳий-ижодий фаолияти орқали бартараф этилиши мумкин.

Хуллас, ушбу ҳаётий долзарб масалани ижобий ҳал қилиш учун санъат, фалсафа ва дин вакиллари бутун диққат-этиборини кишилар қалбига инсон салоҳияти ва Худонинг юксаклиги ҳақидаги ғояни сингдиришга қаратмоғи лозим. Бу борада шундай уйғун тафаккурга эришмоқ керакки, токи унда бутун инсоният тақдирининг муштараклиги яққол акс этиб турсин.

Николай Бердяев

“KIMKI KOMIL, BO‘LMAG‘AY G‘AFLAT ANGA...”

Суҳбатдошимиз Шерзод Бўтаев – иқтисод фанлари доктори, профессор, кўп йиллардан буён олий таълим тизимида самарали фаолият кўрсатиб келади. У ҳозирги даврнинг долзарб ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий муаммоларидан четда туришни олимлик рутбасига номуносиб ҳисоблайди. Оқилона яшаш сирлари ҳақидаги рисоалари жамоатчилик назарига тушган олим билан суҳбатимиз инсон камолоти, етуқлик сир-асрори ҳақида бордики, ушбу мусохаба айна мавзу учун денгиздан бир томчи, холос.

– Шерзод ака, инсон бир вақтнинг ўзида икки – ҳам ички, ҳам ташқи оламга дахлдор хилқат. Одатда, биз ички дунёга руҳий-маънавий, ташқи дунёга эса табиий-ижтимоий олам деб қараймиз. Нафсиламри, инсон ҳақиқати ҳам бу икки оламро мувозанат ярата билишда. Лекин XX асрда дунё бўйлаб моддият мавқеи ортиб, маънавият мавқеи пасайгандек бўлди. Кўпроқ Ғарбда кузатилган бундай ҳол, охир-оқибат, юксак моддий фаровонлик билан бирга чуқур маънавий таназзулни ҳам келтириб чиқарди. Ҳозирги давр илм-фани руҳий-маънавий бўҳронни бартараф этишнинг қандай йўл-йўриқларини тақлиф этмоқда?

– XVII asrda Isaak Nyuton mexanika qonunlarini kashf etib Farb, ayniqsa, Angliya nazdida "Ikkinchi Muso"ga aйланди. Бир вақтлар Худо Тур тоғида Muso пайғамбарга жамол кўрсатганидек, Nyutonга ҳам ўз қонунлари битилган лавҳани нозил этган эди гўё. Ўша даврда кўплаб шоир, меъмор ва ҳайкалтарошлар буюк олимга маҳобатли ҳайкал тиклаш таклифини ўртага ташлади. Nyuton кашфиёти XIX асрда фан ва саноат инқилоби рўй беришида асосий омил бўлди. Мана икки асрдирки, фан ва саноатнинг инсоният ҳаётига таъсири бетўхтов ортиб бормоқда. Ушбу икки омил туфайли моддий ҳаёт шароитларини яхшилаш бобида ақл бовар қилмас ютуқларга эришилди. Бироқ, айна чокда, улар инсониятнинг руҳий-маънавий тақомилига тушов солди ва унинг қалбидан покликни тортиб олди. Немис файласуфи Мартин Хайдеггер ёндашув ва муносабатлар фан-техника таъсирида нечоғлик ўзгариб кетганини Рейн дарёси мисолида бундай тавсифлайди: "Бугунги кун кишиси учун бу азим дарё унда барпо этилган электр станциясини юргизувчи кучли оқим холос". Хуллас, XXI асрга келиб моддий юксалиш билан маънавий таназзул ўртасидаги зиддият ўта қалтис нуқтага етди, десак муболага бўлмайди.

Шундай танг вазиятда кўплаб руҳиятшунослар бугунги кун кишининг қалбини салбий иллатлардан поклаш ва ижобий хислатлар билан бойитиш юзасидан талай усулларни таклиф қилмоқда. Бинобарин, мутасаввиф боболаримиз бош мақсадини ахлоқи замимадан чиқиш ва ахлоқи ҳамидага кириш, дея таърифлаган таълимот янги, илмий қиёфада намоён бўлмоқда.

Инсон руҳиятига доир таълимотларда "ташқи ичкига тенгдир" мазмунидаги қоида мавжуд. Унга кўра, ташқи дунёда нимаики рўй бераётган бўлса, у сўзсиз ички дунёмизга боғлиқ. Бошқача айтганда, ички дунёмизда йўқ нарса ташқи дунёда ҳам мавжуд эмас. Демак, инсон ўз шахсияти – онги, онгости ва онгустини муттасил ривож топтириб бориши ва бу имкониятдан ҳаётий мақсадлари йўлида оқилона фойдаланиши, хуллас, ички – руҳий жараёнларни ва улар орқали ташқи – ижтимоий жараёнларни бошқара билиши лозим. Шундагина унинг руҳияти тубида яшириниб ётган захира имкониятлари юзага чиқади ва шахс мақсадлари ҳамда жамият манфаатлари йўлида сафарбар этилади.

Бироқ моддий дунёга нисбатан маънавий оламни ўзгартириш кўп мушкул. Бунинг боиси, инсоннинг руҳий-маънавий камолоти ўз қўлида, бошқа бирон шахс ёки бутун жамият таъсири эса шарт-шароит яратиш, йўл-йўриқ кўрсатиш, ўғитмаслаҳат беришдангина иборат бўлади, холос.

Инсоннинг куч-қудрати ҳам, заифу нотавонлиги ҳам, аввало, унинг ички – метафизик дунёсини билиш-билмаслигига қараб белгиланади. Ўз руҳий оламидан беҳабар одам ташқи дунё кучлари қўлида ўйинчоққа айланади, денгизда бошқарувини йўқотган кемага ўхшаб қолади. Шу боис қадимданоқ диний ва фалсафий таълимотларда эркин ва озод ҳаёт кечирининг бирламчи шарти сифатида "Ўзингни англа!" деган шиор илгари сурилган. Улуғ мутасаввиф Жалолиддин Румий "Инсон – буюк мўъжиза, унинг ботинига жами ҳақиқат битилган. Аммо зулмат ва пардалар борки, улар бу ёзувларни ўқишга имкон бермайди", дея огоҳлантиради:

*Шарҳ этарсен ул азиз Куръонни, бас,
Сен ўзингни шарҳ қил, Куръоннимас.
Унча шарҳ этдинг димоғдорлик билан,
Пасту қийишқ бўлди маъноий балад...*

Таассуфки, кўпчилигимиз ўзимиз ҳақимизда қарийб ҳеч нима билмаймиз. Таниқли рус руҳиятшуноси Андрей Курпатов ёзишича, аксар одамлар йиллар мобайнида ваҳима, қўрқув, ғазаб, тушкунлик каби салбий руҳий жараёнлар ис-канжасида яшайди. Аммо сир бой бермай юраверади. Хўш, нега улар ўзи ва яқинларини хавфдан асраш учун руҳиятга оид энг оддий билимларни ҳам эгалла-майди? Нега улар шундай жохиллик ботқоғида бўлатуриб "Мен ўзим ҳақимда бар-ча ҳақиқатни биламан ва, демакки, ўзимни идора қила оламан", деб ҳисоблайди? Бунинг сабаби шуки, айни тоифа кишилар юзини буткул ташқи оламга қаратган. Уларнинг ички дунёсига доир озгина тасаввур ва қарашлари ҳам аслида ноаниқ, янглиш. Фанда инсоннинг ўзи билан дунё ўртасидаги муносабатларга оид та-саввур қарашлари "олам модели" деган тушунча билан ифодаланади. Бир оз муболағаси билан айтилса, инсон олам ичра эмас, балки олам модели ичра яшайди. Шунга кўра, бу тоифа кишилар ўзи бино қилган "қамоқхона"га ўжарларча қамалиб олади. Шу нотўғри тасаввур ва қарашлар бир қоровул каби унинг онгига дунё ҳақидаги асл ҳақиқатни йўлатмайди. У фақат ўз тасаввур ва қарашларига мос "манзара"ларни кўради, холос. Бу унда аввал одат, сўнг эса табиатга айла-нади. Ҳазрат Алишер Навоий айтганидек:

*Табиатда ҳар неки одат бўлур,
Чу эскирди одат табиат бўлур.*

Биз, ўзбекларда "қотиб қолган одам" деган ибора бор. Бундайлар одатланиб қолгани боис, ўз тасаввур ва қарашларини – тўғрими ёки нотўғри – таҳлил этишга ожиз, шунинг учун доим улар тўғрилигини, демак, ўзгартиришга ҳожат йўқлигини "исбот"лашга уринади. Бундай камбарлик ва маҳдудлик – аслида инсоннинг энг катта фожиаси. Аслида у руҳиятини бот-бот тафтиш қилиб турмоғи, ўзинга, тасав-вур ва қарашларига танқидий муносабатда бўлишни ўрганмоғи лозим.

Мана сизга ибратли бир далил. Олам билан унинг онгдаги акси ўртасида номувофиқлик бўлиши мумкинлиги ҳақида Румий ҳазратлари бундай деган: "Агар ҳар бир кўринган нарса кўрингани каби бўлсайди, жуда ўткир ақл ва зий-рак кўзлар соҳиби Пайғамбар алайҳиссалом "Нарсани менга аслидек кўрсат (ҳадис)": дея илтижо қилмас эди. Бу билан ул зот шундай демоқчи бўлади: Эй Раббим! Аслида хунук нарса – гўзал, гўзал нарса эса хунук бўлиб кўринмоқда. Бизга ҳамма нарсани қандай бўлса, ўшандай кўриш қобилиятини ато этгинки, тузоққа тушмайлик ва йўлимизни ҳеч вақт йўқотмайлик". Қаранг, Оллоҳнинг эл-чиси, бандаларнинг афзали бўлган пайғамбарлар ҳам хатардан холи эмас экан!

– Инсон ўзгаришга мойилми ёки йўқми деган масалада бир-бирига зид икки қараш яшаб келади. Узоққа бормайлик-да, ҳам замон, ҳам макон жиҳатидан яқин бўлган икки мутафаккирга мурожаат этайлик. XIX аср ингелиз танқидий реалисти Чарльз Диккенс инсоннинг ўзгаришига бўлган кучли ишончини барча асарлари қатига синдирган. Шу асрда яшаган француз файласуфи Ипполит Тэн эса ҳозирги одам горни макон тутган олис аجدодидан ҳеч фарқ қилмайди,

у тамаддун зарҳалига бўялиб олган холос, дейди. Бугунги инсон, менимча, ўзгара олишига ишониб яшагани маъқул, акс ҳолда у абсурд вазиятга тушиб қолади. Айтинг-чи, одам ички дунёсини ўзгартиришни нимадан бошласа тўғри бўлади?

– Мана бундай ибратли дзен бор. Бир одам устоз Нан-ин ҳузурига дзендан сабоқ олиш учун келибди. Лекин устоз пандларига кулоқ туттиш ўрнига у ҳадеб ўз билганларини жаврайверибди. Нан-ин меҳмонни сабр билан тинглаб ўтирибди-да, кейин унинг пиёласига чой қуя бошлабди. Пиёла лим-лим тўлса ҳамки, устоз чой куйишдан тўхтамабди. Чой пиёладан тошиб ликопчага оқибди, ундан эса меҳмоннинг шимиға, ундан полға тушибди. "Пиёла тўлиб кетди-ку, – дебди жаҳли чиқиб меҳмон, – унга яна чой сиғармиди?!" "Ҳа, балли – дебди Нан-ин хотиржамлик билан. – Сен шу пиёла каби ўз фикр-қарашларинг билан тўлиб тошгансан. Токи пиёлангни бўшатмас экансан, қандай қилиб унга дзенни жойлай оламан?!" Қиссадан ҳисса шуки, инсон ўз шахсини ўзгартириши, яъни ижобий сифатлар касб этиши учун аввал кўнгил "пиёла"сини қусурлардан поклаши керак.

Инсон шахсидаги ўзгариш ички дунёсини чеклаб қўядиган эски, зарарли тасаввур ва қарашлардан воз кеча билиши ва ўрнини ички дунёсига эркинлик берадиган янги, фойдали тасаввур ва қарашлар билан тўлдиришига боғлиқ. Бунинг учун эса у дастлаб қандай салбий сифатлардан халос бўлиб, қандай ижобий сифатлар касб этиши лозимлиги ва сўнгра бу мақсадга қай тарзда эришиши мумкин эканини аниқ билмоғи керак.

Одам боласига хос салбий ахлоқий сифатлар ниҳоятда кўп, хилма-хил. Аммо илм-фанда бундай ахлоқий сифатларнинг рўйхати ҳам, уларга сабаб бўлувчи омиллар тавсифи ҳам, афсуски, ҳозиргача муфассал ишлаб чиқилмаган. Каминанинг "Оқилона ҳаёт кечириш (I-китоб)" рисоласида турли йўналишлар бўйича одамга хос салбий, баъзан ҳатто тажовузкор-вайронкор сифатлар кўрсатиб ўтилган. Шу ўринда улардан асосийларини айтиб ўтсам.

1. Оллоҳга нисбатан: Яратганга куфр кетиш, Унга ширк келтириш, Худо раҳматидан ноумид, азобидан эса хотиржам бўлиш, гуноҳда қатъий туриш ва ҳоказо.

2. Ўзига нисбатан: кибрга берилиш, мақтовни суйиш, барчадан устун бўлишни исташ, ўзини ёмон кўриш ва қоралаш, ўзини айбдор ҳис этиб, жазога интилиш, жонига қасд қилиш ва ҳоказо.

3. Бошқаларга нисбатан – ҳасад, макр, зулм, ғийбат, айблов, нафрат, ўч, ранжиш, сершубҳалик, товламачилик, иккиюзламачилик ва ҳоказо.

4. Ҳаётга ва дунё неъматларига нисбатан: ҳаётдан норози бўлиш, уни қоралаш ва ёмон кўриш, инсон жонига ва дунё неъматларига қасд қилиш, мол-дунёга ҳирс қўйиш, еб-ичиш ва майшатга ўчлик, зинокорлик, мол-мулкни ўғирлаш, номусни топташ, ичкиликбозлик, қўрқув-ваҳима ва ҳоказолар.

Ислом таълимотига кўра, юқоридаги сифатлардан баъзилари катта гуноҳ (гуноҳи кабира), баъзилари эса кичик гуноҳ (гуноҳи сағира) ҳисобланади.

Инсон ички дунёсини ижобий томон ўзгартиришдаги дастлабки қадам бу – ҳаётий жараёнларни шакллантиришда ўй-фикрнинг ролини теран англаш бўлмоғи керак. Ҳозирги замон кишиси ўй-фикрни кичик ақлий ҳаракат деб қабул қилади ва оқибати ҳали пинҳонлиги боис ҳеч қандай таъсирга эга эмас деб, бепи-

санд қарайди. Ваҳоланки, ўй-фикр катта имкониятга эга куч бўлиб, унинг ҳаракати ва таъсири учун макон ва замон билан боғлиқ ҳеч қандай тўсиқ йўқ.

Ўй-фикр – инсон ички дунёсининг муҳим унсури, ташқи оламдаги ҳатти-ҳаракатининг асосидир. Ўй-фикрлар таҳлил асносида йиғилиб нуқтаи назарга, умумлашма ҳолида эса қарашларга айланади, шу тариқа унда секин-аста дунёқараш шаклланади. Маълумки, инсоннинг ҳар хил масалаларга ёндашув ва муносабати дунёқараш асосида юзага келади.

Инсон ақли фикр юритиш механизми орқали рўёбга чиқади. Ақл ҳар қандай – ижобий ёки салбий – ўй-фикр энергиясини атроф-дунёга таратиб туради. Ўй-фикрга, масалан, автомобиль каби ўзини ўзи ҳаракатга келтирувчи восита деб қараш лозим. Биргина фарқи – у моддий эмас, маънавий табиатга эга. Ўй-фикрнинг оқибатларини на тўхтатиб ва на йўқотиб бўлади. Унга қарши бундан-да кучли бошқа ўй-фикрни қўйиш мумкин, холос.

Ўй-фикрнинг моддийлашувиغا доир қарашлар аввал дин ва фалсафада кузатиш билан бўлса, ҳозир фанда ҳам акс этмоқда. Шу ўринда биргина япониялик олим Масару Эмотонинг кўпчиликлари маълум илмий тажрибасини эсга олиш қифоя. Унинг инсон онги – ўй-фикр ва ҳис-туйғуси сувга таъсир этишига доир кузатув натижаларини олам ва одамга ҳам бемалол татбиқ этиш мумкин. Чунки одам танаси ва Ер қуррагининг тўртдан уч қисми сувдан иборат. Бундан шундай хулоса яшаш мумкинки, ҳаёт аслида бирмунча оддий: нима берсак, шуни оламиз; нима эксак, шуни ўрамыз. Биз ҳаётимизда яхшиё ёмон ҳодисалар юз беришига ўзимиз сабабчимиз. Чунки ҳозирги ўй-фикримиз, ҳис-туйғумиз келгуси воқеликни юзага келтиради.

Шу нуқтаи назардан дунё уйғун ва одил. Хўш, унда нега дунё бетартиб ва бешафқат деймиз? Бу зиддият сабаби нима ва уни қандай бартараф этиш мумкин? Бу саволга сал аввалроқ олам ва унинг онгдаги модели ҳақида баҳс юритиб, маълум даражада жавоб бериб ўтдик. Айни фикрни фанда "парадигма" деб аталадиган ҳодисага доир мулоҳазалар билан давом эттириш мумкин. "Парадигма" деганда инсоннинг шундай бир ишончи тушуниладики, унинг бутун тасаввур ва қарашлари шу ишонч асосига қурилади. Демак, биз эски парадигмани тарк этиб, янги парадигмани қабул қилишимиз зарур. Яъни, дунёни уйғун ва одил деб тан олишимиз ҳамда шу ишончга ҳар томонлама (ички истак-майлдан ташқи ҳатти-ҳаракатларимизгача) мослашмоғимиз лозим. Бундай парадигма аслида биз учун янглик эмас. Чунки ота-боболаримиз ислом дини, тасаввуф таълимоти асосида шундай деб ҳисоблаган ва бу таважжуҳини "тавҳид" деган кенг қамровли тушунча билан ифодалаган.

Умар розияллоху анхудан ривоят қилинган ҳадисда бундай дейилади: "Пайғамбаримиз саллаллоху алайҳи вассалам "Албатта, амаллар ниятга боғлиқдир. Албатта, ҳар бир кишининг ният қилган нарсаси бўлади. Бас, кимнинг ҳижрати Оллоҳ ва Унинг Расули учун бўлса, унинг ҳижрати Оллоҳ ва Унинг Расулига бўлади. Кимнинг ҳижрати дунё учун бўлса, унга эришади. Ёки аёл бўлса, уни никоҳлаб олади. Бас, унинг ҳижрати нима учун қилинган бўлса, ўшанга бўлади", дедилар".

– Юқорида зикр этилган боғланиш, яъни ташқи дунё воқелигининг ички дунё ҳолатига боғлиқлиги сабаби нимада? Нега инсон бошдан кечириётган воқеа-ҳодисалар – шод-хуррамлик ёки ғам-ташвишлар унинг ички дунёси ҳолатига, ўй-фикрлари табиатига мос ҳолда шаклланади?

– Бундай алоқадорлик инсон онги ва онгости фаолиятининг табиатидан келиб чиқади. Онгдан фарқи ўлароқ онгости ёхуд ботиний онг мантикий мулоҳаза юритиш қобилиятига эга эмас. Шунинг учун онгингиз билан қандай ўй-фикрни қабул қилсангиз, ижобийми ёки салбийми, бундан қатъи назар, ботиний онг ҳам уни қабул қилади. Шу ўй-фикр онгдан онгостига кўчиб ўтиб, янада ривожланиб бораверади ва ўзингизга ҳам ноаён ҳолда, эртами-кечми, ҳаётингизда унга мос воқеа-ҳодиса ёки шарт-шароитни рўёбга чиқаради.

Ботиний онг муз тоғининг пастки қисми каби онгдан неча баробар катта, бироқ яшириндир. У бош мия, марказий ва периферия асаб тизимлари орқали организмда кечаётган барча жараёнларни назорат этади. Агар одам гипноз йўли билан трансга туширилса (бунда онгли фаолият тўхтайти), ботиний онгга буйруқни сингдириш йўли билан тана ҳарорати, юрак уриши, қон босимини ўзгартириш, ҳатто яра-чақалар сўрилишини тезлатиш мумкин.

Ботиний онг шудгорлаб қўйилган далага қиёсланса, ўй-фикрларни шу далага сепиладиган уруғ дейиш мумкин. Табиийки, бу далага яхши уруғ ҳам, ёмон уруғ ҳам экилаверади. Уруғнинг яхши ёки ёмонлиги эса инсон руҳиятининг ижобий ёки салбийлигига боғлиқ. Шу боис инсонни баркамол этишнинг асосий йўли бу – унинг ички дунёсини ижобийлаштиришдир.

Агар инсон комилликка эришмоқчи, ҳаётини ўзгартирмоқчи бўлса, ўй-фикрлари устидан сўзсиз ҳукмронлик қилиши лозим. Қачонки, у ички дунёсини ижобий ўй-фикрлар билан бойитиб, аксинча, салбий ўй-фикрларни ўзидан қувса, секин-аста самара ҳам кўзга ташлана бошлайди. Зеро, инсон яхшилик ҳақида ўйласа, бундан яхшилик юзага келади, ёмонлик ҳақида ўйласа, ёмонлик содир бўлади.

Дейлик, нимадир ният қилиб, унга етишни жуда хоҳласангиз, аввало, ўша тилагингиз ижобат бўлса, қандай ҳолатни туясиз – шуни аниқ тасаввур этинг ва ўзингизга сингдиринг. Шунда сизнинг ботиний онгингиз ушбу ҳолатни худди эришилгандек қабул қилади ва ташқи дунёда ҳам уни рўёбга чиқаришга шайланади. Шу ўринда ҳозирги фан хулосаларидан бирига мурожаат этиш фойдадан холи бўлмайди. Тажрибалар шуни тасдиқлайдики, инсон бирор бир объектга қараганда ҳам, шу объектни тасаввур қилганда ҳам миянинг айнаи бир нуқтаси фаоллашади. Яъни, инсон кўзини юмиб бирор объектни ҳаёлига келтирса, мияда шу объектга қарагандаги билан бир хил ҳолат рўй беради. Фақат шунинг ўзи эмас. Мия нафақат кўриб турилган ва ҳаёл қилинган нарса, балки рўй берган ва орзу этилган нарса ўртасида ҳам фарқи билмайди. Бу илмий ҳақиқатни америкалик олим Эдмунд Якобсон 1930 йили кашф этган. У тажриба чоғида кишилардан турли жисмоний ҳаракатларни ҳаёлан жонлантиришни талаб қилган ва, таажубки, мушакларда шу ҳаракатларга мос ўзгаришни кузатган. Ҳозир бутун дунё спортчилари ўзини жисмоний-руҳий чиниқтиришда Якобсон услубидан кенг фойдаланади.

Хўш, булардан қандай хулоса чиқариш керак? Сиз ҳеч қачон "Мен бу ишни қилолмайман", "Бу ечиб бўлмайдиган муаммо" деган ўй-фикрларни миянгизга йўлатманг. Чунки ботиний онгингиз бу фикрларни танқидий ёндашувсиз қабул этади ва сизни қувват манбаидан узиб қўяди. Бундай ўй-фикрлар ўрнига, аксинча, "Бу ишни ҳал қила оламан. Ақлим тўғри йўл кўрсатади. Муаммони осонгина ечанам" қабiliда фикрлаб иш тутинг.

– *Шерзод ака, энг кучли одам – ўзини енга билган кишидир, деган мазмунда ҳадис бор, биласиз. Инсоннинг ўзини ўзи енгиши, боягина айтганингиздек,*

номақбул ўй-фикрларни бартараф этишдан бошланади. Айтинг-чи, бу курашда унга қандай қурол – усул ҳамда воситалар қўл келади?

– Аини мақсадга қуйидаги оддий усул билан эришиш мумкин: ўй-фикр ва хатти-ҳаракатларингизни мунтазам назорат қилиб, қайд этиб боринг. “Назоратчи”нгиз ҳар бир ўй-фикр ва хатти-ҳаракат замирида ётган сабаб ва мақсадни аниқласин. Уларни ижтимоий-ахлоқий мезонлар асосида ижобий ва салбийга ажратсин. Бундай кузатув натижаларини ҳар куни, ҳар ҳафта, ҳар ойда умумлаштириб боринг. Ўй-фикрлар ҳосиласи бўлмиш қарашларни маълум йўналишлар (иш, мансаб, ота-она, оила, фарзандлар, дўстлар ва ҳоказо) бўйича гуруҳлаштиринг ва улардан андоза бўлиб шаклланаётганларини ажратинг. Чунки шундай андозалар ҳаётимизда рўй беражак аниқ ўзгаришларни белгилаб беради. Хато ёхуд заиф андозаларни топиб, танқидий ёндашув асосида инкор этинг. Ана шундай қилсангиз, ўзингиз билан дунё ўртасида уйғунлик ҳосил қилишга юз тутган бўласиз. Лекин бу – мўлжалдаги ишнинг ярми, холос. Қолган ярми дунё билан уйғун яшашга имкон берувчи янги қарашлар тизимини шакллантиришдир. Ушбу тизимни оқилона ҳаёт кечиришни таъминловчи дунёқараш деб аташ ҳам мумкин. Бунда салбий қараш ва муносабатлар ижобий қараш ва муносабатлар – аффирмацияларга ўзгартирилади.

Америкалик антрополог Карлос Кастанеда “Исланга саёҳат” асарида ҳинду мағи дон Хуан ўзини ўзи “таъқиб этиш” бўйича унга қандай сабоқ бергани ҳақида ёзган. Устоз шоғирдидан, гўё ваҳший ҳайвон ўлжасини изма-из пойлагандек, ўз одатларини сергаклик билан таъқиб этишни талаб қилган. Яъни, у ўзини одатга мувофиқ хатти-ҳаракат қилаётганда “тутиб олиб”, унинг ўрнига бошқа – янги ҳаракат қилиши лозим бўлган.

Ижобий ўй-фикрлар негизида янги дунёқарашни шакллантириш осон эмас. Бу жараён умр бўйи давом этади. Зеро, комиллик йўли чексиз, аммо ёруғдир. Янги дунёқарашни шакллантиришда, бизнингча, қуйидаги тамойилга амал қилган маъқул: инсон ҳаётда ўз ўрни, бурчи ҳамда вазифалари борлиги билан қадрли. Оллоҳ руҳи ҳар биримизда мавжуд. Шу боис инсон ўз яқинлари ва бошқа одамларни худди Яратганни севгандек яхши кўрмоғи зарур. Муҳаббат эса зидматиди бўлмиш нафратдан холи қалбнигина макон тутати. Шу жиҳатдан, Ҳазрат Навоийнинг инсон юксалмоғи учун, энг аввало, тубанликдан қутулмоғи даркор, деб айтган сўзлари ғоят ибратли:

*Бордур инсон зотида анча шараф,
Ким ямон ахлоқни этса бартараф.*

Ахлоқий тубанлашувга сабаб бўлувчи иллатлардан бири – нафсни тия билмаслик, – деб ҳисоблайди мутафаккир бобомиз. – Фақатгина нафсни тиймоқ, сабр-қаноат қилмоқ инсонни ҳар хил бало-қазолардан сақлаб қолади. Румий ҳазратлари эса бу фикрни қуйидагича ифода этади: “Кимки комил, бўлмагай гафлат анга...”

Мана бу хулосани эса ёдда тутинг: ўз ҳаётингиз учун бошқаларни айблаш беъманиликдир. Атроф-дунёни ўзгартирмоқчи бўлсангиз, бу ишни ўзингиздан бошланг. Ўй-фикр, муносабат ва қарашларингизни ўзгартиринг, шунда сизнинг ҳаётингиз шароитларингиз ҳам ўзгаради.

Оламни ўзгартиришдан аввал ўзингизни ўзгартиринг, ички дунёнгизни тажовузкор ва вайронкор ғоялардан покланг. Уйғунлик ва адолатни, авваламбор ўз дунёнгизда ўрнатинг.

– Инсонни камолот сари бошлашнинг назарий ва амалий асосларига оид фойдали билимларни ёш авлодга ўргатиш йўллари нималардан иборат деб ўйлайсиз?

– Инсон ўзини ўзи камол топтириши ва оқилона бошқаришига доир кўплаб замонавий ёндашув ва усуллар мавжуд бўлиб, биз фақат битта йўналиш – инсон ички дунёсини ижобийлаштиришга қисқача тўхталдик, холос. Фикримизча, ёшларга ўзини оқилона бошқариш малакасини сингдиришда энг самарали йўл – ушбу соҳадаги барча билимларни мувофиқлаштирган ва турли таълим босқичларига мўлжалланган ўқув фанларини ишлаб чиқиш ҳамда жорий этишдан иборат. Бундай дарслик ва кўлланмалар ишлаб чиқиш учун асос бўладиган адабиётлар етарли. Шу мавзуда Наполеон Хилл, Энтони Роббинс, Луиза Хей, Дмитрий Верешчагин, Эль Тат, Стивен Кови каби психологлар кўплаб асарлар яратган.

Баркамол инсонни тарбиялашнинг илмий усулларини ҳаётга татбиқ этиш, назаримда, ҳозир кўнгилдагидек эмас. Биз айти масала юзасидан олий таълим тизими раҳбариятига бир неча бор оғзаки ва ёзма тарзда мурожаат этдик. Яқинда шундай яна бир таклиф зарур материаллар билан бирга олий таълим бўйича давлат бошқарув органининг янги раҳбариятига тақдим этилди. Бундан мақсад – янгилашиб бораётган дунёнинг илғор ғоя ва тажрибаларига бўлган ёшлар талаб-эҳтиёжини ҳар томонлама қондиришдан иборат. Ҳеч кимга сир эмаски, ижтимоий онг соҳасидаги қотиб қолган ақидалар ҳозирги ёшларни қаноатлантирмайди.

Президент Ислом Каримовнинг “Баркамол авлод орзуси” асарида бундай сўзлар бор: “Биз комил инсон тарбиясини давлат сиёсатининг устувор соҳаси деб эълон қилганмиз. Комил инсон деганда биз, аввало, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз”.

Дарҳақиқат, бугун Ватанимизда инсон камолоти масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Бироқ баъзи ҳолларда ёш авлод тарбиясида шўролар давридан мерос қолган эски, самарасиз усуллардан воз кечилмаяпти. Бу жуда ачинарли ҳол, албатта. Ваҳоланки, эндиликда ёшлар учун ҳар хил маданий-маърифий тадбирлар уюштириш, йигит-қизлар ахлоқ-одобини назоратга олиб, қуюшқондан чиқилган ҳолларда жамоатчилик йиғинида танбеҳ бериш каби усулларнинг ўзи кифоя эмас.

Дунё кун сайин, соат сайин, дақиқа сайин ўзгармоқда. Одамзоднинг ҳаёт маъноси ақл бовар қилмас даражада жадаллашмоқда. Шундай шароитда ёш авлодни камол топтириш масаласи, ижтимоий-маънавий негизига кўра, ғоят долзарбдир. Мазкур соҳадаги саъй-ҳаракатлар самарасини эса, аввало, юқоридаги каби энг замонавий усул ва воситалар таъминлайди.

Муҳиддин АБДУЛҒАФФОР
суҳбатлашди.

Абдулла ШЕР

Yerlar uzra osmon bo'ldim...

* * *

Кириб келаётган қарвонда эмас,
Кетиб бораётган қарвондаман мен.
Пастда қолиб кетди ўткинчи ҳавас,
Осмонга бош урган нарвондаман мен.

Ўзгаллик изладим – ҳижоб алдади,
Дустим деб интилдим – ниқоб алдади,
Дарё деб қувондим – сароб алдади,
Ростман деб алдаган ёлгондаман мен.

Шамоллар эсдилар, фасллар учди,
Пайкалим энгашиб, хирмонни қучди,
Экканим – экилди, пишганим – пишди,
Хосили ўзгармас хирмондаман мен.

Ва лекин йироқдир дилимдан афсус,
Ҳар сўзда тўкилмас тилимдан афсус,
Йўқ эрур шеъримдан, илмимдан афсус,
Афсуслар енголмас қўргондаман мен.

Не бўлса – бўлди, бас, бўлганим шудир,
Кўнглимнинг тўлмаган-тўлгани шудир,
Ёвузлик устидан қулганим шудир:
Бир ўққа айландим – камондаман мен.

ИСТАК

Курсдошларимга

Косагул! Шаробмас, бугун тутгин бол,
Сўз айтсак, бол томсин тилларимиздан.
Уятга қўймаган Таржимаи ҳол
Мағрур чиқиб келсин йилларимиздан.

Беш йил бирга бўлдик, беш йил жамулжам –
Гулзордаги гулдек вақтимиз эди.
Сочилган дур каби, қайда бўлсак ҳам,
Ёп-ёруғ яшамоқ аҳдимиз эди.

Асрдан асрга ҳатлаб ўтдик биз,
Ҳар бир қадамимиз – ўзи бир қисса.
Уша илк қадамни ёдлаб ўтдик биз,
Билдикки, умр, бу – бир ширин ҳусса.

Кишларни ўтказдик, баҳорга етдик,
Майсага айланди етмаган дўстлар.
Тонгнинг китобини оқишомда битдик,
Юлдуздек нур сочди кундузги сўзлар.

Яшадик: курашдан ёдгор бўлиб гоҳ
Ғалабалар эмас, чарчоқлар қолди.
Гоҳо биз емаган мевадан, эвоҳ,
Тарих деб аталган пўчоқлар қолди.

Шукрона айтайлик бориға бугун,
Зеро, дон бўлмагай сомон йўқ жойда:
Куёшда чўмилдик қиздирганда кун,
Тунлари ой билан суздик шўх сойда.

Кимлардир адашган бўлса мабодо
Хаёту хаёллар курашган кезлар,
Кечириб қучолдик, хато – хато-да! –
Дўстнимас, хатони йўқотдик бизлар.

Шукрона айтайлик бориға бугун,
Гар энди умримиз нозикдир қилдек:
Биз яшаб қолайлик авлодлар учун
Соат гардишига сизмаган милдек.

Косагул! Шаробмас, бугун тутгин бол,
Сўз айтсак, бол томсин тилларимиздан.
Уятга қўймаган Таржимаи ҳол
Мағрур чиқиб келсин йилларимиздан.

ХАЛИФА

Бу қандайин машъум кечадир,
На уйқу бор ва на бедорлик.
Бир кўзадан чогир ичадир
Бу кечада йўқлик ва борлик.

Гоҳ борлик маст, гоҳо йўқлик маст,
Сийратларин бўлмайди илгаб:
Куёш билан ой ҳам тушиб паст,
Рўпарамда туришар йиглаб.

Менга огир, нақадар огир
Ҳакам бўлмоқ икки дунёга.
Бу уртада бир томчи чогир
Сачраб кетар ҳатто... Худога.

Тавба дейман ушлаб ёқамни,
Мен гуноҳкор бандангни кечир!
Бошқаролмай икки оламни
Айланади бошларим чир-чир.

Учи синиқ бир қалам билан
Хукм ёзиб ўтар ҳаётим.
Қичқираман бор алам билан,
Тешиб ўтар тарихни додим.

* * *

Тўшагингда шунча кўпми учар қушлар патлари –
Қанот бўлиб ҳар тун мени учиради осмонга.
Унутилиб бу дунёнинг ташвишлари, дардлари,
Мен исмингни шивирлайман ҳайрон турган жаҳонга.

Бу шивирим босиб кетар бор шовқину товушни,
Юрагимда ҳатто тошлар берадилар акс садо.
Ҳатто ранглар ҳайрат ичра кўриб сендек бувишни,
Ўз тусини ўзгартирар, қилибмиз-ку деб хато.

Бизга ҳидлар сўйлай бошлар шамолларнинг тилида
Баҳорлардан, ёмгирлардан ва шудрингли тунлардан.
Бизнинг ёниқ нафаслардан қаҳратон ҳам илиди,
Қарзимиз йўқ ё қуёшдан, ё булутли кунлардан.

Тонгга яқин бахт қўйнида илинаркан кўзимиз,
Жажжи тумшуқ рангин қушлар чертадилар дарчани.
Шу қушларнинг сайрашидан уйғонади сўзимиз
Ва оламий муҳаббатга чақиради барчани.

* * *

Алдамадик. Юракдан севдик,
Эҳтиросда ёнганимиз рост.
Доим бирга бўламиз девдик,
Қандай эдик бир-бировга мос!

Лекин ҳаёт деган мумсик чол
Икки ёшни қилди-ку эрмак:
Энди сенсан — бегона аёл,
Энди менман — номахрам эркак.

Десак ҳамки, гарчанд, у чоғда:
“Сенсиз менга, жоним, ҳаёт йўқ!”
Яшайпмиз икки ўчоқда
Алангадан қолган икки чўғ.

Нолимаймиз, қара, ҳаётдан,
Сиқтатмайди ердаги қисмат.
Биз ажрадик фақат қанотдан,
Осмонларда учмаймиз фақат.

* * *

Мен бахтлиман: зиёни қучиб,
Ерлар узра Осмон бўлолдим;
Қўрқув деган бошвоқни ечиб,
Армон билмас инсон бўлолдим.

Мен бахтлиман: умр деганни
Бир туг қилиб кўтардим, бир туг!
Жоним каби севиб Ватанни,
“Севаман!” деб қийқирганим йўқ!

Мен бахтлиман: йўлдан озмадим,
Озганларга ачиндим дилдан;
Шеър ёздимми? Йўқ, шеър ёзмадим,
Мен лолалар ундирдим тилдан.

Quyosh ko'k yuziga sochar etti rang...

МУБОРАК

Сенга кўнглингга зид бир иш айтишиди,
“Йўқ!” деб айтмоқликка журъатинг етди.
Елканга ёмон бир юкни ортишиди,
Силкидинг. Агдардинг. Қудратинг етди.

Синчков кўзларига тикилдинг дадил,
“Уэр, мен бошқача ўйлайман, – дединг. –
Бу ҳолатни ўзим этганман таҳлил,
Ўзимнинг билдигим сўйлайман”, дединг.

Чиқдинг. Бир теракка суяндинг енгил,
Жилмайдинг: “Қушларга ўхшайман”, дединг.
Бирдан маъюсландинг. Яна шахдландинг:
“Бор-эй, мен бир марта яшайман”, дединг.

Яшай бошлаганинг муборак бўлсин!

ЭНДИ ЙИГЛАМАЙМАН

Лойқа хаёлларим тозарди, тинди,
Тинди юрагимда кечган узоқ жанг,
Исён оловининг тиллари синди,
Энди йигламайман, йигламанг Сиз ҳам.

Қораси сўнмаган кўзларга шукур,
Ўлмаи қолган туркий сўзларга шукур,
Тундай сочларига сочпопук тақиб,
Атлас, адрас кийган қизларга шукур.

Кояларда лочин, бургутлар бордир,
Кам бўлса-да, ботир иигитлар бордир,
Мудрана бошласак, тортиб уйғотар,
Юрак осмонда умидлар бордир.

Бекамми, текисми, тўкис эмасмиз,
Балки жўн гиёҳмиз, ялпиз эмасмиз,
Кўнгил отлиғ гани бир дўстимиз бор,
Бу ёлгон дунёда ёлғиз эмасмиз.

Бандамиз, бандага сизгинмоқ – гуноҳ,
Тўкилмоқлик – гуноҳ, юкинмоқ – гуноҳ,
Орзу тўрғайлари сайраб турганда,
Сукутга чўмдик деб ўкинмоқ – гуноҳ.

Қумрилар беи маҳал айтар саловат,
Қуёш кўк юзига сочар етти ранг,
Шу бор қувончлардан топдим ҳаловат,
Энди йигламайман, сиз ҳам йигламанг.

ОЙДИН КЕЧАЛАР

Ўртанманг, ҳар қисим тунроқ эмас ганж,
Кетдик, бу кечани бирга кечамиз.
Севгили қалбларга муҳаббат – қувонч,
Кафтимиз жом этиб, туйғу ичамиз.

Қаранг, бог ичинда дарахт – гулпар,и,
Нуртасма мисоли ялтирар йўллар.
Осмонда ой порлаб тўлишган сари,
Кўлда очилади нилуфаргуллар.

Атиргулни қучган шаббода мастми? –
Сувга тушиб кетди, сой чайқалади.

Тўлқинда тўп бўлган юлдузлар акси
Олтин балиқчадек "дув" тарқалади.

Ҳар лаҳза гулобдай тотимли, тотли,
Титраниб турибмиз иккита кўздай.
Қушларнинг сайроги ишончли, потли*,
Ҳатто кўланкалар туюлар дўстдай.

Ўртанманг, имконмас истакнинг кучи,
Ҳар киши бошида ўзгача тақдир.
Келинг, қувонайлик шу кеча учун,
Бир жуфтнинг бахти ҳам ҳар ҳолда бахтдир.

МУҲАББАТ

Чопишни истамайман
Ёлгон, чин орасида.
Яшириниб ётгим келар
Кўзимнинг қорасида.

Майдалангим келмайди
Хиёнат оясида**.
Хаёллар сурсам дейман
Кипригим соясида.

Юришга рағбатим йўқ
Ғийбатларнинг ёнида.
Йўл солиб олсам дейман
Кўнглимнинг осмонидан.

Сузишни хоҳламайман
Сароб тўлқин солида.
Баланд учгим келади
Сочимнинг шамолида.

Мен кимман – Муҳаббатман,
Музламайман. Ёнмайман.
Муҳаббатсиз кунларга
Ўзимни ишонмайман.

* потли – қувватли, кучли

** оя – кафт

ХАЁЛ

Келинг, атиргулдан ясаб гулқайиқ,
 Хаёл денгизида суза бошлаймиз.
 Бир орол топамиз кўнгилга лойиқ,
 Ичдаги дардларни изга ташлаймиз.

Гоҳ “Гулёр”, гоҳ “Гиря” қўшиқ қиламиз,
 Япроқ лаҳжасида, қуш лаҳжасида.
 Юракларни фонус қилиб иламиниз
 Юлдуз тоқчасига, ой тоқчасига.

Ёмгир ювар икков солган изларни,
 Бир Оллоҳ хабардор бўлар бизлардан.
 “Ишқ”дан бошқа барча билган сўзларни
 Учириб ташлаймиз лугатимиздан.

Энди қўлимизда ёлгон қарсак йўқ,
 Кўнгил қабармайди уни чалсак, йўқ.
 Сохта навозиш йўқ овозимизда,
 Қуллик, хушомад йўқ тавоземизда.

Бунча бахтни бирдан кўтармоқ огир,
 Эҳтимол, салгина йиглаб олармиз.
 Бироқ шу бахт ичра, азизим, ахир,
 Ўзимизни яна севиб қолармиз.

Келинг, атиргулдан ясаб гулқайиқ,
 Хаёл денгизида суза бошлаймиз...

ҲАҚҚУШГА

Минг йилларки, “ҳақ” дейсан,
 Ҳақиқат гамин ейсан.
 Бобонг шу сўзни айтди,
 Отанг ҳам қилди такрор.
 Кўнглинг қўзгалган пайти,

Аёзми, ёмгирми, қор,
 “Хақ”, “ҳақ” дея учасан,
 Куёшдан нур очасан.
 Полапонинг ҳам бир кун
 “Хақ” деб учар, шубҳам йўқ.
 Яшайсан шундай эркин,
 Овозингга тегмас ўқ.
 Ҳеч ким тилинг узмайди,
 Қайирмас қанотингни.
 Ҳақоратлаб эзмайди,
 Қора қилмас отингни.
 Тонгу шом орасида
 Ҳавасман сайрогингга.
 Сочимнинг толасида
 Осилсам оёгингга.
 Бироқ илож йўқ ҳозир,
 Балки бўлар бошқа пайт.
 Бузунча оқил, одил –
 Қушюртингга салом айт.
 ...Минг йилларки, “ҳақ” дейсан.

КОШКИ

Албатта ёгади қип-қизил қорлар,
 Мажнунтол шохиди пишади узум.
 Булбулни кўтариб ўйнатар сорлар,
 Саратон тунлари бўлади узун.

Балиқлар жўр бўлиб “Ушиоқ” куйлайди,
 Бўзранг кесаклардан сачраб турар чўғ.
 Бийдай саҳроларда наргис гуллайди,
 Садоқлар ичида занглаб ётар ўқ...

Кошки, шу умидлар ўлмаса бизда,
 Айтсак: бир бўлади албатта ярим.
 Инсонмиз, дер эдик ёш билан кўзда,
 Менинг собирларим, собираларим.

Ғулом КАРИМИЙ

Olim va origat

Тарихий ҳикоя

Ҳижрий 333 (мелодий 944) йил кеч кузак. Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий арк дарвозасига яқинлашган сари ортиб бораётган ҳаяжонини босмоқ бўлади. Аслида Бухоройи шариф кўксига улкан қоядек юксалган, пойдеворига илк гишт қўйилиши билан рубъи маскундаги улуғ шаҳарлардан бирининг тарихи бошланган, асрлар тўфонида неча бор вайрон бўлса-да, кул орасидан чиққан қакнусдек қайта тикланиб, Бухоро боқийлигининг рамзига айланган бу мухташам иншоотнинг тарихини ундан ҳам чуқурроқ ўрганган бошқа бирон банда бу фоний оламда йўқдир.

Арк илк дафъа бино қилингани ҳақида фақат ривоятлар мавжуд. Кимдир арк бунёдкори сифатида қадим Турон хоқони Афросиёб номини тилга олса, бошқалар унинг қурилишини фалакнинг гардиши билан Туронга келиб, Афросиёбга куёв бўлган Эрон шахзодаси Сиёвуш номи билан боғлайди. Бундан икки ярим аср илгари бухорхудот Бидун аркни ҳозирги қўринишига келтирган. У арк ичида қаср бино қилиб, эшигига темир лавҳа қоплатган ва унга ўз номини ўйиб ёздирган. Қаср эшигида ўша темир лавҳа ҳалиям бор. Бироқ исломдан аввал етти яшар бола ҳам ўқий оладиган бу хатни танийдиган одам эндиликда Бухорода бармоқ билан санарли.

Муҳаммад арк теварагини кўп бора айланиб чиққан, унга яқин ва олисдан назар солган, сарой амалдорлари билан танишлиги туфайли аркнинг ичкари саҳнидаги катта-кичик иморатларни ҳам неча-неча қатла кўздан кечирган. Мақсади, “Бухоро тарихи” деб ном қўйган китобининг аркка бағишланган бобини имкон қадар мукамал тарзда битмоқ эди. Йигитлик давридан бошлаб маълумот йиғиб, ёши қирқдан ошиб, соч-соқолига оқ оралаганда ёзиб

битирган мазкур асарини бир ҳафта илгари шу дарвоза олдида сарой мулозимларига топширди ва уни бундан бир йил муқаддам, қарийб ўттиз йил ҳукмронлик қилган отаси Наср ибн Аҳмад вафотидан сўнг Бухоро тахтига ўтирган амир Нух ибн Насрга етказишларини сўради. Зеро, китоб унинг номига атаб битилган.

Муҳаммад кейинги бир ҳафтани туғилиб-ўсган қишлоғи Наршаҳдаги боғида ўтказди. Зарафшондан оқиб чиқадиган улкан анҳор бўйидаги бу боғни отасидан мерос ерда ўзи барпо этган. Боғда ўсган ҳар бир дарахт, ҳатто гиёҳгача қадрли, азиз унга. Болалигиданоқ беҳад тиришқоқ, тиниб-тинчимас Муҳаммад Бухоронинг шаҳру кентларидан тортиб, далаю чўлларигача баайни ўзи бунёд этган боғи каби меҳр қўйган, суюкли диёрининг нафақат бутуни, балки шонли ўтмишини ҳам қалбига жо этмоқни истар эди. Одамлар уни Пайканд, Варахша ва бошқа қадимий қалъалар ҳаробаларида гишт парчаси ёки сопол синигини ушлаганча ўйга толган ҳолда кўп бора кўрганлар. Баъзан изланишларга берилиб, вайроналар орасида қош қорайгунча қолиб кетар, чиябўрилар улиши ва бойқушлар сайроғидан юраги увишганда бундан уч йил илгари ёруғ оламини тарк этган бўлса-да, шеърят шохсупасидаги олий мақомлардан бири табаррук номи билан муҳрланган устод Абу Абдуллоҳ Рудакийнинг ушбу сатрларини такрорлаб, ўзига далда берарди:

*Билимдан юракда ёнар ёруғ нур,
У гавдани офатлардан асровчи қалқон.
Олам – денгиз, сузишни истайсанми?
Эзгу ишлардан кема қур шу он!*

Бу машғулотларини бошқа мақсадга йўйган – “Муҳаммад харобалардан хазина изламоқда”, деб гап тарқатганлар ҳам бўлди. Олим бундай кинояларга парво ҳам қилмас, хориб-толиб Наршаҳга қайтиб келар, боғдаги сўрида мук тушиб янги топилган маълумотлар хотирадан йитмасин учун қоғозга битишга шошиларди. Тарихнависликка батамом берилганидан ноёб истеъдоди ва теран билимига қарамай, на бирон мансаб эгаси бўлди, на давлат орттирди. Боғдан келадиган даромадга қаноат қилиб, аёли ҳамда икки ўғил, икки қиздан иборат оиласини базўр тебратарди.

Сўнги ҳафтада у боғида ҳам ҳаловат топмади. Чунки бутун умр орттирган бойлиги – “Бухоро тарихи”нинг оққа кўчирилган ягона нусхаси учун сифатли қоғоз ва сиёҳ сотиб олиш ҳамда муқовалатишга бор-будини сарфлаб, гўё мана шу кузги боғдаги дарахтлар мисоли шип-шийдам бўлди-қолди. Асарни амир, сарой аъёнлари ва Бухоронинг уламою фузалолари қандай қарши оларкан? Ҳаяжон ва хавотири бежиз эмас, ахир бу китобдаги ҳар бир сўз ортида не-не машаққатли кунлар, уйқусиз тунлар турибди! Ватан тарихига оид маълумоту ривоятлар хирмонини мисқоллаб йиғди. Уларни асрлар гарду губоридан тозалаб, қайта-қайта саралаб, ҳақиқат деб билганларини асарига киритди...

Бухородан отлик чопар келганда ундан амирнинг арқда ҳозир бўлиш ҳақидаги буйруғини эшитиб, “Аълоҳазратнинг амри бошимизга тож кабудур, филҳол изингиздан етиб борурмен”, деди. Чопар ўзи етовлаб олган, гижинглаб турган эгарлоғлиқ арғумоққа ишора қилиб, “Сизни ўзим билан бирга олиб кетиш буюрилган. Бул бедов аълоҳазратнинг сизга тортиғи”, деди.

Отликлар Бухоро шаҳри работига яқинлашдилар. Работ кенгайиб кетган. Бухоро шаҳристонини ўраган қалъа девори эндиликда шаҳар ичида қолган, гарчанд, девор устидаги буржларда посбонлар туриб, шаҳристон дарвозалари эрта тонгда очилиб, кеч кирганда ёпила-да, сомонийлар давлати ўз сарҳадларини мустаҳкамлаб, мамлакат ичкарисиди осойишталик қарор топгач, ярим аср мобайнида бирон ғаним Бухоро шаҳрига таҳдид қилмаган эди. Бу давлатта асос солиб ҳам қудратини юксалтирган шоҳ Исмоил Сомоний “Бухоронинг девори менман” деганида асло муболаға қилмаган. Шаҳристон ичкарисиди иморатлар работдагидан ҳам зич. Хиёбонлардаги дов-дарахтларнинг барги тўкилиб битганидан масжиду мадраса, карвонсаройу тимлар бинолари узоқ-узоқданоқ кўзга ташланади. Отликлар Моҳ масжиди олдидан ўтишди. Қадимда бу масжид ўрни дарахтзор бўлган. Йилнинг маълум кунларида дарахтлар соясида бут бозори бўлиб ўтган. Ундан нарироқдаги Бухоро мадрасаси қадимги карвонсарой ўрнида қад кўтарган. Шаҳарга кирадиган барча йўллар бориб туташадиган Жоме масжидини эса Мовароуннаҳр фотиҳи Қутайба оташпарастлар ибодатхонаси ўрнида бино қилган. У нафақат Бухоро, балки бутун Мовароуннаҳрдаги илк масжиддир.

Муҳаммад Бухоронинг қай тарафига назар солмасин, ҳар бир гўшанинг мозийдаги қиёфаси дарҳол ҳаёлот кўзгусида жилвалалар, етти қават осмон, етти қават ер сингари қалбидаги Бухоро ҳам бир неча қатлам бўлиб, кечмиш қаърига сингиб кетган қатламлар ҳам наздида ҳамон мавжуд ва ардоқли эди. “Бешафқат замон ҳукми сабаб бир вақтлар она шаҳримизни безаб турган қайсидир обида

йўқолиб кетган бўлса, лоақал улар ҳақидаги хотируни асраб-авайлаш, тарихий асарларда таъриф-тавсифини келтирмоқ даркор”, дея қайта-қайта такрорлаб чарчамасди у Бухоро фозиллари билан суҳбатлашиб қолса.

Арк олдидаги майдонга етганларида узоқдан Исмоил Сомоний мақбараси кўринди. Етти иқлим сайёҳлари ҳайрату таҳсинига сазовор, ҳар бир гишти буюк санъат асари бўлган обида теварак-атрофдаги манзарадан яққол ажралиб, кузги қуёшнинг заиф нурларида ҳам жилоланиб, ярқираб турибди.

“Илоҳим, бу беназир обидани бало-қазолардан Ўзинг асра! – дея пичирлаб муножот қилди Муҳаммад. – Унга арк умрини, Бухоройи шариф умрини ато эттил!”

Арк дарвозасида муаррихни амирнинг хос мулозими қаршилаб, ичкари бошлади. Дарвозахона, арк ҳовлиси ва пешайвондан ўтиб, эшиклари олдида найзодор соқчилар турган бир неча хонадан сўнг, кенг ва чароғон саломхонага кирдилар. Тўрдаги олтин тахтда гавҳарлар қадалган тожи ярақлаб сомонийлар сулоласининг тождори – басавлат амир Нух ибн Наср ўтирар, аъёну саркардалар икки тарафдаги курсиларга виқор билан тизилишган эди. Аъёнлар зарбофт либосда, лашкарбошилар пўлат совут ва дубулғалар кийиб, қимматбаҳо қурол-яроғлар тақиб олган. Барчанинг нигоҳи Муҳаммад ибн Жаъфарга қадалган. Занданачи матосидан тикилган либоси устидан одмигина юпка тўн кийган, бошига мударрисларникидек симобий салла ўраган қотма муаррих пойгақда тиз чўкиб таъзим қилди.

– Хуш кўрдик, мавлоно, – деди Нух ибн Наср уни илиқ қаршилаб.
– Келинг, жойингизни эгалланг.

Ўрнидан туриб яна бир бор юкинган Муҳаммад кўз югуртириб, сўнг бориб амирга яқинроқ жойда, унинг сўл томонида, валиаҳд шаҳзода Абдулмалик ибн Нух ва унинг хос мулозими, бундан тўрт йил бурун вафот этган вазир Балъамийнинг ўғли Абуали Балъамий ўртасидаги бўш ўринга омонатгина ўтирди. Бошқаларга қарай олмаган бўлса-да, ёнида ўтирган мўйлови сабза урган Абуалининг ўзига ҳавас билан боқиб турганини илғади. Мархум вазирнинг ўғли тарих илмига беҳад қизиқар, Муҳаммад ибн Жаъфар билан ўзаро суҳбатларидан бирида у, Ибн Жарир Табарийнинг “Тарих ар-русул ва-л-мудук” (“Пайгамбарлар ва подшоҳлар тарихи”) китоби ислом ўлкалари тарихига бағишланган буюк асар бўлса-да, ундаги Мовароуннаҳр тарихига оид маълумотлар қисқа эканидан нолиган эди. “Табарий Мовароуннаҳрда ҳеч қачон бўлмаган, шундоқ экан, ундан ўлкамизнинг мукамал тарихини талаб қилиш жоиз эмас, деб жавоб берган эди Муҳаммад. – Бундай тарихни яратиш ушбу

ўлка фарзандлари – сизу бизнинг зиммамизда”. Шукрки, ўзи бу ва-
зифани озми-кўпми адо этди. У қилолмаганларини эса балки кел-
гусида Абуали Балъамий каби иқтидорли ёшлар уддалар.

Тахт олдидаги миз устида – “Бухоро тарихи”, Муҳаммад кўз қири-
ни ташлаб, очиқ турган саҳифа сомонийлар сулоласига бағишланган
бобнинг бошланиши эканини пайқади.

– Китобингиз бизни ғоят хушнуд этди, мавлоно, – деди амир ил-
тифот билан. – Олиму фозиллар, давлат арбоблари билан бирга
мутолаа қилдик, яъни, қиссаҳонларга ўқитиб тингладик ва у барча-
га манзур бўлди. Шу вақтгача биз ватанимиз тарихи ҳақида аксар
отзаки ривояту қиссалардан воқиф эдик. Эронлик Табарий ва айрим
араб муаррихлари асарларида эса Бухоро ҳақидаги маълумотлар
узук-юлуқ, деярли барча ҳолларда юртимизга араб лашкарларининг
юришлари билан боғлиқ тарзда келтирилган.

– Ҳақрост, аълоҳазрат, мавлоно Наршахий ғоят эзгу юмушни
адо этмиш, – деди кўкрагини оппоқ соқол қоплаган, нуроний юзли
қозикалон Абулфазл Суламий. – Қуръони каримда айтилганким, “Ин
аҳсантум – аҳсантум лианфусукум”, яъни: “Агар эзгулик қилсангиз –
ўзингизга эзгулик қилган бўлурсиз”. Оллоҳ каломидаги “ўзингизга”
лафзини “ўзингизга ва яқинларингизга, элу юртингизга, бутун аҳли
башарга”, деб англамоқ жоиз. Иншооллоҳ, минбаъд “Бухоро тарихи”
Бухоройи шарифнинг асрлар тўфонида кўмилиб кетаёзган бир неча
минг йиллик тарихи қатларига маънан саёҳат қилмоқ умидидаги
илм толиблари учун мангу ёниб тургувчи бир маёқ бўлғай.

– Филҳақиқат, мавлононинг асари насрдаги “Бухоронома” дир,
– дея уни маъқуллади амирнинг ўнг томонида ўтирган ўрта бўйли,
тўла жуссали вазир Жайҳоний. – Бу гўзал асарнинг юксак фазилат-
ларидан бири шуки, аълоҳазратнинг улўғ бобокалони Исмоил Со-
моний асос солган буюк сулоланинг – Оллоҳ уни бардавом қилсин
– тарихи илк бор муносиб тарзда қаламга олинмиш.

Фикҳ илмининг билимдони, “Муҳтасари Кофий” асари муаллифи
Абулфазл Суламий ҳамда бухороликлар Осафу Бузургмеҳрга менг-
зайдиган донишманд вазир Жайҳонийнинг эътирофидан сўнг аёёну
уламолар “Бухоро тарихи” ва унинг муаллифи шарафига мақтовлар
ёғдирди. Сарой аҳли бири олиб, бири қўйиб, бу мақтову таҳсинларни
шунчаки йўлига айтмаётган эди. Чунки бутун Мовароуннаҳр ва Ху-
росонни ўз қаламравига олган сомонийлар салтанатида илму фан ва
адабиёт ғоят равнақ топган бўлиб, туркий, форсий ва арабий тил-
ларни пухта эгалламаган киши юқори давлат лавозимларида хизмат
қила олмас эди.

– Бу китобнинг уммон қаъридан чиқарилган дур янглиғ қиммат-
баҳо маълумотларидан она шахрим Ромитанга меҳру муҳаббатим ўн

чандон ошди, – деди ромитанлик бир аён. – Ахир, уни буюк Турон хоқони Афросиёб бунёд қилган экан. Яна не-не улуғлар пойқадами етган замин экан. Ватаннинг ҳар қарич ерини, ҳар қуруқ чўпини-да севишга ўргатадиган китоб бу.

– “Бухоро тарихи”нинг муаллифи мавлоно Муҳаммад ибн Жаъфар Бухоройи шариф уламолари сафига шундоқ муносиб бир кунда, муносиб бир тарзда қўшилдилар, – деди вазир Жайхоний. – Энди у кишига “Бухорий” нисбаси кўпроқ ярашса керак.

– Ҳа, ҳа, “Бухорий” нисбасини олсинлар, бунга буткул ҳақдилар, – деган маъқулловчи хитоблар ёғилди.

Мақтовлардан ийманган каби бошини қуйи солиб ўтирган муаррих бу хитоблардан сўнг қаддини тиклаб, мажлис аҳлига эҳтиром юзасидан қўлини кўксига қўйиб, деди:

– Таҳсинлар учун қуллуқ, бироқ улуғлар афв этсинлар-у, мен ўзимнинг камтарона Наршахий нисбамда қолсам. Ахир, Бухоройи шариф номи Абуҳафс Кабир Бухорий, Имом Исмоил Бухорий каби олий зотларнинг табарруқ исмлари билан зийнатланган. Мен фақиру ҳақир ул илм қуёшлари қаторида бир заррачалик бўломмасам.

Орага сув қуйгандек сукунат чўқди. Чунки барча муаррих вазирнинг сўзини ерда қолдирмай, Бухорий нисбасини боши осмонга етиб қабул қилади, деган ўйда эди. Жайхоний табиатан оғир-вазмин одам бўлса-да, кенг пешонаси билинар-билинемас тиришди. Аёнлар орасида пичир-пичир бошланиб, кимнингдир “беадаблик бу” деган танбеҳи Муҳаммаднинг қулоғига чалинди. Шунга қарамай, у сўзини қайтиб олишни ўйламас, билъакс, чўзинчоқ юзи ва тийрак кўзларидаги қатъият ифодаси ҳам қарорида собит эканини таъкидлаб турган каби эди.

Амир Нуҳ ибн Наср табассум қилди ва донолик билан барчани ўнғайсизликдан қутқарди:

– Баракалла, мавлоно Муҳаммад! Ахир, Наршахий нисбали одам ҳам Бухоро фарзанди-ку! Қолаверса, Наршахий, Ғиждувоний, Ромитаний, Пайкандий, Торобий – булар бари улуг зотларга лойиқ нисбалар. Мозийда Наршаҳда рўй берган йирик тарихий воқеаларни сиз китобингизда дарж этмишсиз. Алалхусус, оқ кийимлилар кўзғолони чоғи бу қалъа аларнинг муҳим таянчларидан бўлгани ҳануз тилларда дostonдир.

– Ҳа, ўшанда менинг ҳамқишлоқларим халифага қарши исёнга бош қўшмишлар, – деди муаррих афсусланганнамо.

– Бундан ор этиш эмас, билъакс, фахрланмоқ лозим, – деди амир. – Зеро, у замонлар аждадларимиз ватан эрки учун курашганлар. Ўшанда оқ кийимлилар мағлуб бўлган эса-да, алардан мерос қолган истиқлол ғояси авлодлар дилида сўнмагани учунгина мустақил со-

монийлар давлати вужудга келдики, бу тарих сизнинг асарингизда аъло тарзда ифодасини топмиш.

Мухтарам аркони давлат! Шу пайтгача Бухорои шариф ҳадис, фикҳ илмларида ва марҳум устод Рудакий туфайли шеърятда бутун ислом оламига довруқ таратган эди. Ниҳоят, Туронзамин улуг муаррихига эга бўлди. Мавлонога бежиз ёшлар орасидан жой кўрсатмадик. Муҳаммад ибн Жаъфар мударрислик лавозимига тайинланиб, шахзодалару аслода ёшларга ҳамда аҳолининг турли табақалари орасидан етишган иқтидор эгаларига ватан тарихидан сабоқ берсин!

Муаррих ўрнидан туриб, эътироф ва лавозим учун қуллук қилди.

– Энди тиланг тилагингизни, мавлоно, – деди амир.

– Аълоҳазрат, тилагим – шу камтарин асарим эътибори олийларига сазовор бўлиши эди. Оллоҳга шукрки, анга етишдим. Ёлғиз ожизона илтимосим шуки, даргоҳингиздаги хушнавис хаттотлар ундан бир неча нусха кўчирсалар, токим мен баъзи мўътабар зотларга туҳфа этиш ва дарсларда фойдаланиш имконига эга бўлсам.

– Тилагингиз бизнинг ниятга ғоят уйғун келди. Албат, “Бухоро тарихи”дан ўнлаб нусхалар кўчиртирурмиз. Уни элчилар ва савдо қарвонлари орқали олис-яқин мамлакатларга энг бебаҳо туҳфа сифатида жўнатурмиз. Зеро, Бухорои шариф бутунги қунда етти иқлимда машхур диёр. Ҳатто, бу қутлуг заминни кўрмаган бўлса-да, анинг

таъриф-таъсифи ва ул ҳақдаги тарихий маълумотларни ўрганишга иштиёқманд кишилар жаҳон аҳли орасида кам эмасдур.

Шундан сўнг Нух ибн Наср мажлис поёнига етганини англатиб, амр қилди:

– Бебаҳо асар – “Бухоро тарихи” хаттотларга берилиб, энг нафис Самарқанд қоғозига зарҳал ҳарфлар билан кўчирилсин. Биз атаган минг динар олтин улуғ муаррих Муҳаммад ибн Жаъфарнинг бошидан сочилсин!

Саломхонага зарбофт тўнли икки мулозим кириб келди. Бирининг қўлида олтин тангалар хирмон қилиб уюлган каттакон баркаш. Олтинларнинг ялт-юлт этишидан кўплаб қиёфаларга қизиллик югуриб, кўзларда ўт чақнади. Ўрнидан турган муаррих ҳасад билан бокқан нигоҳларни ҳам илғади. Мулозимлар унинг рўпарасига келгач, иккинчиси уни ўртага чиқишга ундади.

Муаррих сифатида бундай маросим унга яхши маълум. Амир тортиқ қилган қизил олтинлар саодатманд кимса бошидан сочилар, у эса эгилиб, баъзан ҳатто эмаклаб, ҳар ёққа думалаб кетган тангаларни баркашга йиғар эди. Муҳаммад йиллар мобайнида вайроналардан сопол синиклари, занглаган темир пайконларни излаб топиб, қайси даврга оидлигини аниқлаш учун уларни чангу зангдан тозалашдан ор этмаган. Ҳозир эса ерга эгилиб, тиззалаб, ўнлаб нигоҳлар остида тангаларни териб олишни ўйлар экан, бутун вужуди музлаб, кўз олди қоронғилашиб кетди. Гарангсиреган каби ўртага чиқди. Бироқ вужудида энг мушкул лаҳзаларда қатъият бағишловчи таниш бир куч пайдо бўлиб, ўзини қўлга олди. Ҳовучига олтин тўлдириб, бошидан сочмоққа чоғланган мулозимни қўл ишораси билан тўхтатиб, амир томон ўтирилиб, таъзим қилди:

– Аълоҳазрат, бир қошиқ қонимдан кечсангиз. Қулингиз ўз асарини якунламиш. Яна уни мударрислик лавозими билан сарафроз этдингиз. Бинобарин, энди бунча олтинга эҳтиёжим йўқ. Амр этсангиз, олтинлар Бухоро мадрасасининг толиби илмларига тақсим этилса.

Мажлис аҳли тош қотиб, гўёким нафас олмасдан амирнинг амрини кутарди. Унинг муруввати ғазабга айланиб кетса-я, деган ўй ўтди баъзиларнинг хаёлидан. Бироқ, гўёким шундай бўлишини олдиндан кутгандек, амирнинг юз ифодаси хотиржам эди. У мамнунлигини яширмай, деди:

– Бухоройи шарифда бундоқ ҳимматли зотлар борлиги жила ажабланарли эмас. Маккайи мукаррама ва Мадинайи мунавварага самодан илоҳий нур ёғилса, Бухородан само сари нур таралур, деб бежиз айтилмаган. Олтинларни мадрасага элтиб, мавлоно Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий номидан толиби илмларга тарқатинг!

HAIRAT

Мавлоно Лутфий ҳайрати

Бундан 560 йилча муқаддам бўлиб ўтган бир воқеа тарих саҳифаларида муҳрланган. Нафакат ўзбек адабиёти, балки умумтуркий адабиёт тақдирида улкан аҳамият касб этган, бунун башарият тарихи нуқтаи назаридан ҳам беқиёс бу воқеа – ёши юзга қараб бораётган Лутфий билан ўн икки ёшли Навоийнинг учрашуви эди. Бу ҳақда тарихчи Ғиёсиддин Хондамир шундай деб ёзади: “Мавлоно Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эди. Ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан яхшироқ айта олмаган. Олий ҳазрат (Алишер Навоий – **А.А.**) ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланган кезларда бир куни Лутфий хизматига борди...”

Лутфий вафот этган 1456 йили Хондамирнинг дунёга келишига ҳали 24 йил бор эди. Шунга кўра, у мазкур учрашув тафсилотини отаси Мирхонддан эшитган деб тахмин этиш мумкин. Қолаверса, ўспирин Алишернинг Ҳиротдан уловда ярим кунлик йўл масофадаги Деҳи Канор қишлоғига, яна улўғ ёшли шоир ҳузурига ёлғиз ўзи бориши ҳам эҳтимолдан йироқ – кимлардир ёш Навоийга ҳамроҳлик қилган.

Хондамир бундай давом эттиради: “Лутфий, ўз нозик фикрларингизнинг натижаларидан юзага чиққан бир ғазални ўқиш билан бизни баҳраманд этсангиз, деб илтимос қилди...”

Кўз олдимизга келтирайлик: замонасининг машҳур шоири, балки энг машҳури бўлмиш соч-соқоли оппоқ Лутфий қошида ҳали мўйлаби сабза уриб улгурмаган йигитча шеър ўқиши лозим. У бирмунча ийманиб, тортиниброқ бошлаган бўлса ажаб эмас:

Оразин ёпқач кўзимдин сочилаур ҳар лаҳза ёш,
Уйлаким¹ пайдо бўлаур юлдаз, ниҳон бўлғач куёш...”

Шу ўринда иккита нуқтага алоҳида эътибор қаратиб ўтиш даркор.

Биринчи нуқта: Лутфийнинг юксак эътирофига сазовор бўлган ғазал оммалашиб кетиши керак эди, аммо биз бунинг аксини кўрамиз – у 1465-66 йилда Навоийнинг дўстлари ва мухлислари томонидан тузилган “Илк девон”га кирмаган. Қандай қилиб? Бунга фақат бир сабаб билан изоҳлаш мумкин: Лутфий ғазалга ҳаддан зиёд юқори баҳо бергани Навоийни хижолатга солган, у бу воқеа тафсилотининг тарқаб кетишини

¹ Куниёча “уйлаким”, бўли “уйлаким”, тартибда ўқилдики, бу тўғри эмас – ҳақиқат бора, анда ҳазрулар соҳибини уйлақадиган манзари эмас Ғазалда “уйлақис”, яъни “у қабилки” дегилмақда.

истамаган, ҳатто воқеага шохид бўлган ҳамроҳларидан ҳам бу ҳақда ўтиниб сўраган бўлса ажабмас. Навоийнинг ўзи ҳам ғазални бошқалардан яширишни (яъни эълон қилмасликни) афзал кўргандир. Ҳар қалай, ғазал нусхасини "Илк девон"нинг тузувчилари топа олмаган. Лутфий ҳам, Навоий ҳам вафот этгач, Хондамир мазкур учрашув воқеасини китобига киритган ва у давримизгача етиб келган.

Иккинчи нуқта бизнинг давримиз билан боғлиқ. Кўпинча "Лутфий бутун ғазалиётини Навоийнинг шу бир байтига алмаштиришга рози бўлган" қабилда фикр айтилади. Бу – англашилмовчиллик. Аввало, Хондамир баён қилган хотирада сўз бир байт эмас, бутун ғазал устида борган: "...Мавлавий жаноблари (яъни Лутфий – **А.А.**) бу алангали ғазални эшитиши билан ҳайрат денгизига чўмиб, шундай дейди: – Валлох, агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтимни шу ғазалга алмаштирадим ва бу ишнинг юзага чиқишини зўр муваффақият ҳисоблардим".

Эътироф этиш жоизки, матладаги ўхшатиш ҳар қанча қойилмақом бўлмасин, у лирик бир кайфият ифодасики, бундай байтлар ўша давр шоирлари, айниқса, Лутфий шеъриятида ҳам оз эмас. Мисол учун:

Сунбулингни кўргали гулдек руҳи ол устина,
Бошни гўй этмишмен ул чавгон учун хол устина.

Ул зулфи тузоқеки кўнгул сайди учундир,
Ҳар ҳалқаси сармояйи асоби жунундур.

Ўт агар сўвни куюрмас бўлса, э жону жаҳон,
Не учун бу Лутфининг жонин дудоқинг қуйдурур?

Лутфийнинг адабиётдаги мавқеи нақадар юксаклигини Навоийнинг ўзи ҳам кўп марта таъкидлаган:

"...туркийгўй шуародин улча шеърлари рўзгор сафҳасида сабтдур (эл-юртга маълум), қайси бири яхшироқ айтибдурлар?"

...Фақир айтдимким: – Мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар ва бу қавмнинг усто-ди ва малик ул-каломидур" (*Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад*).

"(Мавлоно Лутфий) ёши тўқсонга яқинлашганда ҳазрати Махдумга (Абдурахмон Жомий) бағишлаб, "сухан" сўзини радиф қилиб саъжли (яъни ички қофияли) қасида ёзди ва у замоннинг ҳуштаб қишиларининг таърифига сазовор бўлди ва ул Ҳазрат (Жомий) ҳам тан бердилар..."

Ул ҳазрат (Жомий) миннатдор бўлиш билан бирга узр сўрадиларким, агар қарзни узиш ниятида сизга атаб бу қасидага жавоб айтган тақдиримизда ҳам бу қадар айтишнинг уҳдасидан чиқа олмаган бўлур эдик..." (*Насойим ул-муҳаббат*).

"Мавлоно Лутфий (алайҳиррахма) – ўз замонининг малик ул-каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди..." (*Мажолис ун-нафоис*).

Хуллас, Лутфийнинг ҳайратга чўмиб айтган баҳосини бир байтга нисбат бериш таажжубли ҳол бўлур эди. Муҳими, бундай хулоса Навоийнинг бадиий маҳорати, янада тўғрироғи, ижодий қудрати ҳақида ҳам нотўғри тасаввур уйғотади, чунки "Наҳотки бу байт – мумтоз адабиётнинг шу қадар юксак намунаси бўлса?" деган саволни келтириб чиқаради. Навоий ғазалиётда мазкур байтга нисбатан анча чуқур, чиндан ҳам бир бутун дoston мазмунига баробар байтлар бир талай! Энди эса Лутфий томонидан берилган юксак баҳо мазкур байт эмас, бутун ғазалга қаратилганини яна бир қарра таъкидлаб, Мавлононинг ҳайратига шерик бўлишга уннайлик.

Аруз маҳоратидан ҳайрат

Ғазал таҳлилини мумтоз шеърят назариясида қабул қилинганига кўра, унинг вазн-нидан бошлаймиз. Аввало ғазал матнини жорий нашрлардаги тарзда келтирамыз:

Оразин ёпқач кўзумдин сочи-дур ҳар лаҳза ёш,
Уйлаким пайдо бў-дур юлдуз, ниҳон бўл-гач қуёш.

✓ Кут бир бодому ерим гушайи меҳр-б-эди,
Ғорати дин этти ногаҳ бир ба-ло-лиг кўзу кош.

Бу дамодам оҳим ифшо айлар ул ой ишқини,
✓ Сўбх-нинг бот-бот дами андоқки айлар меҳр фош.

Бўсае қилмас мурувват асру қаттиқдур лабинг
✓ Деса-м, оғзи ичра айтур лаъ-л ҳам бир нав-и тош.

Новакинг кўнглумга киргач, жон талашмоқ бу экин
Ким, қилур пайкони-ни кўнглум била жоним талош.

Умри жовид истасанг фард ўлки, бўстон Хизри-дур
✓ Сарвким, даъб айлади озодалиг бирла маош.

Қоши оллинда Навоий берса жон айб этмангиз,
✓ Гар будур меҳр-б, бир-бир қайғусидур барча бош.

(Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 3-жилд, 208-саҳифа).

Бешта мисра белги билан ажратилдики, бошқа мисралар 15 бўгинли бўлгани ҳолда уларда бундан кам, бешинчи мисра ҳатто 13 бўгинли. Гап шундаки, ғазал аруз вазни қонун-қоидаларига мувофиқ ёзилган. Бу вазн бармоқ вазнидан фарқли равиш-да шоирдан аввал "илми аруз" деган фанни ўрганиб, сўнг қўлга қалам олишни талаб этади. Навоий ўзининг бу борадаги хотираларини ёзиб қолдирган: "Дарвеш Мансур – сабзаворлигдур. Дарвеш ва парҳезкор ва турктоз киши эрди. Кўпроқ авқот сойим эрди, аруз ва саноеъда Мавлоно Яҳё Себак шогирди эрди. Икки аруз (рисоласини) тасниф қилди... Фақир (яъни, Навоий – А.А.) арузни Дарвеш қошида ўқубмен".

Шундай қилиб, Хондамир асарида зикр қилинган учрашувгача Алишер аруздан пухта билимга эга бўлган. Лутфийга ўқиб берилган ғазал бу вазнга шунчаки мувофиқ бўлиб қолмай, илми аруз нуқтаи назаридан маҳорат билан ёзилган ҳам. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун ғазалнинг вазнини намоён этайлик*, бу ҳол ғазални равон ўқишга, демак, унинг бутун жозибасини англашга ҳам имкон яратади (Рамали мусаммани маҳзуф):

Фо-ъи-ло-тун фо-ъи-ло-тун фо-ъи-ло-тун фо-ъи-лун

— v — — | — v — — | — v — — | — v —

О-ра-зин ёп-қач кў-зум-дин со-чи-дур ҳар ла-ҳ-за ёш,
Уй-ла-ким пай-до бў-дур юл-дуз ни-ҳон бўл-гач қу-ёш.

Қў-т бир бо-до-му е-рим гу-шайи меҳ-р-б-эди,
Ғо-ра-ти дин эт-ти но-гаҳ бир ба-ло-лиг кў-зу кош.

Бу да-мо-дам о-ҳим иф-шо ай-ла-р ул ой иш-қини,
Сўб-х-нинг бот-бот да-ми ан-доқки ай-ла-р меҳ-р фош.

Бў-са-ё қил-мас му-рув-ват ас-ру қат-тиқ-дур ла-бинг,
Де-са-м оғ-зи ич-ра ай-тур: лаъ-л ҳам бир нав-и тош.

* Руждалар чегараси тик чизил, ҳиссалар чегараси нуқта билан ажратилди. Қисқа ҳиссалар оддий шрифтида, узунлари эса қалли қора шрифтида ёзилди. Чўчиброқ ўқилиши лозим ўринлар устига белги қўйиб чиқилди; яъни қандайдеси кўра бир ҳисса олингандаи ундан товуш кейингисига қўчириб ўқилиши лозим ўринлар устига чизил билан қайд этилди.

Но-ва-кинҗ кўнҗ дум-га кир-тач, жон-та-лаш-моқ ' бў 'э-кин
Ким, ки-лур пай ко-ни-ий кўнҗ дум би-ла ' жо 'ним та-лош.

Ум-ри жо-вид ' ис-та-санҗ фар-д 'ў-ки, бў-стон ' Хиз-ри-дур
Сър-в-ким, даъб ай-ла-ди ё-зо-да-лиғ бир-ла ма-ош.

Кб-ши ол-лин-да Наво-ий бер-са жон айб ёт-ма-нғиз,
Гар бу-дур меҳ-ро-б бир-бир куй-гу-си-дур ' бар-ча бош.

Ўзбек арузий шеърятини ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган Лутфий бу ғазалдаги вазн маҳоратига эътибор қаратгани шубҳасиз. Гап шундаки, қисқа ва чўзиқ ҳижола тартибини аруз қолипига, бу ўринда фоъилотун фоъилотун фоъилотун фоъилун вазнига солиш арузнинг биринчи талаби, холос, бу жиҳатнинг ўзи бармоқ вазнидан унча фарқ қилмайди. Арузни аруз қиладиган омил ўта чўзиқ ҳижолардир (ғазал матнида улар остига чизиб ажратилди). Айнан мана шу омил туфайли арузий шеър ўзига хос оҳанг билан жаранглайди – ўта чўзиқ жоннинг биринчиси бошқа ҳижола-га нисбатан анча чўзиб ўқилади. Сўз юритилаётган ғазалда Навоий арузда маҳорат намунасини намойиш эта олганки, бу Лутфийда қониқиш ҳиссини уйғотган бўлиши керак.

Қофия латофатидан ҳайрат

Мумтоз шеърятда қофия ҳам шеърга хусн бағишловчи омил ҳисобланиб, унга алоҳида эътибор қаратилган, ҳатто "илми қофия" даражасига кўтарилган. Чиндан, шоирнинг маҳорати, ижодий салоҳияти вазндаги сингари қофияда ҳам намоён бўлади. Хусусан, баҳс юритилаётган ғазалда Навоий *йош, қуйош, қош, фош, тош, талош, маош, бош* сўзларини қофиядош қилиб олган. Бунда "ш" ҳарфи равий деб аталиб, у қофиянинг зарурий унсуридир, "о" ҳарфи эса қофияни янада жарангдор қилувчи ҳарфки, у таъсис деб аталади. Академик Алибек Рустамов ёзади: "Таъсис қофияга хушоҳанглик бағишлайди. Шунинг учун ҳам таъсисли қофия муассаса дейилиб, у санъат ҳисобланади".

Лекин Навоий қофия борасида ҳам фақат таъсис санъати билан чекланмаган. Айни бир қофияни юзлаб ва минглаб ғазал ёзилгани туфайли ўша даврда қофия сийқалигидан иборат шеър иллоти кенг тарқалган эди. Шу сабабли ҳали ҳеч ким қўлламаган, оригинал қофиядошларни жалб этиш шоир маҳоратининг кўрсаткичларидан бирига айланган. Ўн икки яшар Алишер ўзигача ҳеч ким қофиядош қилмаган "талош" сўзини ғазалга киритганки, бу ҳам Лутфий назаридан четда қолмагани аниқ.

Сўз санъатидан ҳайрат

Вазн ва қофия – шеърнинг турини (жанрини) белгиловчи хусусиятлардир. Бироқ вазнга солиниб байтма-байт қофияланган мисралар тизмаси ҳали ғазал эмас. (Вазн арузга тушмаса-ку, мумтоз адабиётда умуман шеър ҳисобланмаган!) Энди ғазал моҳиятига бир оз чуқуրроқ кириб борайлик. Ғазал ғазал бўлиши учун, мумтоз шеършунослик талабига кўра, ҳар бир байтида камида битта санъат билан зийнатланган фикр айтилиши лозим. Бу масалада "илми бадеъ"га (нафосат фани) таяниб иш тutilган.

Энди мумтоз шеър санъати қоидалари асосида, Навоийнинг ўша машҳур ғазалини таҳлил қилайлик: "Оразин ёпқоч кўзумдин сочи-лур ҳар лаҳза ёш, / Уйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач қуёш".

Байт яхлитлигича *хусни таълил* (чиroyли далил келтириш) санъатининг намунасидир – биринчи мисрадаги фикр иккинчи мисрада ғоят гўзал бир манзара билан асосланмоқда. Бу санъат ўз навбатида биroyла учта *ташбеҳдан* таркиб топган:

Ораз (юз) – юзнинг ёпилиши – кўзёш

↓
Кўён – кўн ботиши – юлдаз

Юқорида ғазалнинг қофияси икки ҳарfli эканини таъкидлаган эдик. Бу байтда қофия яна ҳам фасоҳатли: *йош* – *куйош*. Ниҳоят, байтда *таъоднинг* (зид маъноли сўзларни қўллашга асосланган санъат) кам учрайдиган намунаси мавжуд: пайдо бўлмоқ – ниҳон бўлмоқ.

Иккинчи байтда ёш Навоийнинг бадиий ихтиросига дуч келамиз:

қут (емиш) – бодом – кўз (қовоқ),
ўтириш (яшаш) жойи – меҳроб – қопш.

Шунингдек, шоир биринчи мисрада “битта бодом – бир сафарги тановулим эди” дея, *тақсир* (акс муболага – ўкситиш, камайитириш) санъатини қўлаган.

Учинчи байт ҳам *хусни таълил* бўлиб, унинг асосида икки гўзал ташбеҳ ётибди:

оҳ – тонг насими (субҳнинг дами), ишқ – ёғду

Бундан ташқари, севгилининг “ой” дейилиши *истиора*, ой-кўёш жуфтлиги *таносуб* санъати (мазмунан бир-бири билан боғланган тушунчалар, бу ўринда – осмон сайёралари) ҳосил қилади; бири арабча, бири форсча ифшо – фош сўзлари *синоним* бўлиш билан бирга байтга ўзига хос оҳангдошлик бағишламоқда. Байтда яна бир жуфт синоним яширин: кўёш – меҳр. Дамодам – бот-бот синонимлар жуфтлиги аини чоқда муқаррар санъатини ўзида мужассам этган.

Тўртинчи байтда илк дафъа кўзга ташланадиган санъат – у *мунозарадан* (савол-жавоб) иборат экани (ғазалга савол-жавоб киритиш шоирдан маҳорат талаб этади). Лекин оддий савол-жавоб бўлаётгани йўқ: ошиқнинг таънасига маъшуқа ҳам “лабимни лаълга ўхшатар эдинг-ку” деган таъна билан жавоб бераётгандек. Аслида эса ёш Алишер “лаб – лаъл” деган сийқа ташбеҳдан нарига ўтолмайдиганлар устидан киноя қилмоқда.

Бешинчи байтда етакчи ўринда *такрир* санъати турибди: кўнгул, жон, талашмоқ сўзларининг ҳар икки мисрада такрорланиши байтга алоҳида жило бермоқда.

Новак – камоннинг ўқи, пайкон – унинг учига ўрнатилган ўткир пўлат найза. Демак, байтнинг бир санъати – *таносуб*. Лекин ундан муҳимроқ *ташбеҳ-истиора* санъати: новак – ғамза, ноз-карашмали нигоҳ, пайкон эса одатда киприқнинг рамзидир.

Навоий байтларида одатда бир ўқишда кўзга ташланадиган шеърый санъатлардан ташқари, қутилмаган, қай даражададир пардаланган хусусиятлар бўлади. Жумладан, бу байтда “жон талашмоқ” ибораси *тажнис* (омоним сўзларга асосланган санъат) ҳосил қилмоқда: биринчи мисрада – талвасага (саросимага) тушмоқ, иккинчи мисрада эса – тортишмоқ.

Умри жовид истасанг фард ўлки, бустон Хизриду
Сарвким, даъб айлади озодалиг бирла маош.

Яна *хусни таълил*: биринчи мисранинг бош қисми – шоирнинг ўзига мурожаати, қолган қисми эса унга далил.

Тарихий ёки афсонавий шахсларни шеърда зикр қилиш *талмех* деб аталади. У бир-икки сўз билан бус-бутун жумлага тенг маънони ифодалашга имкон берадики, бундан ўринли фойдаланиш чинакам санъат, албатта. Байтда Навоий сарв дарах-тини обиҳаёт ичиб ўлмайдиган (умри жовид – абадий ҳаёт), муҳими, доим навқирон қоладиган Хизр пайғамбарга ўхшатмоқда. Шубҳасиз, қутилмаган ташбеҳ, новаторлик. Бундай ўхшатиш ўзига хос ижодий жасорат маҳсулидир. Шунингдек, ҳаётни бўстонга ўхшатиш, умр – маош (турмуш), фардлик – озодалик синоним жуфтликларидан иборат санъатлар байтни беэаб турибди.

Сўнгги байтда қош яна меҳробга (ёки, аксинча, меҳроб қошга) ташбеҳ қилинаётгани кўзга ташланиб турибди, фақат энди қош меҳробга ўхшатилаётгани йўқ, аксинча, қош бу – меҳроб дейилмоқда. Бу ҳам навоиёна санъат.

Биринчи мисрада яна бир мураккаб сўз санъати мужассам: ёр қошининг олди – ёрнинг хузури (висоли). Иккинчи мисрада эса ийҳомнинг ўзига хос намунаси: бош қўймоқ – 1) жон бермоқ; 2) сажда қилмоқ.

Нихоят, шу мисрада “б” товушининг тақорпланиши *тавзиль* деб аталадиган санъат намунасидир: будур–меҳроб–бир–бир–барча–бош.

Мазмун қудратидан ҳайрат

Шундай қилиб, хулосага келиш мумкинки, 12 ёшли Алишернинг Мавлоно Лутфийга ўқиб берган ғазали мумтоз шеър назариясининг уч бош талаби: вазн, қофия ва сўз санъати талабларига ортиги билан жавоб беради. Бу айни пайтда Навоий болалигидан юксак ижодий марраларни эгаллашга қатъий бел боғлаганини кўрсатади. Бундан Лутфий ҳаяжонга тушиб, “Офарин!” деган бўлиши ҳақиқатга мувофиқ, лекин фикримизча, Мавлононинг мазкур баҳосига яна ҳам чуқурроқ, яна ҳам юксакроқ хусусият сабаб бўлган. Шеърни шеър қиладиган омил – ундаги рух, муаллиф тафаккурининг жилоси. Энди ана шу нуқтаи назар билан ғазални яна бир марта байтма-байт ўқиблик.

Биринчи байтда (матла) ошиқнинг ёрига муносабати ёрқин бир манзара восита-сида ифода этилган: у ҳали юзини ёлиб улгурмасидан, ошиқ тун каби ёпирилиб келаётган ҳижрон дардига чўма бошлайди. (Тасаввур этиш мумкин: ёр кетиш тараддудига тушиб, юзига пардасини ёпган.)

Иккинчи байт мазмунан матлани давом эттиради: “битта бодом тановулим учун кифоя қилиб, вақтим асосан меҳроб остида ўтар эди”. Шоир бу билан ўша даврда алоҳида ижтимоий аҳамиятга эга бўлган вараъ ва тақво тушунчаларини зикр этаётир, фақат буни тўғридан-тўғри баён қилиш ёш йигитча учун нотабиий, балки бошқаларга нокамтарликдек туюлиши мумкинки, Алишер буни пардалаб ифода этган.

Маълумки, севги нигоҳдан – “балолиғ кўз” қарашидан тўғилади ва у ошиқнинг қалбини ҳам, онгини ҳам бутунлай банд (ғорат) этишга қодир – бу иккинчи мисранинг мазмуни.

Бунинг оқибати учинчи байтда яна бир гўзал манзара воситасида ифода этилган. Тонгда ҳар дам ўтиши, шабаданинг ҳар бир эпкин билан уфқ бўзариб, қизариб, сўнг ёғдуланиб қуёш чиқиб келаётганидан дарак бергани сингари, ошиқнинг охи унинг қалбидаги ишқни фош этади. Тонг отиши жараёнида ёғду кучайишига қиёсан ошиқнинг охи ҳам борган сайин зўрайиб бориши байтнинг мазмунини янада чуқурлаштирган.

Мумтоз адабиётда ҳижрондан сўнг ошиқнинг тақдирдан нолишига оид байтлар келади. Ғазалнинг навбатдаги, тўртинчи байтида ўқувчи фавқуллода ҳазил-мутойбага дуч келади:

“Бўсае қилмас мурувват асру каттиқдур лабин”, –
Десам, оғзи ичра айтур: “Лаъл ҳам бир навъи тош”.

Ўн икки ёшли Алишернинг юмори! Бу байт ўз ҳолича мустақил асар даражасидаги гўзал бир жузъ. Бироқ, таажжубки, Навоий нима учун бирдан мавзуну бу қадар кескин ўзгартирган? Бугунги шеърят нуқтаи назаридан қаралса, бу – нотабий. Аслида эса ғазалда мазмун изчиллик билан кучайиб бормоқда – навбатдаги икки байтдан кўринадики, тўртинчи байт – зоҳиран ҳазил-мутойиба, моҳиятан эса дунёвий ишқ устидан истеҳзодир.

Бундай хулосага бешинчи байтда яна мавзу кескин ўзгариши асос беради. Ишқ ошиқнинг замирида – жони ва кўнглида ғалаён кўзгайди. Бир томондан, кўнгил ишқдан маст, бўсадан умидворлик билан бахтиёр, иккинчи томондан, у жоннинг офати – ошиқни “жон талашадиган” кўйга солган. Ўзаро талашаётган кўнгил билан жон устидан қозилик қилишга мажбур бўлган тафаккур ёрнинг тилидан истеҳзо қилади: “лаъл ҳам бир нав тош-да, қаттиқлигига не таажжуб”.

Маълумки, Шарқ шеъриятида сўзларнинг кўпмаъноли экани низоҳатда муҳим аҳамият касб этади. Бу омилга асосланган ийҳом санъати хусусида юқорида сўз юритдик. Айни омил шеър мазмунини чуқурлаштиришга хизмат қилади: сўзнинг бир маъноси олинганда, байтдан бир мазмун, иккинчи маъноси олинганда эса бошқа мазмун келиб чиқиши мумкин. Бу нуқтаи назардан Навоий ижоди жаҳон адабиётида алоҳида ўрин тутати: “ғазал мулки соҳибжирони”нинг мисраларида сўзлар шу қадар тигиз жойлашганки, уларнинг маънолари бир-бирига қўшилиб, бир-бирини кучайтириб, қатма-қат маъно-мазмун ҳосил қилади.

Навоийхонлик суҳбатларининг биридан кейин бешинчи байтнинг яна бир талқини юзага чиқди. Бу талқин “жон – дунёвий ишқ макони, кўнгил эса – илоҳий ишқ масканидир” деган шарқона фалсафий тезисга асосланади: дунёвий ишқ – новак (камоннинг ўқи), у жонга қаратилган, камоннинг учидagi пўлат найзача (пайкон) эса илоҳий ишқ, унинг нишони – инсоннинг кўнгли, қалби. Пайконни новак нишонга етказиши мумкин бўлгани каби, илоҳий ишққа ҳам дунёвий ишқ орқалигина эришиш мумкин. Лекин бу жараён жон билан кўнгил ўртасидаги “таллош”сиз кечмайди.

Олтинчи байтда бунинг натижаси баён этилган:

Умри жовид истасанг фард ўлки, бўстон Хизридур
Сарвким, даъб айлади озодалиг бирла маош.

Байтнинг тили (ҳозирги замон фанининг истилоҳига кўра, тезауруси) мураккаб, лугатга мурожаат этмасдан илож йўқ:

Умри жовид – сўзма-сўз таржимада мангу умр, мажозан эса бақо мақоми, инсон ҳаёти давомида интилиши, орзу қилиши ва (камдан-кам ҳолда) эришиши мумкин бўлган энг олий даражадир. Аммо бу иш инсоннинг ўзига боғлиқ эмас. Тасаввуф таълимоти айни масалада инсоннинг ўзига боғлиқ бўлган йўл бу – фақру фанога жадд қилиш, деган гояга асосланади. Навоий “Лисон ут-тайр”да бу ҳақда шундай дейди:

Фонийи мутлакдурур гар худ бақо,
Истасанг, қилмоқ керак ўзни фано”.

Фард (б)ўлмоқ – ёлғиз бўлмоқ, бошқаларга нисбатан илинж, тама, эҳтиёж-мандликдан қутулишни билдиради.

“Сарв бўстоннинг Хизридир” – Хизр алайҳиссалом Тангри таоло инояти билан обиҳаёт ичишга муваффақ бўлган (яъни умри жовидга эришган) пайғамбар; Навоий

“Бақо – мутлак фанодан иборат. сарв бақо истасанг, ўзингни фано қил” (162-боб) байт мазмунини достоннинг “Қўшларнинг фано” ҳусулдан бақо вусулга етгани” деб номланган 169-бобида кенгроқ очиб берилган.

сарв (кипарис) дарахтини Хизрга ўхшатар экан, унинг узок яшашини ва доим ям-яшил туришини назарда тутган⁴. Шу ўринда яна бир тарихий фактни ҳам эътиборга олиш лозим: темурийлар ҳукмронлиги даврида меъморлик билан бир қаторда бог-бўстонлар барпо этиш маданияти ҳам юксак ривожланган. Бу маданиятга кўра, боғнинг ҳамма томондан кўринадиган жойига бир туп сарв экилиб, унинг атрофига бошқа дарахт ўтқазилмай, очик қолдирилган. Байтда сарв билан боғлиқ мана шу хусусият ҳам умри жовидлик, ҳам фардлик тимсоли сифатида зикр қилинмоқда.

Озодалик – Навоий лексикасидаги яна бир бермазмун сўз; лутғатда унинг қуйидаги маънолари саналади: 1) озод, эркин; 2) тўғрилиқ; 3) камчиликлардан хоилиқ; 4) шодлик; 5) покизалиқ; 6) кўнгил хотиржамлиги.

Хуллас, биргина байтда нақадар қамровдор мазмун!

Бу байтни ўн икки ёшли ўсмир ёзганига эса ақл лол!

Беихтиёр олти-етти ёшлигида Алишернинг қалбини Фаридулдин Атторнинг "Мантиқ ут-тайр" дostonидаги тасаввуф олами забт этгани ёдга тушади. Хулоса чиқариш мумкинки, Оллоҳ ато этган буюк истеъдод, ҳайратомуз хотира ва қувваи ҳофиза туфайли бошқалар беш-ўн йилда орттирдиган ҳаётий ва ҳиссий тажрибани Навоий бир йилда эгаллай олган. Жумладан, тасаввуф гоъларини ҳам:

Қоши оллинда Навоий берса жон айб этмангиз,

Гар будур меҳроб, бир-бир қўйғусидур барча бош.

Шоир ўзининг суюкли қаҳрамони Мажнун сингари дунёвий ишқ зинапоясидан юксалиб, илоҳий ишқ меҳробига бош қўйишни орзу этмоқда. Ўн икки ёшда!..

Тарих ҳайрати

Ҳазални тинглаган Лутфий, Хондамир тасвирлаганидек, ҳайрат уммонига чўмгани табиий. Ҳазални ўқиган ўқувчи, у қайси замонда яшамасин, ҳаяжонга тушмаслиги мумкинми?!

Мавлоно ўзининг латиф шеърляти билан мумтоз туркий адабиётнинг тамал тошини қўйган эди. Лекин бу адабиёт араб ва форс назми эришган чўққиларга етишига ҳали бор эди. Лутфий ёш Алишер сиймосида туркий адабиётни яна ҳам юксаликка олиб чиқадиган, умуман сўз санъатининг энг олий чўққисига кўтарадиган даҳони кўра билган, бундан дил-дилидан қувонган ва дуога қўл очган: Лутфийни "Мавлоно йигитлигида улуми зоҳирийни (ақл билан эгалланадиган илмлар) такмил қилгондин (тақомилига етказиб эгаллаганидан) сўнгра мавлоно Шихобиддин Хиёбоний (алайҳирраҳма) қошида сўфия тарийқида ҳам сулук қилгондур. Азиз ва мутабаррак киши эрди", дея хотирлаган Навоийнинг ўзи бу хусусда гувоҳлик беради: "Бу фақир (яъни Навоий – **А.А.**) борасида кўп фотиҳалар ўқубдур. Умид улким, чун дарвеш киши эрди, баъзи(лари) мустажоб бўлмиш бўлғай". Қўшимча қилиш лозимки, Мавлоно дуоларининг баъзиси эмас, барчаси ижобат бўлгандир (валлоҳу аълам).

Ўн икки ёшли Алишернинг мазкур ҳазали – жаҳон тарихида мисли кўрилмаган бир мўъжиза. Тўқсон ёшли Лутфийнинг "Валлоҳ, агар муюссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтимни шу ҳазалга алмаштирдим ва бу ишнинг юзага чиқишини зўр муваффақият ҳисоблардим", деган эътирофи эса инсоният тарихидаги буюк ҳиммат намунасиридир.

Саидбек ҲАСАНОВ

Хазинаҳои

Хазинаҳои

Она ҳалқиға меҳр ва садоқат билан хизмат қилган, унинг маданиятини юксалтиришға интилган, ҳаётини шундай эзгу мақсадға бағишлаган инсонлар номи ҳамиша ҳурмат-эҳтиром билан тилға олинади. Машҳур навоийшунос олим, илм-фанимизнинг етук ташкилотчиларидан бири – устоз Ҳамид Сулаймонов, ҳеч шубҳасиз, ана шундай беназир зотлардан эди.

Беруний номидаги Давлат мукофоти лауреати, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Ҳамид Сулаймонов 1911 йил 5 майда Тошкент шаҳрида зиёли оилада туғилди. Бўлажак олим Наримонов номидаги техникумни, тамомлагач, 1928 йили Москва Кинематография институтининг операторлик факультетига ўқишға кирди. 1932 йили

институтни битириб, Ўзбекистон Маданий қурилиш илмий-тадқиқот институтининг адабиётшунослик мутахассислиги бўйича аспирантурасига қабул қилинди ва уни 1935 йили тамомлади.

1935 йили Тошкентда Давлат педагогика институти ташкил этилгач, Ҳамид Сулаймон ана шу билим даргоҳининг адабиёт кафедрасида иш бошлади, Европа адабиётидан биринчи бўлиб она тилида дарс берди.

Устоз 1948 йили Ленинградда “Француз ёзувчиси Проспер Мериме новеллалари” мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Алишер Навоий ижодига бўлган қизиқиш олимни улуг шоир меросини ўрганиш, унинг номаълум асарларини излаб топиш ва уларни навоийшунослик илмиға кириштишдек эзгу ишға етаклади. Шу тариқа у Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтига ишға ўтиб, Алишер Навоийнинг лирик мероси бўйича улкан илмий тадқиқотларни бошлаб юборди. Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” девонлари, форс-тожик тилидаги “Девони Фоний” асари биринчи марта олим томонидан қиёсий ўрганиш асосида нашр эттирилди. Олимнинг Навоий ижоди юзасидан олиб борган “Алишер Навоий лирик меросининг текстологик тадқиқоти” мавзuidaги иши

1961 йили докторлик диссертацияси сифатида катта муваффақият билан ҳимоя қилинди. Ҳамид Сулаймон ўзбек ёзма адабиёти ёдгорликларини текстологик тадқиқ этиш бўйича ўзига хос илмий мактаб яратди ва уни ўзи бошқарди. Устоз Навоий ижодини ўрганишда алоҳида услубни ишлаб чиқди ва бу услуб илмий жамоатчилик томонидан мамнуният билан қабул қилинди.

Ҳамид Сулаймон бундан кейинги ҳаётини Алишер Навоий ва умуман, миллий адабий меросимиз, қўлёзмаларимиз, айниқса, бадиий безакли қўлёзмаларимизни жаҳон каттиб фондларидан излаб топиш, уларнинг нусхаларини юртимизга олиб келиб илмий истеъмолга киритишга бағишлади. Унинг бу йўналишдаги фаолияти Тошкентда Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи ташкил этилиши ва унга устознинг директор этиб тайинланиши ҳамда Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейини ўтказиш, темирйиллар даври санъатини ўрганишга бағишланган халқаро симпозиумга тайёргарлик ишларини олиб бориш даврида, айниқса, яққол намоён бўлди.

Талабалик йилларимда мен акам – Алибек Рустамовникида турар эдим. Акамнинг бой кутубхонасидан беармон фойдаланардим.

1967 йил. Алибек акамнинг кутубхонасидаги китоблар орасидан Ҳамид Сулаймоннинг докторлик диссертацияси автореферати чиқиб қолди. Уни мароқ билан ўқиб чиққанамдан сўнг, акамдан:

– Ҳамид Сулаймонга шогирд тушсам, соҳамга мос бўладими? – деб сўрадим.

– Ҳамид Сулаймон – машҳур олим, фидойи инсон. Ҳозир у киши Адабиёт музейини ташкил қиляпти. Айни сенга ўхшаш шарқшунос, арабшунос, кейинчалик қўлёзмалар билан ишлаб кетадиган мутахассисга муҳтож. Шогирд тушсанг, зап иш бўлур эди, – дедилар.

1967 йили музей раҳбарлари ва ходимлари олдида улкан вазифа турар эди. Зилзиладан шикастланган Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейининг

тўрт қаватли ҳашаматли биносини қайта тиклаш, хоналарини талаб даражасида жиҳозлаб, минглаб экспонатларни қўйиб чиқиш керак эди. Шу билан бирга, Алишер Навоийнинг таваллуд тўйига асарларининг ўзбек ва рус тилларидаги нашрларини тайёрлашдек катта илмий-ташқилий ишлар, радио ва телевидение орқали эшиттириш ва кўрсатувлар уюштириш, халқ орасида сақланиб қолган бой қўлёзма меросимизни бир жойга тўплаб, қўлёзмалар фонди ва Ўзбекистон ёзувчилари архивларини бунёд этиш зарур эди. Айни вақтда хоризждаги бизга тегишли энг қадир қўлёзмалар нусхаларини ватанимизга олиб келиб, уларни илм-фанимиз, халқимиз хизматида татбиқ этишдек муҳим ишларни рўёбга чиқариш йўлидаги ҳаракатлар бошлаб юборилган эди. Бундай улкан ва хайрли ишлар бошида Ҳамид Сулаймон турарди.

Мен университетни тугатганимдан сўнг Ҳамид Сулаймонга шогирд тушдим.

Ҳали музей ишига яқиндан киришиб улгурмаган ҳам эдимки, бир куни домла мени чақириб қолди:

– Саидбек ўғлим! Эртага Москвага учасиз! У ерда биринчи, бешинчи ва еттинчи босмахоналарда Алишер Навоий асарларининг 10 томлиги, Навоийнинг илк девони, Навоий ҳикмати сўзларининг 7 тилдаги наشري бўйича ишлар қандай бораётганини кузатасиз. Шундан сўнг Ленинградга бориб Навоийнинг 525 йиллик тўйига нишон, медальон ва бошқа юбилей совғаларини тайёрлаб келасиз! Бу ишларнинг бориши тўғрисида ҳар кун менга кўнгирак қилиб туринг! – деб топшириқ бердилар.

Бир йил мобайнида Москва ва Ленинградда Л.Пеньковский, В.Державин, С.Сомова, М.Спендиарова, С.Иванов, А.Малехова сингари унлаб таржимонлар билан бирга ишлаган ҳолда, Алишер Навоий асарларининг 10 томлигини Москвадаги биринчи намунавий босмахонада, шoirнинг “Илк девони”, Музей проспекти, Бобурнинг “Аруз рисоласи” асари, “Алишер Навоий асарларига ишланган миниатюра-

лар” альбомларини бешинчи босмахонада, Навоийнинг “Ҳикматли сўзлар” китобини еттинчи босмахонада чоп эттирдик, 1968 йилнинг 24 сентябрида, яъни юбилей бошланишига бир кун қолганда, барча нашрларнинг тиражи поездда Тошкентга келтирилиб, юбилей ҳайъатига топширилди. Алишер Навоийнинг 525 йиллиги тадбирлари 1968 йил 25 сентябрь куни тантанали равишда бошланди. Юбилей катта байрам тусини олди. Шоирнинг юбилейи муносабати билан Адабиёт музейига Алишер Навоий номи берилди. Юбилей ўтгач, иш янада авж олди, жаҳон кўлёзма фондлари ва шахсий кутубхоналарда сақланаётган Шарқ кўлёзма китобларини, айниқса, Туркистон халқларига алоқадорларини аниқлаш, уларнинг микрофильми ёки фотонусхасини тўплаш мақсадида Афғонистон, Франция, Англия ва Ҳиндистон мамлакатларига археографик экспедициялар уюштирилди.

1968 йили Ҳамид Сулаймон Франция ва Англияда иккунинчи сафарда бўлди ва Алишер Навоийнинг кулліёти, “Девони Фони”, Бадиузамон Мирзо учун кўчирилган “Хамса” дostonларининг беэаки нодир нусхаларини, Ҳайдар Хоразмий, Лутфий, Аҳмадий, Амирий, Яқиний, Саид Аҳмад асарлари мажмуаси, Гадоийнинг тўлиқ девони, Бобурнинг “Аруз рисоласи” ҳамда Навоий, Бобур, Низомий, Фирдавсий асарларига ишланган нодир миниатюраларнинг рангли слайдларини келтириб, миллий маданиятимизни янги санъат намуналари билан бойитди.

1975 йили Ҳиндистонга илмий экспедиция уюштирилди. Ҳамид Сулаймон билан Ҳиндистон сафари мобайнида дастлаб Ҳайдаробод шаҳридаги музей ва университет кутубхоналаридаги кўлёмаларни кўриб чиқиб миллий меросимизга оид аригулик бирор нарса тополмаган эдик. Шунда бизга ҳамроҳлик қилган доктор Юсуфиддин бобурийлар хонадонига мансуб бой мерос “Саларжан” музейида сақланиши ҳақида айтиб қолди. Режамизга кўра, Ҳайдарободга қилган сафаримиз якунига етган эди. Биз

мутасадди раҳбарлардан сафаримизни икки-уч кунга чўзиб беришларини илтимос қилдик. Лекин улар бунинг иложи йўқ дейишгач, афсусу надоматлар чекиб, арзи ҳолимизни доктор Юсуфиддинга айтдик. У киши бобурийлар барпо этган муҳташам бино ва боғларни сайр қилдириб, бизни катта майдондаги қора ва оқ рангли мрамрдан ишланган суфалар олдига бошлаб борди ва қора суфага ўтиришимизни таклиф этди:

— Бу суфанинг хосияти шуки, кимки унга ўлтириб ният қилса, албатта яна Ҳайдарободга қайтиб келади, — деб бизни астойдил ишонтирди. Биз қора суфага ўтирдиг-у, очиги, бу гапга унча ишонмадик. Қарангки, Худонинг қудрати билан мўъжиза рўй берди. Фаришталар омин деган экан, яна Ҳайдарободга бориш бизга насиб этди. Доктор Юсуфиддиннинг бундан қувончи ичига сиғмасди.

— Ана, айтмабмидим, гапим рост чиқдими? Бу — қора суфанинг хосиятидан, — деб такрорлар эди у.

Мен устоз Ҳамид Сулаймон билан кўп йиллар давомида ёнма-ён ишлаш ва сафарларга бирга бориш бахтига муяссар бўлганман. Ҳиндистон археографик экспедицияси натижасида китоб фондларида сақланаётган араб, форс, ўзбек, озарбайжон тилларидаги кўлёмаларга қисқача тавсиф берилиб, уларнинг микрофильмлари, китобат санъати ва Шарқ миниатюрасининг мингдан ортиқ нодир намуналарининг рангли слайдлари юртимизга олиб келинди. Ҳамид Сулаймон билан биргаликда Ҳиндистон китоб фондларида мумтоз шоирларимиздан Ҳайдар Хоразмийнинг “Гулшани асрор”, Лутфийнинг “Гул ва Наврўз”, Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайҳо”, шоира Зебуннисобегимнинг “Дево”ни, XIV асрда яшаган тошкентлик шоир Бадр Чочийнинг “Қасидалар”и, Бобурнинг ўғли Комрон Мирзонинг “Девон”и борлигини аниқладик. Бундан ташқари, ўзбек адабиёти тарихида маълум бўлмаган, ўзбек тилида ижод этган шоирлардан Саид

Қосимий, Фориғий, Дийда сингари ижодкорларнинг қўлёзмалари, Журжонийнинг “Заҳираи Хоразмшоҳий” асарлари топилди. Бу экспедиция натижасида эришган энг катта ютуғимиз ўзбек шоири Ҳофиз Хоразмийнинг Ҳайдарободдаги “Саларжанг” музейидан топилган “Девон”и (XIV-XV аср) бўлди. Бундай қўлёзмалар орасида XIV асрда Бухорода яратилган “Равзат ул-муҳиббин” мажмуаси алоҳида аҳамиятга эга. Қўлёзма машҳур Мир Али котиб томонидан қўчирилган бўлиб, уни Маҳмуд Музаҳҳиб, Шайх Нур бинни Юсуф Ҳиравий каби етук мусаввирлар ажойиб миниатюралар билан безаган. Бу нодир қўлёзма XIV асрда Мовароуннахрда тасвирий санъат юқори даражада ривожланганини яна бир бор тасдиқлайди.

Шу ўринда Ҳофиз Хоразмий девонининг топилиши тарихига қисқача тўхтаб ўтмоқчиман. Биз домла билан “Саларжанг” музейи қўлёзмалар фондидаги меросни бирма-бир кўздан кечириб, уларнинг тавсифини тузаётганимизда фонд мудири Раҳматуллохон ичкарига кириб, муқоваси йўқ, ип билан боғланган, пароканда бир қўлёзмани олиб чиқди.

— Бу сизларнинг тилингизда бўлса керак, бизда бу қўлёзма инвентардан ҳам ўтмаган, — деб қўлимга ўша қўлёзмани тутқазди.

Мен қўлёзмани домлага узатдим. Бир оздан сўнг домла мени кучоқлаб, бу топилма билан табриклаб, ўзларида йўқ хурсанд бўлиб кетдилар. Бу — Ҳофиз Хоразмийнинг девони эди.

Биз иш жараёнида фонд мудири Раҳматуллохон ва унинг бўлимидаги илмий ходима Маъсумабону билан ҳазил-мутойиба қилиб турардик. Бир куни мен Маъсумабонуга қарата сўз қотдим:

— Сиз Раҳматуллохон билан бирга ўқигансиз, кўп йиллардан бери бирга ишлаб келасиз, бу инсоннинг яхши жиҳатлари тўғрисида нима дея оласиз?

Маъсумабону сўз ўйини қилиб усталик билан жавоб берди:

— Раҳматулло бо нуқта!

Араб ёзувидаги “Раҳматулло” сўзининг биринчи ҳарфи “Ре” устига нуқта қўйилса “Заҳматулло”, яъни “Оллоҳнинг заҳмати” — жабр берувчи инсон деган сўз пайдо бўлади. Биз Маъсумахоннинг истеъдоди ва ҳозиржавоблигига пол қолдик.

Ҳамкасблар, ҳаммаслаклар (1975 йил)

1975 йилдаги сафар Ҳамид ака билан биргаликда биринчи, изланиш сафари эди. Икки ой Ҳиндистоннинг энг иссиқ мавсумида Дехли, Агра, Сринагар, Алигарх, Бомбей, Лакхнау, Ҳайдаробод каби шаҳарлардаги музей, университет, шахсий кутубхоналарда бўлди. Бу муассасаларда Фирдавсий, Саъдий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий, Ҳофиз Шерозий, Бобур асарларининг мўътабар нусхалари кўплиги, лекин Алишер Навоий асарлари нусхалари Калкутта университети кутубхонаси ва Осие жамияти кўлэмалар фондида муносиб ўрин эгаллаб келаётгани маълум бўлди.

Иккинчи Ҳиндистон экспедицияси уч ой давом этиб, биринчи сафарда аниқланган фонд ва кутубхоналарда иш олиб борилди. 1976-77 йиллардаги экспедиция натижасида адабиётимизга алоқадор юзлаб кўлэмаларга тавсиф берилди, Волаи Доғистоний тазкираси (XVII аср), Исмоил Журжонийнинг “Заҳираи Хоразмшоҳ” (XII аср) деб аталган тиббиётга оид икки жилдлик асари, Соиб Табризий куллийети, Комрон Мирзо девони, ҳалигача фанга номаълум бўлган XV аср ўзбек шоири Саййид Қосимийнинг “Гулшани роз” маснавийлар тўплами, Бобур девонининг ноёб кўлэмалар нусхаларининг микрофильмлари, лавҳа, шамс, унвон, мукова, мўъжаз расмларнинг мингга яқин рангли слайдлари юртимизга олиб келинди.

Ҳайдарободдаги “Саларжанг” музейи фондида Бобур мажмуасининг XVII-XVIII асрларга мансуб икки янги кўлэмалар нусхаси сақланаётгани маълум бўлди. Бу кўлэмалар нусхалар, бир томондан, Бобур шеърини меросини бойитишга ёрдам берса, бошқа томондан, маълум нусха ва нашрлардаги айрим текстологик фарқларга аниқлик киритишда қўл келди.

Хуллас, устоз Ҳамид Сулаймон ажойиб бир анъанага асос солиб, шунга ўхшаш изланишларни давом эттириш ниҳоятда зарур эканини амалда кўрсатдилар. Кейинчалик ҳам ана шу анъана музей ходимлари томонидан давом эттирилди, маънавий

бойлигимиз бўлган адабий манбаларни бир ерга жамлашга катта аҳамият берилди.

Алишер Навоий музейи ташкил топганидан кейинги йилларда (1968-78) ундаги кўлэмалар фонди арабий, форсий, туркий адабий манбалар ҳисобидан тинимсиз бойиб, бу даргоҳ том маънода шарқшунослик илми хазинасига айланиб борди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ҳамид Сулаймон истеъдодли олим ва моҳир ташкилотчи бўлиш билан бирга, ўта ғамхўр инсон эди. Музей олимларининг келажагига алоҳида эътибор берар эди. Қандай илмий-ташқилий ишларга жалб қилмасин, олимнинг вазифаси илмий тадқиқот билан шўғулланишдан иборат эканини алоҳида таъкидлар эди.

Кўнларнинг бирида Ҳамид Сулаймон олимлар даврасида бизнинг оила аъзоларимиз тўғрисида суриштириб қолди. Ботирбек ака ҳақида гап бориши билан домла у кишини Адабиёт музейига ишга таклиф қилиш масаласини ўртага қўйди. Ҳамид Сулаймон бирор ишни амалга оширишга бел боғлар экан, уни охирига етказмасдан қўймас эди. Домла Ботирбек акани кўрмасдан туриб ишга таклиф қилаётганини бундай изоҳлаган эди:

– Саидбекнинг акаси бўлганидан кейин, ундан ҳам зўр бўлиши табиий. Ботирбекнинг мактабдан музейга – илм даргоҳига таклиф қиламиз.

Ботирбек аканинг музейга келиши миллий адабий ёдгорликларимизни тўплаш, кўлэмалар фондини бойитиш, илмий ва илмий-ташқилий ишлар қучайган, Алишер Навоий ижодини халқимиз орасида кенг тарғиб қилиш, навоийхонлик кечаларини ўтказиш, музей ходимларининг радио ва телевидение, вақтли матбуотдаги чиқишлари кўпайиб бораётган бир даврга тўғри келди. Ботирбек ака ҳам бу жараёнга жиддий киришиб кетди.

Ҳамид Сулаймон узоқ йиллар мобайнида гуруҳ-гуруҳ олимларни юртимизнинг турли вилоятларига илмий-археографик экспедицияларга юбориб турар эди. Натижада

музей фондида минглаб шарқ кўлёмалари ва тош-босма асарлар тўпланди. Уларнинг илмий каталоглари чоп этилиб турди. Излаб топилган ҳар бир янги обида ёки нодир кўлёмза музей ходимлари, шу жумладан, Ҳамид Сулаймонни ҳам беҳад қувонтирар, кўнгилларда бой меросимизга нисбатан фахр туйғуларини уйғотар эди. Бу эса устозни янги-янги режалар тузишга ундар, унинг орзуларига қанот бағишлаб, улкан кашфиётларга илҳомлантирар эди.

Маълумки, Алишер Навоий арабчани яхши билган ва бу тилда "Сабаъат абхур" номи билан лугат яратган. Бу лугатнинг етти-та кўлёмзаси мавжуд бўлиб, улар Туркиянинг Аёсўфия ва Нурулусмония кутубхоналарида сақланаётгани ҳақидаги маълумотни Огаҳ Сиррий Лаванд "Навоийнинг асари" номли мақоласида эълон қилган ва бу асар Навоийга мансуб деган илмий хулосага келган. Бизнинг олдимизда, энг аввало, кўлёмзанинг фотонусхасини қўлга киритиш вазифаси турар эди. Бу муаммони Ҳамид Сулаймон ЮНЕСКО томонидан ўтказилган "Темурийлар даври санъати" халқаро анжуманига келган туркиялик меҳмонлар кўмағида ҳал қилгани алоҳида таҳсинга сазовордир.

Анжуман арафасида Ҳамид Сулаймон мени хорижий давлатлардан келадиган меҳмонларни кутиб олиб, уларни тўғри Самарқандга жўнатиш билан шуғулланмоқ учун Москвага сафарга юбордилар. Меҳмонлар расмий идоралар томонидан муносиб кутиб олиниб, Самарқандга кузатиб қўйилди. Симпозиум бошланишида икки кун қолганида, туркиялик санъатшунос олимлар – Огулман ва Отасой менга юзланиб, симпозиумга ўз ташаббуслари билан, расмий таклифномасиз ташриф буюришганини айтишди. Лекин Ҳамид Сулаймон уларни расмий меҳмон сифатида қабул қилди. Барча харажатларни ташкилий кўмита ўз зиммасига олгач, туркиялик меҳмонлар ниҳоятда хурсанд бўлишди. Бундай меҳмондўстликдан бошлари осмонга етган олимлар хайрлашишдан олдин Ҳамид Сулаймонга мурожаат қилиб:

– Бизга ҳам бирор хизматингиз бўлса, айтинг, яхшилигингизни қайтарайлик, – деб қолди.

Шунда Ҳамид Сулаймон Алишер Навоийнинг "Сабаъат абхур" лугати кўлёмзаларининг Туркиядаги нусхалари ҳақида сўз очиб, уларга бу кўлёмзаларнинг сақланиш рақамларини ёзиб берди. Лекин, гапнинг очиги, бу ишнинг рўёбга чиқишига ҳеч ишонгилари келмас эди.

Буни қарангки, туркиялик ҳамкасбларимиз ваъдасига вафо қилиб, зикр этилган кўлёмзалардан бирининг микрофильмни боқулик санъатшунослар орқали танимизга юборди ва микрофильм музей тадқиқоти учун асос бўлди. Натижада "Алишер Навоий тузган "Сабаъат абхур" лугати бўйича изланишлар олиб борилиб, монографиялар эълон қилинди.

Адабиёт музейининг фондида тўпланган адабий ва илмий меросни ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва оммалаштиришни янада кучайтириш мақсадида 1978 йили Ўзбекистон Фанлар академияси таркибида янги илмий-тадқиқот муассасаси – Кўлёмзалар институти таъсис этилди.

Хуллас, Ҳамид Сулаймон халқимиз миллий маданияти, илм-фани ва санъатининг юксак поғонага кўтарилишини орзу қилди ва шу орзунинг ушалиши учун ҳормай-толмай ишлади. У ўзбек мумтоз сўз санъати, айниқса, Алишер Навоий ижодиётининг бутун дунёга сочилиб кетган дурдоналарини йиғиб, бой адабий мулкимизнинг чинакам ҳазинабонига айланди. Айни шундай жонбозлиги боис ҳаммамиз учун ибрат мактаби бўлиб қолди. Мен устоз билан умрининг охиригача ёнма-ён бўлганман, унинг метин иродасига, илмий ва илмий-ташкилий ишлардаги жўшқин фаолиятига ва энг муҳими, инсонпарварлигига ҳамиша қойил қолиб келганман. Бу буюк инсон ҳозирги кунда орамизда бўлмаса-да, унинг эзгу ва хайрли ишларини шоғирдлари давом эттирмоқда.

Истиқлол устоз орзу қилган улкан режаларни амалга ошириш имкониятига кенг йўл очиб берди. Адабиёт музейи олимлари ана

шу имкониятлардан самарали фойдаланиб, халқимизнинг кўп асрлик адабий меросини жамлаш, уни муҳофаза этиш, тарғиб ва тадқиқ қилишда катта ишларни амалга ошириб келмоқда. Жумладан, музейда XV-XX аср адабиёти тарихига бағишланган бой экспозиция яратилди. Бу масканда минг йиллик тарихга эга бўлган маданиятимиз обидалари намойиш этиб келинмоқда. Бугунги кунда музей экспозициясининг жозибадор ва кенг хоналарида зиёратчилар ўзбек халқининг нафақат бой адабий мероси, балки Ўрта Осиё халқлари маданияти ва санъатининг баъдий намуналари бўлмиш китоблар, тасвирий санъат, ҳаттотлик, наққошлик, мусиқа ва меъморлик асарлари билан ҳам танишиш имкониятига эга.

Бой қўлёзма ва эски босма китоблар фонди илмий истеъмолга киритилган. Ўзбекистон шоир ва ёзувчиларининг XIX асрдан шу кунгача бўлган даврдаги минглаб ҳужжатдан иборат архиви бунёд этилди. Унда мумтоз ўзбек шоирларининг нодир ва қадимий асарлари ҳам муносиб ўрин эгаллаб, фундаментал тадқиқотлар учун асосий манба вазифасини ўтаб келмоқда. Кейинги йилларда адабиёт музейи 600 та қўлёзманинг тавсифини ўз ичига олган қўлёзмалар каталогини нашр этгани муҳим аҳамиятга эга бўлди. "Хамса" дostonлари бўйича монографик тадқиқот яратилди, Бобур Мирзонинг "Мубаййин", "Бобурнома" ва Хожа Убайдаллоҳ Ахрорнинг "Рисолаи волидия" асарлари, Комрон Мирзо, Нодира девонлари чоп этилди. Музей ходимлари Алишер Навоийнинг "Арбаин" ва "Сабъати абхур" асарлари тўғрисида яратган тадқиқот Абдулазиз Баптин номидаги (Кувайт) халқаро мукофотга сазовор бўлгани, биз нашрга тайёрлаган "Хамса" китобининг Москвада халқаро китоб кўргазмасида олтин медаль билан тақдирлангани Ҳамид Сулаймон аънаналари унинг шоғирдлари томонидан изчил давом эттирилаётганидан далолат бериб турибди.

Ҳозирги кунга қадар музейдаги қўлёзмалар ва ёзувчилар архивидаги ўнлаб

фондларнинг илмий тавсифи чоп этилди. Музей олимлари томонидан "Шарқ ва Ғарб", "Восток и Запад", "Жануби-шарқий Осиё диний фалсафий қарашлари ва ислом", "Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти", "Жемчужина мудрости и тайна семи морей" китоблари, Васлий Самарқандийнинг "Имоми Аъзам тариҳи", Хайрулла Хўқандийнинг "Ахлоқи замима", Хўжаназар Ҳувайдонинг "Роҳати дил" достони, "Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати", "Навоий асарлари учун қисқача луғат", "Ғадоий девонининг луғати ва матни", "Бобур ижодиёти", "Мавлоно Хожа Қози Ризоий Пайвандийнинг "Қуш тили" достони ва унинг қиёсий-текстологик тадқиқи" каби ўнлаб қўлланма ва монографиялар, рисола ва илмий-танқидий матнлар эълон қилиниб, илмий муомалага киритилган.

Музейимиз ўзининг илмий ва илмий-маърифий маҳсулотларини илмий тўпламлар, монография, каталог, дарсликлар сифатида чоп этиб келмоқда ва бу нашрлар орқали ўзбек адабиёти тарихининг кам ўрганилган янги қирраларини очиш ва қадимдан то шу кунгача ривожланиб келаётган адабий жараён қонуниятларининг муҳим жиҳатларини ёритиб беришга эътибор қаратмоқда. Ватанимиз истиқлолга эришганидан сўнг хорижий мамлакатлардаги музейлар, кутубхона ва илмий муассасалар билан яқиндан алоқа ўрнатиб, ўзаро илмий ҳамкорликни йўлга қўйганимиз яхши самаралар бермоқда. Шундай самарали ҳамкорлик натижалари сифатида музей фондидаги қўлёзма манба асосида Японияда чоп этилган Махмуд Замаҳшарийнинг "Муқаддamat ул-адаб" ва Туркияда чоп этилган "Мубаййин дар фикҳ" китоблари, Эрон Миллий Мажлиси кутубхонасида сақланиб, шу кунга қадар илмга номаълум бўлиб келган Бобур куллиёти қўлёзма нусхаси устида олиб борилган тадқиқот ишлари ҳам адабиётшунослик фанига қўшилган муҳим ҳисса бўлди.

Кейинги йиллар мобайнида қўлёзма манбалар асосида чоп этилган "Тазкираи

Қайюмий", "Тазкират уш-шуаро", "Жавоҳир ул-ҳикмат", "Оз-оз ўрганиб доно бўлур" китоблари миллий адабиётимиз тарихини янгича асосда ўрганишга оид бебаҳо дурдоналар сифатида баҳоланиши мумкин.

Ҳозирги кунда музей олимлари Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодий мероси устида янги изланишлар олиб бориб, "Афоризмы Алишера Навои", "Лирика Алишера Навои", "Лирика Бабуре", "Альбом миниатюр к "Бабурнаме" сингари китобларни рус тилида нашрдан чиқарди. Бу тадқиқотларнинг асосий йўналиши, бир томондан, бой қўлёзма меросимизнинг янги қирраларини очиш ва аждодларимизнинг жаҳон маданияти хазинасига қўшган буюк ҳиссасини илмий жиҳатдан кенг ёритишга бағишланган бўлса, иккинчи томондан, тадқиқот натижалари халқимиз, айниқса, ёш авлодни мустақиллик, миллий

ғурур руҳида тарбиялашга қаратилгани билан алоҳида аҳамият касб этади.

Албатта, дунёга сочилиб кетган маданий меросимиз намуналарини излаб топиш, тўплаш ва тадқиқ этиш борасида ҳали тинмай ишлашимиз керак. Ҳозирча чет эллардаги бой адабий меросимизнинг бир қисмини қўлга киритдик, холос. Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа хорижий мамлакатларнинг китоб хазиналарида сақланаётган меросимизнинг катта қисми билан танишмоқ, улардан нусха олиб юртимизга келтирмоқ, ҳали топилмаган манбаларни эса фаоллик билан изламоқ зарур. Бунинг учун барча илмий кучлар сафарбар этилмоғи керак. Бу хайрли ишда, биринчи галда, шарқшунослик малакасига эга бўлган мутахассислар, қолаверса, ота-боболаримиз меросига, тарихий маданиятга бефарқ бўлмаган ҳар бир зиёли фидойилик кўрсатмоғини истардик.

Оила жамулжам (1968 йил)

Ҳамидулла АКБАРОВ

OLTI MUSIQIY DOSTON

Отам – таниқли бастакор Илёс Акбаровнинг “Фитрат билан Успенский ўртасида ёзишмалар бўлган, бири Бухоридан, бошқаси Тошкентдан мактуб ёзиб, “Шашмақом”ни нотага солиш шартларини келишиб олган. Эҳтимол, Мухтор Ашрафий музейида ана шу расмий номалардан бирортаси сақланар, чунки ёш Ашрафий ўша кезлари Бухорода истиқомат қилган”, деган гаплари ҳамон ёдимда. Улуғ жадид бобомиз Абдурауф Фитрат нафақат адабиёт ва санъат намояндаси, айни чоқда таниқли давлат арбоби ҳам бўлгани сир эмас. Аммо унинг олис Калугадан ўзбек диёрига келиб, шу юртга меҳр қўйган Виктор Успенскийни мактуб орқали Бухорои шарифга таклиф этгани, унга ўта муҳим ва нозик этнографик юмушни топширгани кўпчиликка маълум эмас. Ўзбек алломасига рус зиёлиснинг дунёга машхур Санкт-Петербург консерваториясида таҳсил олиб, мусиқашунос сифатида ўзбек шашмақомини ҳавас билан ўргана бошлагани бастакор сифатида унинг руҳини ўз асарларига сингдириш орзусида юргани

маъқул тушган кўринади. Успенский бу соҳада ижод этиш ёки тадқиқот яратишга ҳавасманд ёш истеъдодларни ёнига олишини ҳам Фитрат назардан қочирмаган бўлса, ажабмас. Келинг, аввал Успенскийнинг ёрқин ҳаёт ва ижод йўли ҳақида қисқагина маълумот бериб, сўнг юқорида зикр этилган ёзишмалар ҳамда бу икки фидойи шахс ҳамкорлигининг самараларига тўхталсак.

Успенский, бошқа кўпгина “гастролёр”ларга ўхшаб юртимизга шунчаки томоша истагида келмаган. Бу инсон ўзбек халқининг урф-одатларини ҳурмат қилган, меҳмондўстлиги ва болажонлигини қадрлаган, шу ажойиб миллат руҳиятини муסיкий асарларида тараннум этган. Унга “Ўзбекистон халқ артисти” унвони берилганида, бастакорлик ва мусиқашунослик бобидаги хизматлари билан бирга, ўзи яшаган заминга бўлган муҳаббати ҳам эътиборга олинган, албатта.

Ота-онам етагида (дарвоқе, волидам Ҳафиз Муҳамедова ҳам бастакор эди) Виктор Александровични йўқлаб бориш ками-

нага ҳам насиб этган. Бундай дийдорлашув чоғида ҳофиз ва созанда Шораҳим Шоумаровдан мақомларни (“Дугоҳи Хусайн”, “Баёт”, “Чоргоҳ”, “Гулёр-Шахноз”ларни) ёзиб олиш қийин кечаётгани ҳақида эшитиб қолар, баъзан ҳатто бу жараёни бевосита кузатишга ҳам муяссар бўлардим. Ҳар гал танбур кўтариб келадиган Шораҳим ота пианино ёнида куйлар, созини ҳам басма-бас чертар, Виктор Александрович эса нота белгилари билан қоғоз тўлдиришга киришарди. Бир куй, ҳатто бир мусиқа жумласи такрор-такрор ижро этиларди. Бундан хабар топган баъзи мўйсафидлар (улар орасида созанда ва ҳофизлар ҳам бор эди) “Шораҳим кофир бўлди. Куйларимизни қоғозга ёзмоқчи. Ақл бовар қилмайдиган, беҳуда иш бу...” деб мақомчидан юз ўгиришгача бориб етган. Виктор Александрович Шораҳим отадан ёзиб олинган куйларни пианино ва танбурда қайта ижро этиб, қолаверса, Хоразм танбур чизиги ва Европа нота усули ҳақида маълумотлар бериб даргазаб гуруҳни ҳовуридан туширгани ёдимда.

Оғир шароитда тадқиқот ишлари олиб борган Виктор Александрович Туркманистон дала-даштларида бот-бот сувсиз, нонсиз қолгани, Амударё бўйлаб паромда сузиб, чивинларга талангани, қирғоқ ўпирилган жойларда паром лой ва кумга ботиб, бошқалар қатори олимни ҳам синовдан ўтказгани ҳақида эшитиб қолардик. Бугина эмас, талабалик йиллари орттирган касали экспедиция вақтида кучайиб, ўпка силидек оғир дардга дучор бўлгани, оқибатда топган пулини дори-дармонга сарфлаётганини ҳам билар эдик. Виктор Александрович шу дардга даво қирғиз қимизини излаб Иссиқкўлга ҳам бориб туришни одат қилган эди. Урушдан кейинги йилларда унинг аҳволи баттар оғирлашиб, бутунлай тўшакка михланиб қолди. Бир гал ҳол-аҳвол сўраб уйга борганимизда, у мени ёнига имлади: “Сенга Санжар деб исм қўйишган (мени болалигимда Ҳамидулла

эмас, Санжар деб чақиришарди), Санжар кимлигини биласанми?”, деб сўради. “Йўқ”, деб жавоб бердим. “Дадангдан сўра, айтиб беради. Забардаст шахс бўлган. Узоқ ўтмишда”, деди. Сўнг нимтабассум билан ота-онамга юзланиб: “Илёс, Ҳафия, мен хастани йўқлаб келибсиз, ташаккур. Лекин тасалли беришга уринманг. Ўлимдан кўрқмайман, аммо энди яшамаслигимни ўйласам даҳшатга тушаман”, деганида онам йиғидан ўзини тўхтата олмади. “Йиғламанг, – деди шунда Виктор Александрович онамга хотиржам боқиб, – яхшиси, “Найларам”ни айтинг. Яна бир эшитай”. У шундай деб, ўзи бўғиқ овозда хиргойи қилишга тутинди. Лекин бошқалар ғамгин кайфиятда сукут сақларди. Бемор буни сезиб, “Қазо куним шу ашулани баланд қилиб қўйинглар! Эшитиб ётаман”, деб тескари қараб олди.

1949 йил 9 октябрда Виктор Александровичнинг ушбу васияти бажо келтирилди. Тошкент консерваториясида бўлиб ўтган вилолашув маросимида “Найларам” кўшиғи янграб турди. Калугада таваллуд топган, Петербургда олий мусиқий таълим олган устоз бастакорни эслаб, онам “У киши шу куйни яхши кўрарди, доим хиргойи қилиб юрарди, Царское селодан келган мусиқашунос Елена Романовская эса “Ёр-ёр”ни куйларди”, деб ҳикоя қилганида, ростки, ҳайрон бўлардим: руслар, европача тарбия кўрган кишилар ўзга юрт ва унинг мусиқасини севиб қолиши ғалати туюларди.

Ана шу жиҳатлар эътиборга олинса, миллий санъатимиз фидойиси Фитратнинг шундай шахсга, мутахассисга мурожаат этгани мутлақо табиий кўринади. Фитрат билан Успенскийнинг шу даврдаги ёзишмаларидан икки мактуб матни Мухтор Ашрафий хотираларида келтирилган, уларнинг асл нусхалари эса Ўзбекистон Давлат Марказий архиви фондида сақланади.

Биз дастлаб Успенскийнинг Бухорога йўллаган хатини келтирамыз:

*БХСР Ташқи ишлар ножири ўртоқ Фитратга
эркин ижодкор Успенскийдан*

Ариза

Сизнинг Бухоро куйларини ёзиб олиш ва умуман Бухоро музикасини ўргатиш борасидаги таклифингизни куйидаги шартлар билан қабул қиламан.

1) Тошкентдаги уй номимда сақлаб қолинса;

2) Эски Бухородан менга роял ёки пианино билан жиҳозланган кваттира ажратилса;

3) Бухорога бориши-келиши, юкни манзилга етказиши билан боғлиқ харажатларни Бухоро республикаси қопласа;

4) куйларни нотага солишда менга ёрдам берадиган хонандаю созандалар ажратилса ҳамда зарур бўлган Бухоро чолгу асбоблари етказиб берилса ва бу билан боғлиқ харажатлар қопланишида мен иштирок этмасам;

5) Эюсон фонографиясини захирадаги валиклари ҳамда мембраналари билан харид қилишни Бухоро республикаси ўз зиммасига олса;

6) рус тилини биладиган ходим ажратилса;

7) ойлик маош тилла баҳосида 300 рубль (тилланинг бозор курси бўйича) РСФСР қозғоз пули билан тўланса;

8) безгак хуруж қиладиган ёзги июль, июль ойлари иш Бухородан ташқарида олиб борилса;

9) шартнома Эски Бухорога келган кундан бошлаб, ҳозирча олти ойга тузилса;

10) бажарилган ишларнинг барчаси Бухоро республикаси мулки ҳисобланади;

11) шартнома Бухоро республикаси тамонидан бузилса, РСФСР қозғоз пуллари билан бир ойлик маош тўланади.

(Мўлжалланган иш режаси илова қилинади.)

1923 йил, январь

Тошкент шаҳри, Кауфман кўчаси, 34/а уй

Имзо (В.Успенский)

Ариза шаклида ёзилган ушбу мактубнинг айрим бандлари изоҳ талаб этади. Хат битилган вақтда Фитрат Бухоро республикасининг Ташқи ишлар ножири лавозимида ишлаган. Шартнома баъзи ўзгартиришлар билан имзоланган ва Успенский ишни бошлаган кезларда эса у Маориф ножири лавозимига ўтказилган. Шунга қарамай, "Шашмақом"ни нотага солиш жараёнини бошидан охиригача кузатиб бориш, кези келганда, бевосита иштирок этишга Фитратнинг имкони бўлган. У ижодий тадбир билан боғлиқ молиявий, ташкилий масалаларни ҳал этишда жонбозлик кўрсатган.

Бинобарин, XX асрнинг 20-йилларигача миллий музикамизни тадқиқ ва тарғиб этиш масаласи давлат миқёсида ҳал этилмаган эди. Фақат шу даврга келиб баъзи санъат жонбозларининг ташаббуси ва ғайрати билан бу хайрли ишга киришилди. Фитратга

бу борада Ғулом Зафарий фикрдош бўлгани Успенский мактубларида қайд этилган.

Успенскийнинг аризага илова қилинган иш режаси, афсуски, ҳали-ҳамон топилмади. Мухтор Ашрафий хотираларида айтилишича, Успенский лойиҳасида куйидаги мақсад ва вазифаларга эътибор қаратилган: Бухоро музикасининг билимдонлари бўлмиш созанда ва хонандалардан "Шашмақом"ни ёзиб олиш, бунинг учун музикани аввал фонографга муҳрлаш, сўнгра уни нота белгилари-ла қозғозга тушириш; музикани ҳофиз ёки чолғучи ижро этаётган чоқда тўғридан-тўғри нотага солиш; музика мактаби ўқувчиларининг нота саводини чиқариш; музика назарияси бўйича машғулотлар ўтказиш; Бухоро музика фольклорини тадқиқ қилиш ва ҳоказолар.

Лойиҳа Фитратга маъқул бўлган чоғи, Успенскийга қуйидагича жавоб йўллаган:

Ҳурматли ўртоқ Успенский! Сиз таклиф этган БХСР музика этно-графияси бўйича қилинадиган ишлар режаси маъқул топилди. Шартларингиз айрим ўзгартiriшлар билан қабул қилинади. Чунончи:

I бандда қўйилган шартларни қабул қилса бўлади, лекин уни шартномага киритиш ноқулай бўлмасмикан? Биз Турцик номидан бирор ваъдани бера олмаймиз... лекин бу хусусда барча чораларни кўраимиз. Турцикка тегишли хат ёзилди.

II, III, IV бандлар асл ҳолича қабул қилинади. V банд ҳам маъқул. Фонографни хариб қилиш чоралари кўриляпти. Фонограф ўз вақтида олинмаслиги ёхуд бозорда бўлмаслиги боис умуман хариб қилинмаслиги шартнома бузилишига сабаб бўлиб қолмасин. Бу банд шартномага киритилмайдми. Бизнинг фонограф келгунига қадар ўзингизнинг фонографингиздан фойдаланиб туришингиз мумкин.

VI банд рад этилади.

VII банд бўйича. Сизга ойлик қўйидагича тайинланади: тилла ҳисобиди (бозор курсида) 200 рубль БХСР қозоғ пули.

VIII банд бўйича. Ёз ойларида шаҳардан ташқаридаги богда ишлатишингизга шайроит яратилади.

IX ва X бандлар қабул қилинади.

XI банд бўйича. Бухоро республикаси томонидан шартнома бузилган тақдирда сизга бир ойлик маош тўлаш кафолатланади.

Шу билан бирга Бухоро республикаси сиз томондан қўйидаги ишлар бажарилишини кутади:

1. Сиз "Шарқ" музика мактабиди нота саводи бўйича дарс берасиз.

2. "Шарқ" музика мактаби ўқувчилари ҳамда маҳаллий чолғу асбобларини назарда тутган ҳолда музика оркестрини ташкил этасиз.

3. Мазкур ҳужжатда қайд этилган ўзгартiriшларни қабул қилсангиз, ўзингиз тузган режа асосида иш бошлаш мумкин бўлади. Шартнома имзоланди. БХСРнинг Тошкентдаги Бош консулга ваколат берилган.

Фитрат

Мухтор Ашрафий хотираларида Успенскийнинг Бухородаги фаолияти тўғрисида баъзи маълумотлар мавжуд. Музиқани тинглаш, ёзиш ишлари асосан шаҳар ташқарисидаги Ситораи Моҳи Хоса боғида олиб борилган. Успенский билан ишлаш учун бу боққа "Шашмақом"нинг чолғу қисми, яъни "Мушкilot" устаси, танбурич Ғиёс ота Абдуғани, "Шашмақом"нинг айтим йўли, яъни наср устаси, ҳофиз Жалолиддин ота Назиров, шунингдек, Уста Нахрулло Танбурий, Уста Шохид Ҳофиз каби бошқа чолғу усталари – доирачи ва сурнайчилар таклиф этилган.

Успенский хотираларига таяниб айтилса, у ҳофиз ва созандагар ижроси билангина қаноат ҳосил қилмаган, айни чоқда уларнинг таржимаи ҳоли, ижрочилик услуби, қайси мактабга мансубу қайси устозга шо-

гирд экани билан ҳам қизиққан: "Ҳофиз Жалолиддин ота Назиров Бухоро мақомчилиқ мактабининг етук вакилидир. У сўнгги уч амир ҳукмронлиги даврида сарой ҳофизи сифатида улар хизматида бўлган. Саккиз ёшидан музикани ўргана бошлаган, ўн олти ёшидан эса амир машшоқлари сафига қўшилган. Жалол отага мақомни илк бор онаси танитгани ажойиб. Аёллар ҳам мумтоз музикага бефарқ қарамаган экан-да! Жалол ота "Шашмақом" "насри"нинг барча усулларини биладиган ягона ҳофиздир".

Успенский Бухорога ижодий сафари чоғида оламшумул аҳамиятта молиқ музикаш кашфиёт билан танишади. Бу ҳақда у ҳаяжон билан қўйидагиларни ёзди: "Музикаш-этнографик фаолият жараёнида Хоразм нотациясидан олинган нусхага кўзим тушиб қолди. Музика тарихи-

га оид бирорта ҳам асарда бу ҳақда маълумот йўқ. Ваҳоланки, мазкур услуб Шарқ мусиқасини тадқиқ этишда янги имкониятлар очishi мумкин... Хоразм нотациясининг пайдо бўлиш тарихи ҳозирча ўрганилмаган. Фитрат берган маълумотларга кўра, бу услуб Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200-20) ҳукмронлик қилган даврда мавжуд бўлган... Хуллас, энди Хоразм ёзувларини ўқиш ва тушуниш имкони туғилди".

Муסיқашунос Тамара Визго Ўз ФА Санъатшунослик институти фондида сақланаётган манбалар асосида яратган мўъжаз рисоласида Успенский Бухорода қарийб ўттиз нафар ёш муסיқачи билан бир йил машғулоти олиб боргани ҳақида ахборот беради. Ўқув дастури тингловчиларнинг муסיқий саводини чиқариш, ўқитиш услубиятини ташкиллаштириш каби мақсадларни кўзда тутиб ишлаб чиқилган.

Бухоро муסיқий этнографияси тадқиқ этилишига доир ишлар Фитрат раҳбар бўлган нозирлик диққат марказида турган. Шартномада кўрсатилган катта ҳажмдаги иш амалга оширилган, 1924 йил 15 мартда Успенскийга Бухоро Халқ маорифи нозирлигининг гувоҳномаси топширилади. Гувоҳномада, жумладан, қуйидаги сўзлар мавжуд: "Успенскийга кўхна мақомни тўплаш ҳамда ёзиб олиш топширилган эди. Бу вазифани у моҳирона бажариб Шарқ муסיқасини абадийлаштиришга хизмат қилди. Қуйидаги мақомлар ёзиб олинди: 1. "Ироқ". 2. "Рост". 3. "Дугоҳ". 4. "Наво". 5. "Бузрук". 6. "Сегоҳ". Улар махсус комиссия томонидан текшириб кўрилди ва Марказпросининг Илмий кенгаши томонидан маъқулланди..." Мазкур ҳужжатда, шунингдек, "буюртма берувчи", яъни Фитрат иш натижаларидан мамнун бўлгани таъкидланади.

"Шашмақом"нинг китоб нусхаси Бухорода Фитрат ва Миронов таҳрири остида тайёрланган ва Москвада, Т.Дортман босмахонасида 5 минг ададда чоп этилган. Катта бичимдаги китоб муқовасига "Шесть музыкальных поэм (мақом), записанных В.А.Успенским в Бухаре" деб

йирик ҳарфлар билан ёзилган ҳамда олти мақом номи араб имлоси ва кирилл ёзувида қайд этилган. Муқованинг оқори қисмида Успенскийнинг Бухорода олинган портрети унга кўмақдош бўлган санъаткорлар – Гиёс ота Абдугани ва Жалолиддин ота Назировлар сурати билан ёнма-ён joyлаштирилган. Муқованинг пастки қисмида эса "Под редакцией Фитрата и Н.Н.Миронова" деган сўзларни ўқиймиз. Китобнинг қўлимиздаги нусхасида кимдир "Фитрат" номини ўчирмоқчи бўлиб устидан тошқалам тортган – бу 30-йиллар Фитрат ҳибсга олинганда қилинган, шекилли.

Биринчи бетга турли катталиқдаги ҳарфлар билан изоҳ битилган: "Музыкальные поэмы (мақомы), записанные в Старой Бухаре в "Шарк музика мактаби" от хафизов, балки хорихда ҳам тушунарли бўлишини ўйлаб оқилонга иш тутган. Мажмуада Шарқ муסיқаси, ҳофиз ва созандалари, шунингдек, чолғу асбобларига қисқача изоҳ бериб ўтилгани айна мударо бўлган. "Шашмақом"нинг ашула ёҳуд айтим йўли "Сараҳбор"дан то "Уфор"гача узлуксиз ижро этилиши каби тафсилотлар ҳам изоҳдан ўрин олган.

Энди бошқа тафсилотларга ўтсак. Тўплам муҳаррири Фитрат китоб мазмуни, атамалар изоҳи нафақат Бухоро, балки хорихда ҳам тушунарли бўлишини ўйлаб оқилонга иш тутган. Мажмуада Шарқ муסיқаси, ҳофиз ва созандалари, шунингдек, чолғу асбобларига қисқача изоҳ бериб ўтилгани айна мударо бўлган. "Шашмақом"нинг ашула ёҳуд айтим йўли "Сараҳбор"дан то "Уфор"гача узлуксиз ижро этилиши каби тафсилотлар ҳам изоҳдан ўрин олган.

Бундан салкам юз йил аввал Москвада ўша давр матбаасининг етук маҳсули ўлароқ нашр этилган бу китобни кўлга олганда, кенг бичимли қалин қоғозга қора рангда нота белгилари аниқ, равон туширилганини кўрамиз. "Шашмақом" китобини бирон бир юмуш орасида шунчаки наридан-бери варақлай олмайсиз. Гоҳ "Сегоҳ", гоҳ "Ироқ"нинг залворли оҳанглари янграгандек, уста ҳофизларнинг ширали овози эшитилгандек, фонографнинг куй-қўшиққа тўла валиги гир-гир айланиб, қадим Бухоро тароналарига қайта жон бағишлаётгандек одамни сеҳрлайди-қўяди.

Шу ўринда Фитрат ва Успенский муносабатларининг яна бир муҳим қиррасини ҳам қаламга олиб ўтиш зарур. Бу икки аллома мулоқотда бўлган, ҳамкорлик қилган вақтида наинки ижтимоий, балки табиий фанларга доир масалалар ҳам кўтарилган кўринади: инсон қанча тебранишдаги овозни эшита олиш қобилиятига эгаю эфир заррачалари секундига неча миллион марта тебранганида кўз уни илғайди? Успенскийни шу каби саволлар қатори мусиқий товушлар мажмуида қандай ранглар силсиласи намоён бўлади деган қийин жумбоқ сеҳрлаб олишида Бухородаги фаолият, айниқса, Фитрат билан суҳбатлар таъсири каттадир, эҳтимол.

Успенский Бухоро сафаридан кейин "Шашмақом"ни ноталаштириш жараёнини қайта таҳлилдан ўтказиб, бу ишдаги ҳамкори – Фитрат билан мулоқотларни яна бир бор хотирлаб "Советский Узбекистан" илмий тўпламига "Классическая музыка узбеков" сарлавҳали очеркини ёзганида (1927 йил), овоз ва ранг боғлиқлигига доир тахминлари асосли эканига қайта-қайта имон келтиради. "Фитрат берган маълумотларга кўра, "Рост" мақомига қизил ранг, "Ирок"қа феруза ранг, "Бузрук"қа тилла-ранг, "Наво"га сандалранг мос келади", деб ёзган эди бу ҳақда Успенский. Шундан сўнг у Фитратнинг тошкентлик ҳаммаслаги фикрларини ҳам келтириб ўтади: "Шоир Ғулом Зафарий ҳам мушоҳадалари билан ўртоқлашди: "Наво" – кулранг, "Муножот" – тўқ жигарранг, "Чоргоҳ" – оқ ранг..."

Успенский Бухородаги фаолияти, Фитрат билан мулоқотларидан сўнг тадқиқот

доирасини кенгайтирди. Энди унинг хаёлини масжидлар деворидаги нақшлар ранги билан бу гўшадаги тиловат сасларининг бир-бирига вобасталиги ҳақидаги фикрлар банд этади. "Менимча, наққошлар Темурийлар даври масжидларини безаш чоғида бир рангдан бошқасига ўтишда ғайришуурий сезимдан келиб чиққан... Бўёқлар силсиласи ва овозлар мажмуида уйғунлик мавжудлиги ҳақида фикр юритишимнинг ўзига яраша сабаблари бор. Айти мулоҳазалар ғоят қизиқarli ва мураккаб соҳани ўрганиш, тадқиқ қилиш учун бир туртки бўлса, ажабмас... Ўзим эса бу борада бирон бир хулоса баён этиш даъвосидан йироқман", деб ёзган эди камтарин олим. Дарҳақиқат, Успенский тилга олган бу масалани ҳозирги фан синергетика деб аталган алоҳида йўналиш доирасида тадқиқ этаётир.

Хуллас, Фитрат ташаббуси ва Успенский заҳмати туфайли ўзбек халқининг олти мусиқий дostonи нота белгилари билан қозғалди, энг етук мақомчилар ижроси фонограф валикларига муҳрланди. Мақом сабаб икки аллома ўртасида ижодий мулоқот юзага келиши эса икки улғу маданият янада бойишига хизмат қилди. Лекин, тақдирнинг вафосизлигини қарангки, уларнинг бири халқ душмани деган сохта айблов билан қатл этилди, иккинчиси эса оғир хасталик исканжасида шамдек сўнди. Фақат бир таскин бор: "Шашмақом" бугун ҳам ўзбек халқи мусиқий даҳосининг тинчлигига эмас, бу икки шахс ижодий жасоратининг рамзи сифатида ҳам залвор-лаянграб турибди.

Муҳиддин РАҲИМ

MILORAD PAVICHNING KASHFIYOTI

"Мен 1984 йилгача мамлакатда асарлари энг кам мутолаа қилинадиган адиб эдим, бироқ шу йили бир куннинг ўзида энг кўп мутолаа этиладиган адибга айландим" (Милорад Павич. Роман как держава. М., "Зебра Е", 2004, стр.5). Машхур серб ёзувчиси ва драматурги Милорад Павичнинг (1929-2009) ушбу эътирофи 1983 йили ёзиб туғалланиб, келаси йили босилиб чиққан "Хазар луғати" романи оламшумул шуҳрат қозониши билан боғлиқ. Мазкур асар жаҳон миқёсида нафақат янги истеъдод, балки янги адабиёт ҳам дунёга келганидан дарак берди. Мунаққидлар "Хазар луғати"ни XXI аср сўз санъатини бошлаб берган асар, Павични эса учинчи минг йилликнинг биринчи адаби деб эълон қилди. Янги адабиёт ночизикли, гиперматнли, интерфаол ва постмодерн деган номлар билан юритила бошлади.

"Хазар луғати"гача бир талай шеър ва ҳикоялар эълон қилдирган, XVII–XIX асрлар серб адабиётига доир тадқиқотлар чоп эттирган Павич тўсатдан минг йиллар-

дан буён яшаб келаётган анъанавий мутолаа усули эскириб қолди, деган даъво билан чиқади. Унингча, бу усул автомобиллар бирёклама қатнайдиган йўлга ўхшайди. Китоб фақат бир йўсинда – бошидан охирига қараб ўқилган ва ўқилаётир. Бунинг сабаби эса яна ўша минг йиллардан буён яшаб келаётган ёзиш усули билан боғлиқ. Негаки, бадиий идрок (ўқиш) жараёни бадиий ижод (ёзиш) жараёнининг кўзгудаги акси кабидир. Яъни бадиий ижод жараёнида муаллиф онгидаги тимсоллар белгиларга айланса, бадиий идрок жараёнида, аксинча, бу белгилар ўқувчи онгида тимсолларга айланади. Демак, адабий асарни ўқиш усули ёзиш жараёнидаёқ аввал-бошдан белгилаб қўйилган бўлади.

Бу борада Павич меъморлик, ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат каби бадиий ижод соҳаларидан қиёс излайди. Ушбу санъат турларига мансуб асарларни ҳар хил жой, ҳар хил нуқтадан томоша қилиш мумкин: тепадан ё пастдан назар ташласа, гирдини айланиб кўздан кечирса бўлади. Бу эса санъат мухлисларига бадиий идрок бобида кўплаб муқобил имкониятлар туҳфа этиш демакдир. Лекин бундан фарқли ўлароқ нега адабий асарнинг бошидан охирига қараб кечадиган яққаю ягона ўқиш усули мавжуд? Наҳотки, китобхонга адабий асарни дуч келган жойидан бошлаш ва тугаллаш шароитини яратиби, бадиий идрок бобида кўплаб муқобил имкониятлар ҳадаю этиш иложсиз бўлса? Яъни адабий асар бир неча кириш-чиқиш жойига эга меҳмонхона ёки ибодатхонага мензасин, китобхон бу ерда бир муддат "истиқомат қилсин" ёки "тазарру этсин". Гарчи меҳмонхона ҳам, ибодатхона ҳам ҳар доим аслича қолса-да, лекин ҳар гал бошқа эшикдан кириб-чиқиш кишида батамом янгича кайфият уйғотади.

Маълумки, бошидан охирига қараб ҳикоя қилинадиган, биттадан бошлама ва тугалланмага эга бўладиган ривоя усулига "чизикли" деган истилоҳ қўлланади. Шу асосда юзага келадиган белгилар тизимига нисбатан эса "матн" атамаси ишлатилади. Павич янгича адабий асарни биттадан қўп

бошлама ва тугалланмага эга бўлган ривоя асосига қуришни мақсад қилди. "Ночизикли ривоя" деб ном олган бу феномен бир неча чизикли ривоядан ташкил топади. Ҳар бир чизикли ривоя бирон бир нуқтада бошқа ҳудди шундай ривоя билан кесишади. Шу тариқа, чизикли ривоялар чатишувидан яхлит ночизикли ривоя вужудга келади.

Ночизикли ривояга асосланган ноанъанавий асар "гиперматн" истилоҳи билан таърифланиди. Лотинчада "матндан ҳам катта" деган луғавий маънони англатувчи бу атамани илк бор АҚШлик Тед Нельсон 1964 йили илмий муомалага киритган. Унинг ҳозирда умумэтироф этилган содда таърифи эса қуйидагича: "Гиперматн – матн шаклидаги ахборотларни тармоқ ҳолида тақдим этиш усули бўлиб, унда бу ахборотларнинг биридан бошқасига ночизикли тарзда эркин ўтиш имконияти мавжуд". Гиперматнга энг оддий мисол ҳар қандай турдаги луғатлардир. Луғатда тушунчалар чизикли хат, яъни матн шаклидаги мақолалар орқали ёритилади. Шунга кўра китобхон луғатни, одатда, бошидан охирига қараб ўқимади. Балки зарур бирор бир мақолани қидириб топиб, уни ўқиш билан қаноат ҳосил қилади. Қолаверса, луғат тузиш қондасига мувофиқ, ҳар бир тушунча ёритилган вақтда, унга алоқадор бошқа тушунчалар ҳам ҳавола орқали кўрсатилади. Луғатдан фойдаланувчилар ана шу ҳаволалар ёрдамида бошқа матн – бошқа мақолаларга ҳам диққатини қаратиши мумкин.

Хуллас, гиперматннинг энг мақбул шакли сифатида луғат Павич эътиборини ўзига тортмай қолмади. У тарих сахнасига аввал қандай сирли ҳолда чиққан бўлса, сўнгра шундай сирли тарзда йўқ бўлиб кетган афсонавий хазар қавми ҳақидаги романига айна шу луғат шаклини танлади. Хазарлар ҳақидаги қомусий сўзлик сифатида дунёга келган роман асосини асарнинг бош масаласи – IX аср охиридаги "Хазар баҳси"ни ёритишга бағишланган мақолалар ташкил этади. Хазар хоқонига тушида хотибдан садо келиб, унинг элига янги динни қабул қилиш амр этилади. Хоқон Ўрта Ер денгизи оламининг уч буюк эътиқоди – носоар, ис-

лом ва яхудо дини арбобларини баҳсга чорлаб, уч томонга уч чопар жўнади. Қайси бир дин арбоби тушни энг мақбул таъбир этса, хазар халқи шу эътиқодга ўтади, деб ҳукм чиқаради.

Асар ушбу баҳс юзасидан уч дин манбаларида сақланиб қолган маълумотлар асосида уч қисм – қизил китоб (носаро талқини), яшил китоб (ислом талқини) ва сариқ китобдан (яхудо талқини) иборат. Шуниси ажойибки, уч дин манбаларида “Хазар баҳси”нинг уч хил якуни ифода топган: хазарлар – Исо дини манбаларида носаро; ислом дини манбаларида Муҳаммад; яхудо дини манбаларида эса Мусо эътиқодини қабул қилгани баён этилади.

Павич ниятига кўра, роман ҳатто бошидан охирига қараб ўқилганда ҳам ҳар хил ёзув ва тилларда ҳар хил версиялар ҳосил қилиши лозим эди. Негаки, луғат тузиш қондасига кўра, ундаги мақолалар тушунчаларни ифодаловчи сўзларнинг бош ҳарфи бўйича алифбо кетма-кетлигида жойлаштирилади. Агар луғат бошқа ёзувга ўтказилса ёхуд бошқа тилга ўтирилса, мақолалар ўрни ўзгариб кетади. Шу тариқа луғат қурилмаси бошдан-оёқ ўзгача тус олади. Дарҳақиқат, Павич кейинроқ “Хазар луғати”нинг сербча аслиятини грек, инглиз, немис, испан, япон ва бошқа кўплаб тилларга таржимаси билан ана шундай тарзда қиёслаб беришга муваффақ бўлди.

Асарни ҳар хил жойидан бошлаш, турли йўналишда давом эттириш ва ҳар хил якунлаш туфайли мутолаада қанчалик ранг-барангликка эришиш мумкин? “Хазар луғати”ни ёзиш чоғида Павич унинг китоб ҳолидаги имкониятларинигина назарга олган. Чунки ҳали у вақтда Ер юзи бўйлаб компьютер “портлаш”и рўй бериб улгурмаган эди. XX асрнинг сўнги ўн йиллигида компьютер дастурчилари “Луғат”ни электрон китоб ҳолига келтирганда аён бўлдики, асарни ўқишнинг 2,5 миллионга яқин усули бор экан! Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлса, бу роман оламига ҳар бир ўқувчи алоҳида “йўл харитаси” билан сафар қилиш имкониятини кўлга киритади демакдир. Тагин,

бу – ҳар бир ўқувчининг асар ҳақидаги таассуроти бошқаларникидан фарқ қилади, романдан чиқарган хулосалари ўзгаларникига ўхшамаган бўлади дегани ҳамдир.

Павич “Хазар луғати”да бошлаган тажрибасини кейинги романларида ҳам давом эттирди. У 1988 йили тугаллаган “Чой билан чизилган пейзаж” романига кроссворд шаклини танлади. Кроссвордни ечиш йўлига монанд бу романни ҳам икки хил ўқиш усули мавжуд. Дейлик, асар бўйига ўқилса, унинг қаҳрамонлари портрети олдинги қаторга чиқади. Шу боғлар энига ўқилганда эса, олдинги қаторни сюжет эгаллайди. Бўйи ёки энига ўқилишига қараб романнинг боши ва охири ҳар турлича бўлади.

Адиб 1991 йили чоп этилган “Шамолнинг қати” романи учун клепсидра – сув соатини асос қилиб олди. Тўғри, сув соати Шарқда урф бўлмагани сабаб мазкур қурилмани кўз олдимизга келтиришимиз қийин. Аммо шу ўринда бизга вақт ўлчовчи бошқа асбоб – қум соати ёрдамга келиши мумкин. Аввалги қурилмада вақт қумнинг оқиб тушишига қараб ўлчанса, кейинги қурилмада эса сувнинг оқиб тушишига қараб ўлчанади. Қум соати каби сув соатида ҳам икки идиш мавжуд ва бу идишлар бирикувидан ягона ускуна ҳосил бўлади. Шунга биноан, роман-клевсидра ҳам китобнинг икки томонидан бошланади ва бу қисмлар ўзаро туташган жой, яъни ўрталикда қўхна асосир қаҳрамонлари – Геро ва Леандер учрашуви билан тугайди. Китобни Геро томонидан бошлаган ўқувчи Леандер томонидан бошлаган ўқувчига нисбатан ўзгачароқ тасаввур ҳосил қилади.

Павичнинг 1994 йили босилиб чиққан “Константинополдаги сўнги муҳаббат” романи фолбинлик бўйича қўлланма шаклида дунёга келди. Айни сабабга кўра, китобни сотиб олган харидорга текинга ўйин картаси ҳам берилади. Муаллиф ҳар бир қартага атаб биттадан мақола ёзган ва роман ана шу мақолалардан ташкил топган. Ўқувчи тахлам ичидан битта картани сугуриб олиши ва шу қартага бағишланган мақолани ўқиб, ўз тақдиридан башорат этиши мумкин. Бундан ташқари, айни Павич таъкидлагандек,

"қартани бир четга қўйиб, романни ўқиса ҳам, ёки романни бир четга қўйиб, қартани ўйнаса ҳам бўлади" (*ўша асар, 33-бет*).

Павич кейинги асарлари – "Ёзув хижозлари кутиси" (1999) ва "Юлдузли ридо" (2000) романларида ҳам янги шакллар излашдан чарчамади. Адиб дастлабки асари учун икки хил тугалланма ёзди – ўқувчи улардан бирини китобдан топса, бошқасини интернетдан топади. Кейинги асар эса мунажжимларга қўлланма шаклида яратилган. У аслида ҳикоялардан иборат роман бўлиб, ҳар бир ҳикоя, мавзу ва сарлавҳасига кўра, юлдуз буржларидан бирига мос келади. Шунга кўра, ҳар қайсиси у ёки бу юлдуз буржи остида дунёга келган кишига феъл-атвори, умр йўли, тақдир ёзиғи ҳақида сирли мужда беради. Романни, анъанавий усулга кўра, бошидан охирига қадар тўлиқ ўқиб чиқиш ҳам, ёки ўзи ва яқин кишилари буржига доир боб-ҳикояларни саралаб мутлолаа этиш билан чекланиш ҳам мумкин. Бундан ташқари, ўқувчи ромanning якуни – ечимдан воқиф бўлиш учун охириги бобдан айрим парчаларни ажратиб олиши зарур. Зеро, фақат шу йўл билангина у асарнинг сирли мазмунига қалит ҳисобланган аёл қаҳрамон исмини билиб олишга муваффақ бўлади.

Павич ижодий фаолиятининг сўнгига, яъни 2009 йилга қадар ҳам яна бир неча роман яратди ва уларда ҳам бадиий тажрибалар қилишдан чекинмади. Унинг мазкур жанрдаги сўнгги асарлари қаторида "Бетакдор роман" (2004) деб аталган китобини алоҳида тилга олиш мумкин. Бу романига бетакдорлик бахш этган омиллардан бири – муаллиф асарга юзта тугалланма ёзганидир. Павичнинг қайд этишича, романни ўқиб чиққан бирон бир китобхон уни дўсти ёки дугонасига тавсия этгудек бўлса, билингни, бунисининг қўлидагиси энди мутлақо бошқа роман бўлади.

Павич ижодида роман билан тенг мавқе тутувчи ҳикоя жанрида ҳам шундай бадиий тажрибалар кенг қўлчоқ ёйди. Адибнинг рафиқиси – адабиётшунос олима Ясмина Михайлович бир мақоласида Павичнинг ҳар бир романига ҳикоялар туркуми деб қараш мумкин, деган фикрни баён этган эди. Бунга

яна шуни қўшимча қилиш лозимки, адибнинг ҳар бир ҳикоялар тўпламини, аксинча, роман деб атаса ҳам хато бўлмайди. Масалан, ёзувчининг "Рус тозиси" ҳикоялар тўплами айнан шундай қўрилмага эга: ундаги бир ҳикояда қўйилган саволга бошқа бир ҳикояда жавоб берилади. Агар мазкур икки ҳикоя биргаликда ўқиб чиқилса, учинчи бир асар вужудга келади.

Павич бадиий тажрибаларини аста-секин драма майдонига кўчирди. 1993 йили у "Абадиёт ва яна бир кун" деган пьесасини ёзди. Асарнинг илк саҳна талқини 2002 йили Чехов номидаги Москва Бадиий академик театрида дунё ёзини кўрди. Швейцариялик мунаққид Андре Клавель "Хазар лугати"ни ҳар бир хўранда ўз таъбиға кўра буюртма берадиган емакхонага қиёслаган эди. Бу фикрдан улғи олган Павич "Абадиёт ва яна бир кун" пьесасини театр "таомнома"си қабилида ёзди. Маълумки, ҳар қандай таомнома, одатда, уч қисмдан – газаклар, асосий таомлар ва ширинликлардан ташкил топади. Шунга кўра, Павич ҳам 3+1+3 (учта алмаштирса бўладиган "газак", битта "асосий таом" ва учта алмаштирса бўладиган "ширинлик") кўринишида пьеса яратди. "Томошабин, режиссёр ёки театр директори пьесанинг уч бошланмаси ва уч тугалланмасидан хоҳлаган бирини танлаб олиши мумкин", дея изоҳ беради у ижодий ниятига аниқлик киритиб (*ўша асар, 50-51-бетлар*). Шу тариқа, Петкутин ва Калина севгиси ҳақидаги бу асар ҳар хил танлов бўйича ҳар хил (трагик, комик ва ҳоказо) маъно касб этади. Қолаверса, пьеса қисмларини ҳар хил жойлаштириш асосида 9 комбинация ҳосил қилинади ва бир томошабинга шунча талқинни келиб кўриш имкони яратилади. Томошабин пьесанинг қанча кўп талқинига гувоҳ бўлса, унинг бу ишқ қиссаси ҳақидаги тасаввури шунча кенгайди.

"Абадиёт ва яна бир кун" пьесаси саҳна юзини кўрган йили Павич "Уч кишилик қаравот" ва "Шиша чиганок" драмаларини яратди. Улардан дастлабкисида томоша зали носаро черковига монанд икки қисмга бўлиниб, бир томонни фақат эркак, бошқа

томонни фақат аёл томошабинлар банд этади. Бундан ташқари, бир пардани аёл томошабинлар кўрмаса (улар учун антракт эълон қилинади), бошқа пардани эркак томошабинлар кўрмайди. Сўнгги парданинг қўйилиш ёки қўйилмаслиги шу парда олди-дан бўлиб ўтадиган мўйналар ғўғазмаси ва савдоси чоғида аниқланади. Бу тадбир-да битта мўйна совға сифатида ютиб олиниши шарт, зеро, омадли ютуқ эгаси сўнгги парда ўйналсинми ёки йўқми, буни якка ўзи ҳал этади.

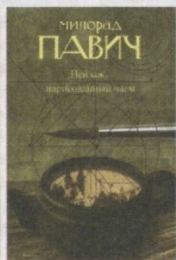
“Шиша чифаноқ” пьесаси эса икки қисмдан иборат бўлиб, уларда бир воқеа икки бош қаҳрамон – эркак ва аёл – нуқтаи назари орқали икки талқинда ўйналади. Мазкур пьеса воқеалари сахнада қай йўсин кечишига ҳам томошабин таъсир эта олади. Шу тариқа, Павич санъатнинг ўйин функциясига таяниб, муаллиф ва томошабин, сахна ва зал, яна ҳам муҳими, бадиий асар ва реал воқеилик ўртасидаги “девор”ни олиб ташлашга интилади.

Агар фақат шакл нуқтаи назаридан қаралса, “Павич кашфиёти” деган тушунча ўта шартли бўлиб қолади. Чунки унинг ижодида хос тажрибалар ҳамма даврлар, барча адабиётларда учраб турган. Масалан, бадиий қолиплаш асосига қурилган ҳар қандай асарни тап-тайёр гиперматн дейиш мумкин. Арабларнинг “Минг бир кеча”сию Апулейнинг “Метаморфозалар”и, “Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр”ию Жованни Бокаччонинг “Декамерон”и, яна ўнлаб, юзлаб асарлар ана шундай қурилмага эга.

Бундай асарларни бошдан охирига қараб ўқиш билан бирга улар таркибидаги ҳар бир муस्ताқил эртак, хикоят, новеллани алоҳида мутолаа этиш ҳам мумкин.

Адабиёт жадал ривож тогган XIX-XX асрларда гиперматнли ва интерфаол адабиётга хос тажрибалар янада кенгайди. Бу ўринда биз ўзимизга яқин бўлган икки адабиётдан мисол келтириш билан кифояланамиз. Биринчиси – рус адабиёти: Лев Толстой “Иблис” (1910) қиссасига бирийўла иккита тугалланма ёзган; Михаил Булгаков “Уста ва Маргарита” (1929-40) романида Уста ва Исо Масих ҳаётини ёнма-ён тасвирлаган; Владимир Набоков “Нурсиз аланга” (1962) романини дoston ва унинг шарҳи тарзида яратган. Иккинчиси – ўзбек адабиёти: Асқад Мухтор “Чинор” (1969) романини қисса, хикоят ва ривоятлардан таркиб топтирган; Омон Матжон “Ҳаққуш қичқириги” (1979) дostonининг якуни – қирқинчи ривоятни ёзишни ўқувчининг ўзига ҳавола этган; Хурийд Дўстмуҳаммад “Жимжитхонага йўл” (2001) ҳикоясида икки асарни – бири таржима, бошқаси аслият – бир-бирига қўшиб, учинчи асарни дунёга келтирган. Бироқ, шуни ҳам эътироф этиш зарурки, мазкур асарларнинг фавқулдда қурилмаси муаллифлар дунёқараши билан Павичдаги сингари тигиз боғланган эмас. Павич кашф этган янги ўқиш ва ёзиш усули энг янги давр дунёқараши – постмодерндан табиий равишда ўсиб чиққан.

Маълумки, постмодерннинг назарий-фалсафий асосини XX асрнинг 60-70-йилларида Франция ва АҚШда юзага келган фалсафий тафаккур йўналишларидан бири – постструктурализм ишлаб чиққан концеп-

циялар ташкил этади. Бу йўналишнинг асосий вазифалари сирасига тоталитар тузум ва тоталитар онгни тадқиқ этиш билан бирга тоталликнинг барча кўринишларига қарши кескин курашиш ҳам кирган. Постструктурализм вакиллари универсалликка даъво этувчи ҳар қандай билим шаклига тоқат қилолмаганига сабаб ҳам ана шу. Хуллас, мазкур йўналиш плюрализм билан боғлиқ барча қадриятларни, икки томоннинг тенг ҳуқуқли мулоқотини, муаммолар ечимини биргалашиб топишни ҳимоя қилиб чиқди. Охир-оқибатда эса тоталитар тузум ва тоталитар оннга хос бўлган Бирлик ва Бутунлик ўрнига Кўплик ва Мозаиклики жорий этди. Павичнинг бутун адабий ижоди ва айниқса, энг машҳур асари – “Хазар луғати” негизида ана шу пестмодернча ғоя ётади. Шу қарашга асосланиб, интерфаол йўл билан ўқувчи мавқеини кўтариб, уни ёзувчига тобеликдан ҳамда ночизиқли ривоя усулини жорий этиб, олам ва одам талқинини онг, ақл, мантиқ “кишан”ларидан халос этишга интилади.

Павич бир мақоласида “Мен 250 йилдан буён бадиий ижод билан машғулман. Биринчи китобим XVIII асрнинг иккинчи ярмида босилиб чиққан. Бу – бобокалоним ёзган асар эди. Шундан буён биз, Павичлар – ёзувчимиз. Ичимиздан бир авлод оралатиб албатта биттадан ёзувчи чиқиб турган. XIX асрда улардан бири ҳатто Сербия Фанлар академияси аъзолигига сайланган”, дея ёзган эди адиблик шажараси ҳақида фикр юритиб. Бироқ у кашф этган янгича ёзиш ва ўқиш усулининг илдишларини яхшиши бу шажарадан қидирмаган маъқул.

Рости, бундай ёзиш ва ўқиш усули олмон файласуфи Фридрих Ницше (1844-1900) илгари сурган “Худонинг ўлими” (1883) ғоясига бориб тақалади. “Худонинг ўлими” ғояси Фарб онгида носаролик дини таназзулга юз тутта бошлаганидан далолат эди. Ҳатто Ницшенинг ўзи бу жараён жуда узоқ давом этади деб ҳисоблаган. Аммо шиддатли XX аср Фарбнинг даҳрийлашув жараёнини фавқулодда тезлаштириб юборди.

Фарбона дунёқараш марказини Таврот ва Инжил талқинидаги Худо ишғол қилиб турганда, бу ондаги олам манзараси ҳарқалай яхлит ва аниқ эди. Лекин шу олам марказида Худо олиб ташлангач, манзаранинг яхлитлигига путур етди, ноаниқ-мавҳум бўлиб қолди. Шунга мувофиқ тарзда, инсоннинг оламни билиш салоҳияти ҳам шубҳа остига олинди. Бу эса ўз галида “Субъектнинг ўлими” деган бошқа ғояни майдонга келтирди. Зигмунд Фрейддан (1856-1939) кейинги Фарб тафаккурида ақл ва шуур инсон руҳиятида марказ бўлмай қолди. Ундаги ғайриақлий, ғайришуурий майллар асосий идора этувчи куч дея эътироф этила бошлади.

“Ўлим”лар занжирининг навбатдаги ҳалқаси “Муаллифнинг ўлими” бўлди. Бу ғояга кўра, матнни вужудга келтиришда муаллифнинг роли ниҳоятда кам ва ҳатто йўқ ҳисоби деб баҳоланди. Тил бетизгин табиятига кўра ўзи матн ҳосил қилади, деган қараш илгари сурилди. Бунга модерннинг дадаизм оқимига хос автоматик ёзув ғояси ҳам катта таъсир кўрсатди. Муаллиф мавқеининг пасайиши эса ўқувчи мавқеининг ортishiни тақозо этди. “Муаллифнинг ўлими” ғоясига

асос солган фаранг постструктуралисти Ролан Барт (1915-80) 1968 йили ёзган шу номдаги мақоласини куйидаги сўзлар билан якунлайди: "...ўқувчининг туғилишига муаллифнинг ўлими билан товон тўлашга тўғри келади" (Ролан Барт. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М., "Прогресс", 1989, стр. 391*).

Ницшеёна "Худонинг ўлими" ғояси модернча Эркинлик ва Тараққиёт шиорига мувофиқ келар эди. Инсон устидан ҳукм юритувчи Тақдир аслида ҳеч нима деб эълон қилинган, келажак олдидаги ягона масъул зот, бу – инсоннинг ўзи бўлиб қолди. Ижод аҳли мазкур масалани барча санъат турларида кўп бор идрок этишга ҳаракат қилди. Шу ўринда биргина поляк режиссёри Кшиштоф Кеслёвскийнинг "Поезд" фильмини эсга олиш кифоя. Асар қахрамони – навжувон йигитнинг поездга улгуриб келиши унинг ҳаётини бир ўзанга солиб юборса, аксинча, поездга улгуролмаслиги бошқа ўзанга солиб юборади. Келажакнинг турфалиги ва тасодифнинг жумбоқлиги Кеслёвский фильмида атиги бир лавҳа бўлгани ҳолда, Павич уни бутун ижодининг бош тамойили, таъбир жоиз кўрилса, адабий мафкурасига айлантирди.

Павичнинг адабий-эстетик қарашларида Худо, субъект ва муаллиф "ўлим"ига доир ғоялар табиий ҳолда чатишиб кетади. Одам ундоқ ёки бундоқ йўл туттиши билан реал воқелик турфа қиёфа касб этгани мисол китобхон ҳам ундоқ ёки бундоқ йўл туттиши билан бадий олам ҳам турфа қиёфа касб этиши керак-да, ахир. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, модернча Худо ва муаллифнинг "ўлим"и ғоялари ичдан зиддиятлидир. Чунки Худо ғояси бир четга суриб қўйилгани билан шу ғоя ифода этган мазмун йўқ бўлиб кетгани йўқ. Модерн топинган "санам"лардан бири – психоанализ барча ҳодисалар асоси деб онгсизлиكنи кўрсатди ва бу аслида онгсизлиكنи Худо деб эълон қилишнинг айни ўзи эди. Шу сингари муаллифнинг "ўлим"и ғояси ҳам ўқувчига том маънода эркинлик тортиқ қилгани йўқ. Ўқувчи ёзувчи "ижозат этган" даражадагина эркинликка эга бўлди, холос. Қолаверса, анъанавий мутлола усу-

лида китобхон буткул ёзувчи ҳукми остида бўлган қабилидаги даъво ҳам ҳақиқатга зид. Чунки асл ўқувчи ҳар қачон ёзувчи билан ҳамқадам юрган, демак, адиб амру фармонига бўйсунмаслик ҳуқуқига ҳам эга бўлган.

Павичнинг ўқувчи томон "оғиш"и замирида бошқа бир постмодернча интилиш ҳам ётади. Модерн бир вақтнинг ўзида бир-бирига қарама-қарши бўлган икки ҳодисани дунёга келтирди. Бу, бир томондан, "санъат санъат учун" шиорини байроқ қилган элитар ҳамда бошқа томондан, санъатга ҳам фойда олиш воситаси деб қарайдиган оммавий санъатлардир. Постмодерн санъат ва адабиётда на униси ва на бунисини ёқлаб чиқди. У элитар ва оммавий адабиёт ўртасида оралиқ мавқе тутувчи алоҳида адабиёт яратишни мақсад қилди. Шу жиҳатга кўра, у элитар адабиётга қиёсан оммавий, оммавий адабиётга қиёсан эса элитар бўлиб қолди. Сир эмаски, элитар адабиёт ўқувчини ўзига мослаштироқчи бўлса (идеалистик ёндашув), оммавий адабиёт ўзини ўқувчига мослайди (реалистик ёндашув). Бироқ, оралиқ мавқени даъво этишга қарамай, постмодерн асарлар кўпинча бадий идрок учун мураккаб бўлиб қолаверди. Ушбу адабиётнинг илк вакили ҳисобланган Павич асарлари ҳам бундан мустасно эмас. Баъзи танқидчилар фикрича, Павич асарларини кунт билан хатм қилган китобхонларнинг аксарияти улар замиридаги ният ва маънони тўлиғича англаб етолмайди.

Бундай мавҳумлик кўп жиҳатдан постмодернга хос олам ва одам концепцияси билан изоҳланади. Мазкур дунёқарашга кўра, олам талотумий ва чигал, одам уни билишга қодир эмас. Шу боис постмодерн асарда дунё ҳақидаги узук-юлуқ тасаввурлар ўз аксини топади. Оқибатда тасвир батартиб бутунлик қиёфасини олмайди, аксинча, бетартиб мозаика шаклига киради. Постмодерн адабиёт ўқувчини қайта-қайта ўйин бағрига тортиб, олам ва одам ўртасидаги жарлиكنи бартараф этишга интилади.

XX аср охири ва XXI аср бошларида Павич бир неча бор адабиёт соҳасида Нобель мукофотига номзод этиб кўрсатилди. Бироқ Швеция академияси ҳайъати унинг номи-

ни ҳар гал совриндорлар рўйхатидан тушириб қолдирди. Бундай қарор, шак-шубҳасиз Павичнинг нафсониятига теккан, буни аргентиналик машҳур адиб Хорхе Луис Борхес (1899-1986) вафотидан қайғуриб ёзган мақоласидан ҳам билиш мумкин. У барча мукофотлар адабиётда янги йўл очган устозлар қолиб, улар изидан борган шоғирдларга насиб этаётганидан нолийти ва Нобель мукофоти борасида Борхес билан қисматдош бўлганини алам-ла таъкидлайди. Швеция академияси Павич номзоди учун овоз бермаганда у асос солган янги адабиёт зиддиятли фикр ва туйғулар уйғотаётганига асосланган бўлса эҳтимол. Дарвоқе, "Ҳазар луғати"дан бошланган ночизиқли, гиперматнли, интерфаол, постмодерн адабиётга шубҳа билан қараш қандай тағзаминга эга?

Биринчидан, постмодерн – янги фалсафий йўналиш эмас, балки янги йўналишга ўтиш босқичи, ҳолос. У модерннинг танқиди бўлиш билан бирга унинг вориси ҳамдир. Постмодерн модернга хос бир бутун олам манзарасини йўққа чиқарди, бироқ бунинг эвазига бошқа шундай дунё манзарасини тақлиф этмади. Постмодерн талқинидаги олам синоатга бой ва олақуроқ кўринишдадир. Инсон эса азал-азалдан бундай мавҳумликка тоқат қилолмайди. Яъни талотумни уйғунликка айлантирмай яшамок – инсон қўлидан келадиган иш эмас. Шу жиҳатдан, постмодерн бир қунмас-бир кун оламнинг янги яхлит манзарасини яратувчи фалсафага муқаррар ўрин бўшатади. Фалсафий қарашларнинг янгиланиш жараёни тобора жадаллашяётгани ҳисобга олинса, биз ўша вақтни узоқ кутиб қолмасак керак деб тахмин этиш мумкин. Айни вазиятда постмодерн дунёқараш билан бирга унинг адабиёти ҳам замонавийлик рутбасидан маҳрум бўлади.

Иккинчидан, гиперматн ҳозирданоқ адабиётда шакл бобидаги захира имкониятларини сарфлаб бўлди ҳисоб. Павич издошлари гиперматнбоп янгидан-янги шакллар ортидан қувиб, мазмун билан алоқани тобора сусайтириб ва ҳатто бой бериб бораётир. Масалан, Жак Ривенинг "А.лик ойимчалар"

деган роман-иктибоси 408 муаллифдан кўчириб олинган 750 парчадан иборат. Бунча иқтибос ҳар қанча маҳорат билан танланган ва жойлаштирилган тақдирда ҳам барибир олақуроқ бўлиб қолаверади.

Учинчидан, бадиий асар яратишда ёзувчи камроқ иштирок этиб, бу жараёнга кўпроқ ўқувчини жалб этиши, яъни юксак интерфаолликка эришиш борасидаги уринишлар ҳам, таассуфки, кўнгилдагидек натижа бераётгани йўқ. Чунончи, Эстониянинг машҳур Тарту университети тадқиқотчиси Роман Лейбов 1995 йили интернетга шу турдаги роман бошламасини киритиб, "ўргимчак тўр" истеъмолчиларига асар давомини биргалашиб ёзишни тақлиф этди. Салкам бир йил давомида 300 нафарга яқин "виртуал муаллиф" романга ўз эпизодларини қўшди. Бироқ кутилмаганда Лейбовнинг компютери ишдан чиқиб қолди. Устига устак, роман шу қадар чалқаш ҳолга келган эдики, ундан бирор маъно англаб олиш душвор эди.

Ана шундай салбий оқибатлар инobatга олинса, Павич кашфиёти адабиёт учун вайронкор омилга айланиши ҳам мумкин. Хўш, у ҳолда адабиёт ўрнини нима эгаллайди ёки бу жой "Ҳазар луғати"нинг илк саҳифаси каби бўм-бўш бўлиб қолаверадими? Наҳотки, ўзбек ёзувчиси Шукур Холмиразевнинг "Адабиёт ўладими?" деган саволи ана шундай чуқур маъноли бўлса?

Шундай савол пайдо бўлиши табиий: юқорида қайд этилган омиллар Павич кашфиётини чиппака чиқарадими? Йўқ, албатта. Чунки Павичнинг янгича ўқиш ва ёзиш усули атиги восита, ҳолос. Воситадан эса ҳар хил мақсадда фойдаланиш мумкин: бунёд этиш мақсадида ҳам, вайрон этиш мақсадида ҳам...

Аммо бир гап ҳақиқатки, бадиий адабиётга гиперматннинг олиб кирилиши, унда интерфаоллиқнинг зарур унсурга айланиши, барибир, сўз санъати ривожига қўшилган улкан ҳиссадир. Павичнинг фусункор реализмга мансуб ҳаёт ва хаёл чатишувидан бино бўлган бадиий олами ва унда узук-юлуқ манзараларо имлаб турган жозиб сирлилик кўп асрлар яшаб қолишига ҳеч шубҳа йўқ.

ИБН СИНО

At-tanbeḥ va-l-ishkotiṭ

(Асардан боблар)

Саккизинчи нигоҳ. Шодумонлик ва бахт-саодат ҳақида

Танбех. Инсоннинг комиллиги Биринчи ҳақиқат нури одаимийлик жавҳарида қай даражада акс этишига боғлиқ. Агар одаимийлик жавҳари Биринчи ҳақиқат нурини турли ғайринисоний (ҳайвоний) истак-майлларни аралаштирмай соф ҳолда акс эттира олса, унда Биринчи ҳақиқатда тажаллий этгувчи мусаффо борлиқ олам билан бирга самовий мавжудотлар жавҳарлари, моҳиятлари ҳам қисман кўринади. Моддий манфаат, ғараз, таъмағирлик иллоти билан бўлганмаган ақл жавҳари шундай камолотга эриша олади. Камолотга яқинлашмаган бундай одамларнинг комиллигини ҳайвоний куч-қувватнинг етилгани дейиш мумкин.

Танбех. Агар сен ҳозирги ҳолатингда жисмоний эҳтиёжларга боғлиқ истак ва ташвиш билан яшасанг, руҳинг танангдан ажралганида ҳам ўша номукамаллигича қолади. Лекин тананг йўқ бўлганда руҳинг тананг борлигида сен кўрган роҳатлардан ажралгани учун азоб чека бошлайди. Бу тананг борлигида сен туядиган роҳат ва лаззатларнинг тескарисидир. Шу азоблар (дўзахда чекиладиган) жисмоний азобга қўшимча азиятдир.

Буюк ватандошимиз Абу Али Ҳусайн ибн Сино нафақат "Тиб қонунлари", асари балки "Ҳайй ибн Яқзон" ("Ҳайвоний турли", "Тайр рисоласи", "Саломон ва Ибсоп" номли фалсафий қиссалари, "Донишнома", "Ат-танбех ва-л-ишорот", "Китоб аш-шифо", "Нафс (жон ва руҳ) ҳақида", "Ал-кавн ва-л-фасод" ("Пайдо бўлиш ва йўқолиш"), "Ишқ рисоласи" каби фалсафий рисолалари билан ҳам Шарқу Ғарбда шуҳрат топган.

Ибн Сино фалсафада Устоzi аввал – Арасту ва Устоzi соний – Форобий изидан борди. XII аср муаллифи Абул-Ҳасан Заҳириддин Байҳақийнинг "Татиммату-л-сивониу-л-ҳикма" ("Ҳикматлар сандиги"га қўшимча) асарида сақланиб қолган "Таржимаи ҳол"да Ибн Сино таъкидлашча, у Арастунинг "Метафизика"сини қирқ марта мутолаа қилиб ҳам асарнинг мақсадларини тушунмаган. Бир кун китоб растасида сотувчи эски, варақлари йиртилиб-титилиб кетган китобни Ибн Синога тутқазиб "Шуни олинг, эгаси пулга муҳтож бўлиб қолибди", дебди. Ибн Сино уни истар-истамас олибди. Уйига бориб, варақлаб қараса, бу Форобийнинг "Арасту "Метафизика"си мақсадлари ҳақида" деган асари экан. Аллома таржимаи ҳолида "Мен бу асарни ўқиб, кўзим ярқ этиб очилди, Арасту китобининг мақсадларини аниқ-равшан билиб олдим" деб ёзади. Ибн Сино

Танбех. Тақволи зотлар жисмоний роҳат билан боғлиқ гуноҳлардан, бу дунё ташвишларидан фориғланиб, покиза ҳаёт кечириб, ўзи учун бахт-саодат йўлини очади, юксак камолот касб этади ва асл фароғатга эришади.

Рух жисмда экан, унда жисмоний лаззатлар ҳисси йўқолмайди. Ҳатто илоҳий қудрат ҳақида чуқур ўйлаб, дунё икир-чикирлари-га қизикмай кўйган одамда ҳам яна узоқ вақтгача лаззат туйғуси ўлмаган бўлади. Агар бу одамлар охират роҳатини ўйласа, фоний дунё ишларига қизикмай кўяр эди.

Танбех. Ўқимаган, авом кишилар ҳам ўзини нопок ишлардан тийса, ҳолатига яраша руҳий лаззат топади. Эҳтимол, одамлар бу дунёда бировнинг ишқида ёки илоҳий, самовий мавжудотлар ишқида ўзини бахтли ҳис қилади. Шу йўл билан улар донишманд эришадиган бахт-саодатга ҳам етиша олади.

Таносухга (руҳларнинг бошқа таналарга кўчишига) келсак, бу мумкин бўлмаган нарсадир. Бу тақдирда ҳар бир одамнинг руҳига яна бировнинг ҳам руҳи қўшилиб, икки руҳли бўлиб қолур эди. Танада бошқа руҳ ёки бир неча бегона руҳнинг бирлашуви ёки ўзаро курашуви ҳақиқатга тўғри келмайди. (**Таржимон изоҳи:** Ибн Сино ўз давридаги шариат пешволари таъқиб қилишини ўйлаб, мурсоа йўлини тутган кўринади. Аслида бир одамда бир неча руҳ борлиги, уларнинг ўзаро курашуви, бир одам гоҳ бундай, гоҳ бошқача бўлиб ўзгариб қолиши, гоҳ мардлик, гоҳ номардлик қилиши, ёки тариқатда пир-устоз руҳи мурид руҳига кириб унга йўл кўрсатиши бу масаланинг гоят мураккаб, мушкул, чигал эканидан далолат. Форобий "Фозил одамлар шаҳри аҳолисининг фикрлари" асарида танадан айрилган руҳларнинг бир-бирига қўшилиши ҳақида ёзган).

Ҳавас, ишқибозлик бошқа, ишқ бошқадир. Биринчи мавжуд (яъни Оллоҳ), моҳиятига кўра, ўзига ошиқ – севгучи ва бошқа ошиқларга маъшук – севилувчидир. Яратгучи барча хилқатларни севади, меҳрибонлик кўрсатади, бошқа чин ошиқлар эса фақат Уни севади. Яратгучидан сўнг ишқи комил зотлар фақат ақлда мавжуд (жисмисиз) руҳий хилқатлар бўлиб, Биринчи ҳақиқатга ҳам, бошқа руҳий (ва жисмоний) мавжудотларга ҳам ўхшамайди. (Бу ерда фаришталар ҳақида гап борса керак – **М.М.**)

Ишқда бу икки мартабадан сўнг мажозий – дунёвий ишқ соҳиблари туради. Бу ошиқлар ўз маҳбубасига етиша олмаса, изтироб чекади, ҳижрон дардини тартади, ана

илоҳиёт ва фалсафанинг бошқа масалаларида ҳам Арасту ва Форобий изидан боради.

Ибн Синонинг "Ат-танбех ва-л-ишорот" асари (баъзан "Ал-ишорот ва-т-танбехот" деб ҳам аталади) уч бўлим – мантик, табиёт (физика) ва метафизикадан таркиб топган, ҳар бир бўлими эса ўн бобдан иборат. "Табиёт" (Физика) ва "Метафизика" қисмлари қўшиб юборилган бўлиб, уларда боблар "нигоҳ", "назар" деб юритилади. 1-нигоҳ – "Жисмларнинг жаҳарийлиги (субстанционаллиги) ҳақида", 2-нигоҳ – "Бирламчи ва иккиламчи жисмлар ҳақида", 3-нигоҳ "Арзий руҳ (Ер руҳи, моддий руҳ) ва самовий руҳ ҳақида", 4-нигоҳ – "Маъжудлик ва унинг турлари ҳақида", 5-нигоҳ – "Ҳосил қилмоқ ва яратмоқ ҳақида", 6-нигоҳ – "Мақсадлар ва уларнинг манбалари ҳамда борлиқ даражалари ҳақида", 7-нигоҳ – "Руҳнинг жисмдан айрилиши ҳақида", 8-нигоҳ – "Шодумонлик ва бахт-саодат ҳақида", 9-нигоҳ – "Тасавуфдаги даражалар (обидлар, зоҳидлар, орфлар) ҳақида", 10-нигоҳ – "Мўъжизаларнинг сир-асрори ҳақида" билим беради.

Ибн Сино фалсафий меросининг нодир дурдоналаридан бўлган "Ат-танбех ва-л-ишорот" асарида сўнгги бобларни журналхон эътиборига ҳавола этаётгирмиз.

Маҳкам МАҲМУД

шу дард уларга лаззат бағишлайди. Агар севгилиси висолига етишса, ишқи тугайди, фақат шодлиги қолади.

Покиза ҳаётни афзал билгувчи чин ошиқларгина (ҳар икки дунёда) илоҳий гўзалликка (эзгулик, яхшиликка), олий бахт-саодатга эриша олади ва шундай одамларгина бу каби толега муносибдир.

Тўққизинчи нигоҳ. Орифлик (илоҳий маърифат эгаларининг) мартабалари ҳақида

Танбех. Ўз танасини руҳнинг қафаси деб ўйлайдиган ва аста-секин бу қафасни ёриб чиқиб, озод руҳ бўлиб, илоҳият оламида яшашни орзу қиладиган инсонлар – орифлардир. Унинг ҳам бир қанча даража, мартабалари бор. Бу одамлар ана шу ҳис-туйғуларини бошқаларга ошкор қилмай, пинҳон сақлайди. Агар бошқалар илоҳий оламдан бехабар бўлса, орифларни қоралайди, кофирга чиқаради, хабардорлар эса орифларга таҳсин айтади. Сенга шулар ҳақида ҳикоя қиламиз.

Агар Саломон ва Ибсол киссашини эшитиш бахтига эришган бўлсанг, билгилки, Саломон – сенинг турли кўринишларингдан бири, Ибсол эса орифлик маърифатида сен эришадиган мартабалардандир. (Ибн Синонинг бу ҳақда ажойиб киссаси бор – **М.М.**)

Танбех. Бу дунёда лаззат, роҳат ва неъматлардан воз кечган (илоҳий лаззат ва неъматларни орзу қилган) одам зоҳиддир. Тоат-ибодатда, рўза ва бошқа шаръий амалларда ғайрат кўрсатган одам – обиддир. Илоҳий қудратнинг муқаддаслиги ҳақида доимо фикр юритиб, илоҳий сир-асрор ҳақиқатининг нури билан руҳини мунаввар этишга саъй-ҳаракат қилган одам – орифдир. Баъзи обидлар зоҳид, баъзи зоҳидлар ориф ҳам бўлиши мумкин. (Жумланинг мазмун асоси – моҳияти таржима қилинди. Аслиятда, фақат баъзи одамларда бу сифатлардан бири иккинчиси билан қўшилган бўлади, дейилган – **М.М.**)

Танбех. Аслида орифликда, илоҳий маърифатдан хабарсиз бўлган зоҳид мунофиқ, рикордир. Илмсиз зоҳид бу дунё неъматларини охират неъматларига алмаштирувчига ўхшайди. (Агар амали риё бўлмаса, у чинакам зоҳиддир – **М.М.**) Чин ориф эса нияти пок, илоҳий ҳақиқат асрорига етишувчи, маърифатга ғарқ бўлган ва бу дунёда ҳақиқатдан бошқасини тан олмаган одамдир.

Орифликда охират неъматларини орзу этиб, бу дунё неъматларидан воз кечиш, фақат шу мақсадни кўзлаб тоат-ибодат қилиш адашиш ҳисобланади. Чин ориф бу дунёда илоҳий ҳақиқат нурига етишув йўлида риёдан, ёлғондан, шон-шухратдан воз кечади. У доимо шу йўлда машқ қилгани учун илоҳий ҳақиқат нури унинг кўзини қамаштирмайди. Ориф бирор илоҳий сирни истаса, ўзини қийнамаган ҳолда нур манбаини ўша қоронғуликка қаратади (ва у ерда нималар борлигини билади). Шу сифати билан у илоҳий валийият – авлиёлик йўлига киради.

Танбех. Одамзод ёлғиз ўз кучи билан яшаёлмайди. Шу сабабли Тангри одамларни бир-бирига мададкор қилиб яратган. Одам, агар бошқалар тиргак бўлмаса, ҳаётнинг қувонч ва ташвишларини бир ўзи кўтаролмайди. Шундай экан, адолатли алоқа, муносабатлар ўрнатилиши ижтимоий эҳтиёж, бу адолат қонун ҳимоясида бўлиши керак. (Қуръон ва Сунна одамларнинг ўзаро муносабатларидаги адолатни ҳимоя қилади – **М.М.**) Тангри амри билан ўрнатилган бу қонунларга барча бирдай риоя қилмоғи даркор. Чексиз куч-қудрат эгаси Борий таоло адолатли яшаганларни мукофотлайди ва адолатсизлик қилганларни жазолайди. Мукофот берувчи ва қонун Соҳибини танимоқлик вожибдир. Адолат инсоният ҳаёт кечиришининг энг муҳим тамойилидир. Адолатга риоя қилганлар бу дунёда топган неъмату савоблари билан бирга у дунёда ҳам сон-саноксиз марҳаматга ноил кўринади...

Ишорат. Орифликнинг биринчи босқичи – қуйи мартабаси муридлик, шогирдликдир. Улар дарвешона ҳаёт кечиради, ўзлари айтишича, ҳақ, ҳақиқатнинг ошиғи бўлади. Мурид бу дунё ташвишларига парвосиз, руҳи ором топган, сабр-қаноатли, дину эътиқодига садоқатли бўлиб камолга етади.

Ишорат. Мурид уч амални машқ қилиб, иймон қувватини оширади: 1) ҳақиқатга зид келувчи барча қоидаларни (бидъат, ёлгон ва бошқаларни) рад этади; 2) ҳаяжонли истак, майл, ҳавасларга берилмаслик учун осий (туғёнли) руҳини (ўзидаги) вофий (вафоли) таянч – хотиржам руҳга бўйсундиради, шунда унинг тафаккур қуввати бад ўйлардан фориғланиб, чин инсонга хос, юксак, илоҳий мушоҳадалар-ла машғул бўлади; 3) муқаддас, илоҳий сирларни кашф этади.

Бу мақсадлардан биринчиси зохидлик билан бўлади. Иккинчи мақсадда – фикрлар, барчаси Ҳақ таолога қаратилади. Мусиқа, зикр, симоё руҳ қувватини оширади. Воиз сифатида ўткир маъноли ваъз-насиҳатлари, ишонтирриш кучи билан одамларни ҳақ йўлга бошлайди. Учинчи мақсад – фикрлар нозиклиги, дақиқлиги покиза ишқ билан боғлиқ, бундай ишқда илоҳга яқинлик орзуси ҳукмрондир.

Ишорат. У (мурид, солиқ) гайратли машғулотлари билан шундай бир чегарага (маррага) етгачгина унинг руҳи ором топади, бу ҳолат вақтинча эмас, доимийга айланади. У ҳеч ким рад этолмайдиган пухта билимга эришади, бу эса уни бахтиёр қилади. Лекин солиқ машғулотларини тарк этса, ортага кетиши мумкин, бундан руҳи зарар кўради, азият чекади.

Ишорат. (Кейинги даража, мартабаларда) солиқ шундай мақомга етадики, унга яширин сирлар аён бўлади, у олий ҳақиқатга яқинлашган сари ўзини тобора кам ўйлайди. Мавжуд бўлатуриб ҳам ўзини йўқдек ҳис этади, ўрнида турган ҳолда мақсади сари интилади.

Ишорат. Баъзи шогирдлар бу мақомга етмасдан туриб, тез муддатда онги ёришиб, илоҳий билим тажаллийсини кўради. Аввал бир марта кўринган тажаллий, кейин доимий кўринаверади.

Ишорат. Солиқ бу мақомдан ўтганда ҳам билим ўрганишдан тўхтамайди, сўнгги мақсадга (Ҳақ таолога яқин бўлишга) интилади. Бир нарсаси қараганда бошқалар кўролмаган сирларни кўради. У ҳаёлан алдовлар ва зўравонлик оламида кўтарилиб, ҳақиқат оламида барқарор турган вақтда унинг атрофини жаҳолат аҳли ўраб олган бўлади...

Танбех. Руҳни поклаб, зуҳду тақво билан ҳалол яшашга интилиш – фаоллик, нафсга итоат қилиш – ожизликдир. Ҳақиқатга ўхшаб кўринган лаззат, майл-истак, орзу-ҳавасларга берилиш залолат, янглишувдир. Жон-дили билан ҳақиқатга содиқлик – нажот йўлидир.

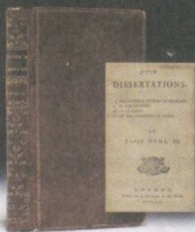
Ишорат. Орифлик таълими, чин маърифат, (нафси тилаган нарсалардан) воз кечиш, ажралиш, тийилиш, узоқлашишга асосланади. Шулардан кейин солиқ (илм, маърифат толиби) ҳақиқатнинг этини, сифатларини танишни ўғанади. Орифлик маърифати Ҳақ даргоҳига, ҳақиқатга етишиш билан якунланади.

Танбех. Ориф камтарин, очиқ юзли, хушмуомала, кичикка иззат, каттага ҳурмат кўрсатиб, нотаниш одамга ҳам, машҳур одамга ҳам бир хилда дилкаш муомала қилувчи инсондир. У ҳақиқатга етиш йўлида бахтиёр, шунинг учун очиқ юзли, у одам қилмайдиган, шунинг учун ўзини ҳаммага тенг кўради. Унинг назарида бойлик, мол-дунё учун елиб-югураётганлар ҳам меҳр-шафқатга сазовор.

Танбех. Ориф ғийбатлардан юз ўгиради, тубан ишларни кўрганда ҳам, ёмонлик қилганлардан ҳам жаҳли чиқмайди, ачинади, чунки у бу одамларнинг охиратда ожиз, бахтсиз бўлиб қолишини билади. Хайр-эхсон қилса, бировга билдирмайди. Хато қилганга дашном бермайди, аксинча ундан дўстона маслаҳатини аямайди. У ёмон одамларга ҳам яхшилик билан жавоб қайтаради.

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ

DEVID YUM TA'LIMOTI VA ZAMONAVIY FALSAFA

Муқаддима

Фалсафа — кўп асрлик тадрижий тараққиёт йўлини босиб ўтган ижтимоий тафаккур соҳаси. У, ўз хусусиятига кўра, кўпинча фан ожизлик қиладиган мураккаб саволларни ўртага қўйиш ва уларга жавоб излаш билан шуғулланар экан, ранг-баранг таълим, оқим ва йўналишларни ўзида жамлаши табиийдир. Бирок собиқ шўро даврида фалсафага бирёқлама ёндашув устунлик қилди ва фақат материализм яққо ягона тўғри таълим, деб даъво этилди.

Шунда ҳам унинг “материя — бирламчи, фақат илгарилама ҳаракатланади ва онгда тўғри акс этади”, деган хулосага таянган биргина йўналиши тан олиниб, ақидага айлантирилди. Ана шу нуқтаи назардан салгина чекиниш ҳам аёвсиз танқидга дучор бўлар, идеалистик фалсафа вакиллари эса “синфий душман” деб айбланиб, таъқиб остига олинар эди. Айниқса, коммунизм доҳийсининг “Материализм ва эмпириокритицизм” рисоласида файласуфларнинг бир гуруҳига “субъектив идеалист” деган тамга босилган ва қарашлари “фалсафий қатағон” қилинган эди. Ана шундай мутафаккирлардан бири — мумтоз инглиз фалсафасининг сунгги йирик вакили Дэвид Юмдир (1711-76).

Бугун коммунизм доҳийсининг асл фалсафага ёт памфлетбоп танқид руҳидаги ўша рисоласини мутлоа қилаётган кишини топиш амримаҳол. Аммо Юм фалсафаси, ажабки, яшашда давом этмокда. Ҳар йили унга бағишлаб юзлаб мақола, рисола ва диссертациялар ёзилмокда, халқаро илмий анжуманлар ўтказилиб турибди. АҚШда фаолият кўрсатаётган “Юм жамияти”нинг (Hume Society) йилда тўрт марта чоп этиладиган “Юм тадқиқотлари” (Hume Studies) журнали мутафаккир таълимоти ва унинг ҳозирги фалсафага таъсири ҳақида мунтазам илмий мақолалар эълон қилиб бораётир.

Ўзбекистонда фалсафа ривожининг ҳозирги босқичида Юм таълимоти ҳақидаги қарашларни ҳам қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Зеро, Юм таълимотига нисбатан шўро даврида шаклланган ва бугун ҳам сақланиб қолаётган салбий нуқтаи назар аслида ҳақиқатга мос эмас.

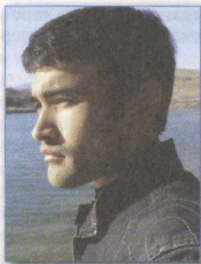
Юм — субъектив идеалист, у ҳис-туйғудан бошқасини тан олмаган, деган тасаввур хато эканини исботлаш учун қуйидаги саволларни олиб кўрайлик. Нима учун субъективист ҳисоблаб келинган Юм эмпирицизмнинг вакили

дейилади? Билим аввал сезгиларда пайдо бўлишини таъкидлаган Юм ана шу сезгиларга таъсир этувчи омилни объектив реаллик деб билганки, бундай таълимот эгасини субъектив идеалист дейиш қанчалик тўғри? "Субстанция" тушунчасини, ўта мавҳум ва субъективлиги, бевосита сезгилар орқали ҳис этиш мумкин бўлмагани учун, маъносиз ва аҳамиятсиз деб атаган Юмни субъективист деб баҳолаш ўринлими? Ёки, бошқа жиҳатдан олганда, эмпирицизм Юм фалсафасининг муҳим хусусияти экан, уни ўта скептицизмда айблаб танқид қилиш қанчалик асосга эга? Қолаверса, онг ва тафаккурни инсон вужуди билан боғлиқ деб ҳисоблаган файласуф таълимотига "субъектив идеализм" тамғасини босиб, уни бегоналариш мақсадга мувофиқми?

Юм асарлари мутлоааси шуни кўрсатадики, у объектив реаллик мавжудлигини инкор қилмаган (аммо эҳтиёткорик билан мавжуд бўлиш эҳтимоли ҳақида фикр юритган). Юм қарашларининг моҳиятини "объектив реаллик мавжудми ё мавжуд эмасми?" деган савол эмас, балки "субъект объектив реалликни асл ҳолатда била оладими ёки йўқми?" деган савол ташкил этади.

Юм яшаб ижод этган даврда табиий фанлар улкан ютуқларни қўлга киритаётган эди. Бу ютуқларга, математикани истисно қилганда, асосан индуктив мушоҳада воситасида эришилди. Масалан, физик қонунлар аксарият тажриба ва кузатув йўли билан очиларди. Шунинг таъсирида фалсафада эмпирицизм оқими вужудга келиб, ўз ҳукмронлигини ўрнатган эди. Эмпирицизмнинг ажралмас унсури бўлиш индуктив метод чин билим бера олиши баҳсли эканини кўтариб чиққани Юмнинг фалсафага қўшган салмоқли ҳиссаларидандир. Бу борада яна унинг ўзи намуна бўлгани ҳам диққатга сазовор. Юмнинг синтетик *apriori* ҳукмларни танқид қилиши ҳамда сабабийликка доир янгича қарашни илгари суриши Кант ва неокантчиларга таъсир ўтказган бўлса, инсон хатти-ҳаракатларини тушунтириш борасида детерминистик маррани эгаллаши социология ва психология фанлари вужудга келишини тезлаштирди.

Юм фалсафаси мураккаб таълимотлар сирасидан бўлиб, унинг барча қиррасини бир мақолада ёритиб бериш мушкул. Илқурилиши сифатидаги мақоламизда дастлаб билимнинг табиати ва унинг туғилиши хусусидаги Юм фикрлари билан танишамиз. Сўнг унинг детерминизми ҳақида тушунча бериб, сабабийликка доир қарашларининг муҳим жиҳатларини баён этамиз.

Юм эмпирицизми

Эси жойида бўлмаган ёки руҳан хаста одамларгина тажрибанинг аҳамиятини шубҳа остига олиши, унинг инсон ҳаётида буюк йўлбошчи эканини инкор этиши мумкин.

Д. ЮМ

Эмпирицизм – янги тарих даврида юзага келган фалсафий таълимот бўлиб, билиш масаласига эмпирик ёндашуви билан тавсифланади. Бу ёндашувга кўра, билим – тажриба, сезгининг маҳсули. "Эмпирицизм" – билиш назариясидаги бошқа таълимотлар, хусусан, рационализмдан фарқлаш учун қўлланадиган атамадир. Биз куйидаги мулоҳазаларимизда эмпирицизмнинг Стенфорд фалсафий қомусида берилган таърифига асосланамиз. "Эмпирицистлар тезиси. Биз S ёки унга ишора этувчи бирор тушунча тўғрисида ҳиссий тажрибадан бошқа билим манбаига эга эмасмиз" (Markie Peter, Rationalism vs. Empiricism, The Stanford Encyclopedia of Philosophy. (Fall 2008 Edition), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/rationalism-empiricism>>, accessed 10 january, 2010).

Эмпирицистик тезис туғма ғоялар (Декарт) ва тажрибага дахлсиз *apriori* тушунчаларга таянувчи дедуктив рационалистик

тезисга (Кант) қарама-қарши таълимот моҳиятини ифода этади.

Юм британиялик уч йирик эмпирицист файласуфдан бири бўлиб, ўз салафлари – Ж.Беркли ва Ж.Локк ғоялари давмчиси ҳисобланади. Эмпирицизм айнан Юм фалсафасида энг юқори чўққисига кўтарилган ва немис классик фалсафаси ривожланиши, хусусан, И.Кант критицизми шаклланишига кучли таъсир кўрсатган.

Юм эмпирицизмнинг табиатини яққолроқ очиб бериш учун илмий адабиётда "нусха таъмоили" (сору principle) ибораси қўлланади. Бундан аён бўладики, Юмнинг билиш таълимоти марказида аслият ва унинг нусхаси ҳақидаги тушунча этади.

Юмнинг билиш назариясида онгнинг хотира қуввати муҳим роль ўйнайди. "Маълумки, одам иссиқ таъсирида куйганида оғриқни ёки салқин ҳавода сайр этган пайтда роҳатни ҳис қилиши билан бир оз вақт ўтгандан сўнг ана шу оғриқ ёки роҳат ҳиссини. эслаши, тасаввурда тиклаши ўртасида улкан фарқ бор", деб таъкидлайди файласуф (David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, ed. by Eric Steinberg, Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1977, p.29). Юм бу ўринда кейинги ҳолат аввалги ҳолатнинг нусхаси эканини таъкидлайди ва нусха аслиятга нисбатан ҳаммиша кучсизроқ, хирароқ бўлади, деб ҳисоблайди.

У билиш жараёнининг юқоридаги икки босқичи ҳақида сўзлар экан, "импрессия" (impression) ва "ғоя" (idea) атамаларини қўллайди. Импрессиялар билишнинг илк жонли босқичини ташкил этади. "Бу истилоҳ орқали мен, – дейди Юм, – тўғридан-тўғри ҳиссий қабул жараёнида туғиладиган ҳолатни эмас, балки айнан ҳиссий қабул жараёнининг ўзини тушунаман" (David Hume, *A Treatise of Human Nature*, ed. by L.A. Selby – Bigge, 2nd edition. Revised by P.H. Niddich. Oxford: Clarendon Press, 1975, Book I, Part I, footnote 1). Бошқача қилиб айтганда, "импрессия" – ташки объектларнинг (субстанцияларнинг) сезги органларига бевосита таъсир этиш жараёнини ифодалайди.

Юм асарларига хос бўлган хусусият – замондошлари ҳам, кейинги авлодлар ҳам нотўғри талқин этишидан қўчиб, ҳар бир ту-

шунча ва тезисни қайта-қайта, ҳар хил томондан изоҳлашидир. Жумладан, у юқоридаги таърифларга мана бундай қўшимча қилади: "Импрессия атамаси орқали мен биз эшитган, ҳис қилган, яхши ёки ёмон кўрган, бирор нарсани хоҳлаганимизда ёки ихтиёр этганимизда юзага келадиган ҳар қандай жонли сезгини тушунаман" (Hume, *Enquiry*, p.10). Келтирилган аввалги ва кейинги иқтибос асосида Юмнинг импрессияси бу – сезги ва идрок, деб ҳисоблашимиз мумкин.

Импрессиянинг маълум вақт ўтгач, хотирада қайта тартибланган ҳолда жонланишини Юм "ғоя" деб атайди. Ғоя – бизнинг тасаввуримиз ва шу тасаввур асосида шаклланган тушунчадир. Ҳар қандай ғоя муайян импрессияларнинг нусхаси бўлиб, ундан ташқарида ғоя вужудга келмайди, дейди файласуф. Юм онгимиздаги ҳар бир тушунча ва ғояни импрессиялар билан боғлар экан, туғма ғоялар ва *a priori* (лотинча – тажрибагача, тажрибадан аввал) тушунчаларнинг мавжудлигини инкор қилади. Унинг фикрича, биз ниманики билсак, у тажрибадан келиб чиқади. "У (тафаккур – Х.Й.) жуда тор доирада чекланган ҳамда онгнинг ижодий имконияти тажриба ва сезгилар орқали олинган билимлари (ғоя, тушунча, тасаввурлари) торайтириш, кенгайтириш, синтез қилишдан иборат, холос" (*ўша манба, 11-бет*).

Юм бу фикрни "олтин тоғ" истиораси мисолида тушунтиради. "Олтин" ва "тоғ" тушунчалари алоҳида импрессиялар натижасида яралган бўлиб, онг ана шу икки тушунчани ижодий биллаштириб, "олтин тоғ" ғоясини ҳосил қилади. Равшанки, олтин тоғ аслида мавжуд эмас. Торайтириш, кенгайтириш йўли билан ҳосил қилинадиган ғояларга ҳар қанча мисол келтириш мумкин.

Онгдаги ана шундай ижодий фаолият натижасида хилма-хил ғоялар туғиладики, улар орасида реалликдан у қадар йироқ бўлмаганлари ҳам, "олтин тоғ" каби мазмунан ёлғондан иборатлари ҳам учрайди. Уч бошли аждаҳо, қанотли от каби афсонавий образлар ана шу йўл билан ҳосил қилинган. XX аср тажрибасига мурожаат этсак, "орий миллат", "барчанинг эҳтиёжи тўлиқ қондириладиган жамият" сингари катта кулфатлар келтирган ғоялар ҳам аслида "олтин тоғ"дек бир гапдир.

Юмнинг фикрича, "илоҳ" ғояси ҳам инсон онгида куч-қудрат, ақл-ҳидрок, адолат ва паноҳ каби тушунчаларни ҳддан ташқари соф ҳолда тасаввур қилиш ва кенгайтириш натижасида пайдо бўлган (қаранг: *Hume, Enquiry, Section II*).

Биз учун энг муҳими шуки, Юм мета-физиканинг "субстанция", "материя", "онг" каби асосий категорияларини шу тарзда ҳосил қилинган ясама тушунчалар сифатида танқид остига олган ва уларнинг реалигига шубҳа билан қараган. "Ғоя мужмал бўлса, – дейди файласуф, – биз доимо уни аниқлаштириш учун импрессияга мурожаат қиламиз. Агарда муайян фалсафий тушунча ёки ғоя муайян импрессия билан боғланганига шубҳа қилсак, у қандай импрессиядан келиб чиққан, дея савол қўйишимиз лозим. Агарда тушунча ёки ғоя импрессияга боғланмаса, у ҳақда бутунлай аҳамиятсиз деган хулоса чиқаришимиз мумкин" (*Hume, Treatise, (p.p.648-649)*).

Биз юқорида Юм эмпирицизми, унинг метафизик ғояларни қандай танқид қилгани билан қисқача бўлса-да танишдик. Энди Юм фалсафаси ҳақида сўз борганда, нега аксар адабиётларда субъектив идеалистик таълимот деб таърифланишига диққат қаратайлик. Аввало субъектив идеализм деганда нима назарда тутилишини аниқлаштириб олишимиз лозим. Чунки айрим ҳолларда мазкур тушунча ўта чалкаш қўлланиб келмоқда. Фалсафий матнларни таҳлилдан ўтказсак, "субъектив идеализм" тушунчаси икки хил маънода келишини пайқаймиз. Булар онтологик (борлиқ фалсафасининг тушунчаси сифатида) ва эпистемологик (билиш фалсафасининг тушунчаси сифатида) маъноларидир. Биринчи таърифга кўра, "субъектив идеализм" тушунчаси объектив воқелик ва унинг хусусиятлари мавжудлиги субъектга боғлиқдир, деб ҳисобловчи фалсафий таълимотга нисбатан қўлланади. Субъектив идеалистлар "Объектив олам мавжудми?" деган саволга "Йўқ!" деб жавоб беради ёки бу масалада бош қотиришни истамайди. Тушунчанинг ушбу маънода қўлланиши материалистик руҳда ёзилган фалсафий адабиётларда, айниқса, собиқ шўролар даврида

кенг тарқалган эди. (Айни руҳдаги таърифлашлар ҳозир ҳам учраб туради. Бунинг яққол тасдиғини кўриш учун қаранг: *Фалсафа. Қомусий лугат. Т., "Шарқ", 2004, 338-бет*).

Иккинчи таърифга кўра эса, субъектив идеализм воқелик мавжудми ёки йўқми, деган масалани эмас, балки уни билишда субъектив омилларнинг ролини муҳим қилиб қўяди. Субъектив идеалистик фалсафа воқеликни билишда субъектив омиллар – тафаккур тарзи, сезги, ҳиссиёт, эътиқод кабиларга эътиборимизни қаратади ва шу асосда биз нимани била оламизу нимани била олмаймиз, қандай биламизу билимимиз манбаи нимада каби саволлар устида бош қотиради.

Келтирилган биринчи таърифни асос қилиб олган тақдирда Юм эмпирицизмининг субъектив идеалистик таълимоти деб ҳисобловмаймиз. Агар Юм объектив воқелик мавжудлигини инкор қилган бўлса, у ҳолда "Импрессиялар қаердан пайдо бўлади?" деган савол муаллақ қолар эди. Мантиқан "импрессия" ғоясида субъективлик мавжуд, аммо у объектив реаликни инкор қилмайди, балки унга асосланади.

Агар иккинчи таърифни қабул қилсак, у ҳолда Юм фалсафаси субъектив идеалистик таълимотдир. Бизнингча, биринчи таърифда келтирилган маъно "солипсизм" (лотинча solus – яқка, ягона ва ipse – ўз) атамаси билан ифодаланиши мақсадга мувофиқ. Иккинчи таъриф эса ўз ҳолича қолдирилиши лозим ва тушунчани айти тарзда қўллаш баъзи чалкашликлар олдини олади.

Юм детерминизми

*Зарурият доктринасини тан олмай ту-
риб фан билан шугулланиш ҳам, бошқа
бирон бир мақсадли хатти-ҳаракатни
амалга ошириш ҳам имконсиздир.*

Д. ЮМ

Юм эмпирицизмнинг йирик вакили сифатида эркинлик ва тасодифнинг ҳар қандай кўринишини инкор қилди ва детерминистик фалсафа намоёнчасига айланди. Ўша даврда фан, айниқса, механика ва оптика

соҳасидаги ютуқлари эътиборга олинса, детерминизм анча кенг тарқалган гоё эди. Бугунги фан нуқтаи назаридан детерминистик гоё бундай мавқега эга эмас. Лекин, тарихан олганда, детерминизм тамаддун ривожланишида катта роль ўйнаган. Хусусан, аниқ фанлар доирасида юзага келган маъзур таълимот табиат ва жамиятга татбиқ қилиниб, бу соҳаларда талай ютуқларга замин ҳозирлаган. Геология фани (У.Смит ва Ч.Лайель), эволюция таълимоти (Ч.Дарвин ва А.Уоллес) ва сиёсий иқтисодга (А.Смит ва Д.Рикардо) айнан Британияда асос солингани бежиз эмас.

Ақсар фалсафий адабиётларда Юм детерминизми унинг скептицизми соҳида қолиб кетган ва мазмуни етарлича очиқ берилмаган. Юм борлиқда тасодиф бўлиши мумкинлигини инкор қилган, қатъий детерминистик маррада турган файласуф экани яхши маълум. Шу боисдан скептик Юмни ҳам, эмпирицист Юмни ҳам яхшироқ тушуниш учун, аввало, Юм детерминизмининг моҳиятига эътибор қаратиш лозим: "Борлиқдаги барча ҳаракатлар ҳамиша ташқи зарурий куч томонидан вужудга келтирилади ва ҳар бир табиий оқибат ўз сабабига қараб белгиланади. Бир хил сабабдан айни шароитда бир хил оқибат келиб чиқади. Ҳар бир ҳаракатнинг йўналиш ва даражаси, табиий қонунларга кўра, аниқ ва қатъий белгилангандир" (*ўша манба, 54-бем*).

Юм борлиқни қатъий ва аниқ қонунга бўйсунувчи улкан тизим деб билган. Айни дунёқараш Маърифатчилик даври тафаккурининг муҳим томони бўлиб, Юм ҳам шу давр вакили сифатида бундай нуқтаи назарга таянган. Бироқ у яратган фалсафий назария бир қадар мураккаб ва зиддиятли экани билан ажралиб туради. Умуман олганда, фалсафий таълимот қанчалик мураккаб ва теран бўлса, унда зиддиятлар, чалкашликлар ҳам шунча кўп бўлади. Бундай хусусиятдан бугунги фалсафий таълимотлар ҳам холи эмаски, ўтмиш алломалари меросига баҳо берганда, бир томондан, улар ҳам хатога йўл қўйиш ҳуқуқига эгаллигини, иккинчи томондан, фалсафанинг юқорида таъкидланган икки табиатини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ.

Юмнинг сабабийлик тўғрисидаги қарашларини ўрганганда, уларнинг икки жиҳати – субъектив ва объектив томонларини ажратиш зарур. Субъектив жиҳат – ҳодисалар ўзаро боғланиб келишининг субъект томонидан англаниши бўлса, объектив жиҳат – объектив воқелиқда сабабиятнинг ўрни масаласидир. Фаласафа тили билан айтганда, Юм қарашларининг субъектив жиҳати эпистемологик, объектив жиҳати онтологик табиатга эга.

Юм фикрича, "Ҳеч нарса сабабсиз вужудга келмайди. Ҳар қандай тасодиф, агар чуқурроқ текширилса, табиатда мавжуд бирон бир кучга ишора қилади. Яъни тасодиф шунчаки қуруқ (асл матнда *negative – салбий*) сўз, холос" (*ўша манба, 64-бем*). Унинг фикрича, тасодиф аслида билимимиз етишмаслиги оқибатида пайдо бўлган тушунча, холос.

Юм фалсафасида детерминизм мавқеига ҳаддан зиёд маҳлиё бўлиш ҳолатини кўрамыз. Файласуф бу концепцияни нафақат табиат, балки жамиятга нисбатан ҳам ҳеч иккиланмай қўллаган. Юмнинг ушбу соҳадаги нуқтаи назарини япон олими Тацуя Сакомото алоҳида таъкидлаб, унинг ижтимоий тафаккур ривожидagi ролига эътибор қаратади. У 2003 йили Лас Вегас шаҳрида бўлиб ўтган "Юм конференцияси"га тақдим этган "Юм – ижтимоий фан тадқиқотчиси сифатида" номли маърузасида бундай дейди: "Инсоннинг билиш қобилияти тўғрисида тадқиқот" номли асарининг 8-бўлимида Юм табиий борлиқни тушунтиришда қўллаб келинган сабабийлик принципини инсон хатти-ҳаракатига нисбатан ҳам татбиқ этди ва бу билан ахлоқий фанларнинг (*Moral sciences* – бизда қабул қилинганига кўра, ижтимоий-гуманитар фанлар) келгуси ривож учун йўлни кенгайтирди" (*Peter Millican, Hume's determinism, URL. <www.davidhume.org>;* яна қаранг: *Hume, Enquiry, section VIII, p.p.53-69*).

Юм ижтимоий борлиқда зарурий сабаб-оқибат муносабати мавжудлигини таъкидлар экан, бу принципнинг икки хусусиятига эътибор қаратади. Булар – "бир хиллик" (*uniformity*) ва "мунтазамлик"дир (*regularity*). Унинг таъбирича, "Барча даврлар ва халқлар

кишиларининг хатти-ҳаракатларида аниқ бир хиллик мавжуд. Инсоннинг моҳиятига дахлдор принциплар ўзгармайди, уларнинг инсон фаолиятидаги инъикоси бир хил бўлиб қолаверади. Бир хил мотивлар ҳамиша бир хил хатти-ҳаракатларни келтириб чиқаради" (*Hume, Enquiry, p.55*). Бир хиллик ва мунтазамлик эса ҳодисалар ўртасида қатъий тартиб бўлишини тақозо қилади.

Англиялик тадқиқотчи Ж.Харрис 2004 йили Токиода ўтказилган "Юм конференцияси"даги маърузасида файласуфнинг ушбу масаладаги қарашини бундай шарҳлайди: "Борлиқда зарурият мавжуддир, деган ишончимиз моддий нарсалар ҳаракатида мунтазамлик кузатилиши ҳақидаги тажрибамизга асосланади. Айнан шу тажриба нарсаларнинг келгуси ҳолатини башорат қила олишимизга имкон беради.

Юм инсон хулқ-атвори, хатти-ҳаракатини бошқарувчи қатъий қонунлар мавжуд, деб ҳисоблаган эмас. У фақат инсон хулқ-атворини олдиндан башорат қилиш мумкин ва шу асосда чиқариладиган хулосаларнинг аниқлиги об-ҳаво прогнозининг аниқлигидан кам эмас, деган фикрни назарда тутган" (*James A. Harris, Hume's Reconciling Project and "The Common Distinction betwixt Moral and Physical Necessity", British Journal for the History of Philosophy II, 2004, p.465*).

Юм бу тезисни асослаш учун бир қанча мисоллар келтирган. Чунончи, қадимги юнонлар ва римликлар қандай туйғу ва майлларни ҳис этган бўлса, биз ҳам уларни ҳис этамиз. Асрлар ўтишига қарамай бугун ҳам Гомерни мутолаа қилиб завқланамиз. Француз халқи руҳияти билан танишиб, инглизлар ҳақида ҳам баъзи фикрларни айта оламиз. Хўш, қандай қилиб? Юм буларнинг барчасини инсон табиатининг ўзгармаслиги – бир хиллик ва мунтазамлик қонуни асосида изоҳлайди. Юмнинг таъкидлашича, инсоннинг хатти-ҳаракатлари мотивлар, майллардан келиб чиқади. Улар эса ўз навбатида борлиқ билан узвий боғланган бўлади. "Инсоннинг ўз эрки, хоҳишига кўра қилган хатти-ҳаракати ва унинг мотивлари ўртасидаги боғланиш борлиқнинг барча қисмида амал

қилувчи сабаб ва оқибат ўртасидаги муносабат каби мунтазам ва бир хилдир" (*Hume, Enquiry, p.59*).

Кўриниб турибдики, Юм инсон хатти-ҳаракатларини турли мотивлар, туйғулар, майлларга сабабий боғлар экан, шу билан эркинлик мавжудлигини шубҳа остига олади. Унинг таъбирича, эркинлик бу – "ўз ихтиёрига кўра ҳаракатланиш ва ҳаракатланмаслик имкониятидир. ...эркинлик заруриятга терс ва тизгинсиз экан, у тасодиф билан айна бир нарсадир" (*ўша манба, 63-64-бетлар; яна қаранг: Hume, Treatise, Book I, Part III, Sections 2 and 3*).

Юм қатъий детерминизм позициясида турар экан, бунинг илмий билимлар ривожини учун ниҳоятда муҳимлигини таъкидлайди. Файласуфнинг ушбу ишончини айна бобга эпиграф қилиб келтирилган иқтибос мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Сабабиятнинг онгда акс этиши. Субъектив жиҳат

Сабабий муносабатлар мантиқий тарзда англабмайди, уларни фақат тажриба орқали билишимиз мумкин.

Д.ЮМ

Юм фалсафасида сабабий муносабатлар ва улардан келиб чиқадиған қонуниятларнинг объективлиги, улар бизнинг иродамизга боғлиқ эмаслиги, борлиқда тасодиф ва эркинликка ўрин йўқлиги тўғрисидаги ғоялар етакчи мавқе тутишини юқорида кўриб ўтдик. Юм умрининг сўнгги даврида ўз фалсафий тизимини ишлаб чиқишга киришганда ана шу принципларни асос қилиб олган эди. Шу ўринда Юм таълимотининг энг мураккаб, таъбир жоиз бўлса, авж нуқтасини ифодаловчи саволларга дуч келамиз. Хўш, воқелиқдаги қатъий тартиб ва қонуниятлар ўзини қандай сабабий боғланишлар орқали намоён қилади? Биз бу боғланишларни қандай билишимиз мумкин? Айна боғланишлар ҳақида тушунчаларимиз қандай шаклланади? Уларнинг ҳақиқатга мувофиқлигини қандай исботласа бўлади?

Ўз даврида шундай саволларга жавоб излаган Юмни тоталитар тузумнинг сўнгги кунларида ҳам шўро файласуфлари "субъектив идеалист" дея айблашда давом этган. Масалан, П.Алексеев ва А.Панин Юмнинг сабабиятга доир мулоҳазалари устида тўхталиб, уни бундай талқин этган: "...унинг (яъни Юмнинг – Х.Й.) фикрича, сабаб-оқибат боғланишларининг объектив мавжудлигини асослаб беришнинг имкони йўқ. Бундай боғланишлар тажрибадан, яъни апостериори ҳолатда келиб чиқмайди. Уларни мантикий йўл билан, яъни априори ҳолда ҳам билиб бўлмайди" (Алексеев П.В., Панин А.В. *Теория познания и диалектика. М., "Высшая школа", 1991, стр. 20*). Аслида эса Юм сабаб-оқибат муносабатларини билиш мумкин эканини бутунлай инкор қилмаган, асосан, билиш борасидаги қийинчиликларга, билиш жараёнидаги мантикий узиллишларга эътибор қаратган. Моҳиятни равшанроқ англаш учун масалага батафсилроқ тўхталайлик.

Юм инсон онгида сабабий алоқадорлик ва зарурият тўғрисидаги тушунчалар қандай пайдо бўлади, уларнинг манбаи нимада каби саволларни қўяди, аммо сабаб-оқибат аслида мавжудми деган онтологик масалани илгари сурмайди. Юм билиш фақат тажриба орқали юз беришини қайта-қайта таъкидлаган ва ғоянинг туғма бўлиши мумкинлигини, сабаб-оқибат ва зарурият каби тушунчалар инсонда табиий ҳолда, тажриба воситасисиз, *a priori* шаклда мавжуд бўлиши эҳтимолига доир қарашларни рад этган.

Юм фикрича, ҳар қандай ғоя, жумладан, сабаб-оқибат, зарурий боғланиш ҳам ҳаққоний бўлиши учун, аввало, маълум бир импрессияга асосланиши лозим, акс ҳолда у мутлақо бемаънидир. Шу нуктаи назардан, инсон онгидаги сабабийлик ҳақидаги фикрлар қандай импрессиялар билан боғланади? Юм айнан шу саволга "Инсон табиати тўғрисида рисола" ва "Инсоннинг билиши тўғрисида тадқиқот" асарларида жавоб беришга ҳаракат қилган. Файласуф сабаб-оқибат тушунчасининг *a priori* эканини мутлақо инкор қилиб, у тажрибадан қай тарика келиб чиқиши, зарурий боғланиш ҳақидаги қарашлар қандай пайдо бўлишини

бундай тушунтирган: "Фараз қилайлик, зийрак ва етук ақлга эга мавжудот бу дунёга қўққисдан келиб қолди. У нарсаларнинг ёнма-ён жойлашганини, бир ҳодиса бошқа ҳодиса ортидан юз бераётганини дарров пайқайди. Лекин шундан бошқасига "тиши ўтмайди", фикрлаш орқали ўзида кузатган нарсаларига нисбатан сабаб-оқибат ғоясини ҳосил қила олмайди. Чунки барча табиий ўзгаришларни келтириб чиқарувчи куч (зарурият) бевосита сезгилар орқали билинмайди. Бир ҳодиса бошқасидан аввал келишининг ўзи уларнинг бирини сабаб, бошқасини оқибат деб хулоса чиқариш учун кифоя эмас. Шунинг учун ҳодисалар ўртасидаги боғланиш муваққат туюлади ва тушунарсизлигича қолади. Бу ўринда бир нарсанинг мавжудлиги бошқасининг пайдо бўлишидан келиб чиқади дейишимиз учун асос йўқ. Бошқача айтганда, тажрибаси етарли бўлмаган бундай одам фактларни ўзаро боғлай олмайди.

...Яна фараз қилайлик, ўша мавжудот узоқ яшаб, кўп кузатди, бир-бирига ўхшаш нарса ва ҳодисалар ўртасидаги мунтазам боғланишларни ҳам пайқайди. Хўш, бундай кузатувларнинг натижаси қандай бўлади? У бир объект мавжудлигининг сабабини бошқа бир объектнинг мавжудлиги билан боғлай бошлайди. Аммо шунда ҳам у, ўзининг барча тажриба ва кузатувларига таянса-да, бир объектни бошқасидан келтириб чиқарадиган сирли куч (сабаб-оқибатнинг ўзаро зарурий боғланиши) ҳақидаги билим ёки ғояга эга бўлолмайди. ...Бироқ у барибир шундай билимни шакллантиришга уринади. ...Чунки унда шунга мойиллик бор. Бу мойиллик эса одатдир (*custom or habit*). Бирор хатти-ҳаракат ёки фаолиятнинг мунтазам такрорланиши ўша хатти-ҳаракат ва фаолият келгу-сида ҳам такрорланади, дея тахмин қилишга майл уйғотади. Биз бу майлни доимо одат билан боғлаймиз. ...Икки объектнинг ўзаро барқарор муносабати, айтийлик, тутун билан иссиқлик, оғирлик билан қаттиқлик бизда бир нарсадан иккинчисини келтириб чиқариш одатини шакллантиради (*Hume, Enquiry, p.p.27-28*).

Кўриниб турибдики, Юм сабаб-оқибат тушунчасининг манбаини (гап сабаб-оқи-

батнинг манбаи эмас, балки сабаб-оқибатга ишора қилувчи тушунчанинг манбаи тўғрисида бораётганига эътибор қаратинг) инсон онгининг табиати ва фаолияти билан боғлайди. Биз борлиқда ҳодисаларнинг узлуксиз кетма-кетлигини кузатамиз, ҳолос. Муайян А ҳодиса ортидан доим В ҳодисанинг келиб чиқиши бизда ўзига хос фарзани, ишончни пайдо қилади. Бу эса, ўз навбатида, Анинг ортидан В келиб чиқади, деб ҳисоблаш одатини шакллантиради. Демак, айнан одат туфайли биз воқеа-ҳодисалар, ўзгаришлар қай йўналишда давом этишини аввалдан тахмин қила оламиз. Шу муносабат билан Юм "Одат – инсоннинг ҳаётдаги асосий йўлбошчисидир", деган эди (*ўша манба, 29-бет*).

Агар биз Юм эмпирицизми изидан изчил борадиган бўлсак, "фақат ҳодисаларнинг тартибли кетма-кетлиги бор, ҳолос, чунки шундан ўзга нарсани кузатиб бўлмайди", деган хулоса чиқади. Тажрибада муайян ҳодисаларнинг такрор ва такрор боғланиб келиши рўй берганида, кузатувчи улардан аввалгисини кейингисининг сабаби деб ҳисоблайди. Бундан сабаб ва оқибат *a priori* эмас, эмпирик тушунчалардир, деган хулоса чиқади. Шу каби мулоҳазалар эса Юмда индуктив методга нисбатан танқидий қарашни шакллантирди. Билишнинг энг кучли ва асосий қуроли бўлган индукция танқиди Юм фалсафасининг эмпирицизм ва критицизмдан скептицизм томон тадрижга олиб келди.

Хулоса

Шўро даврида Юмга ёпиштирилган "субъектив идеалист" деган ёрлиқ унинг фалсафаси асл моҳиятига нисбатан ҳолис ва ҳаққоний эмас. Юм фалсафаси моҳиятан борлиқ мавжудлигини ҳам, унинг объективлигини ҳам инкор этмайди, кўпроқ ана шу объектив борлиқни билиш билан боғлиқ муаммолар устида баҳс юритади. Нафсиларми, бу борада Юм ўртага қўйган ва тадқиқ этган муаммолар фалсафанинг кейинги ривожига муҳим роль ўйнаган, айниқса Кант фаолиятига катта таъсир кўрсатган

ва ҳамон ўз аҳамиятини йўқотмаган. Аслида, Юм критицизми ва скептицизми объектив борлиқни чуқурроқ, тўларақ ва тўғрироқ англашга хизмат этадиган ёндашув бўлиб, у фан ва фалсафадаги бошқа ёндашувлар билан баб-баравар яшашга ҳақлидир. Юмнинг ижодий меросига Кант бундай баҳо берган: "У бу билимда ёруғлик таратмади. Аммо учкун пайдо қилдики, унинг ёрдамида олов ёкиб олиш мумкин бўлди" (*Кант И. Критика чистого разума. М., "Эксмо", 2007, стр.510*). Мана шу учкундан янги фалсафа – танқидий фалсафа даври бошланган, десак хато бўлмайди.

Бугунги давр нуқтаи назаридан, Юм фалсафасига муносабатни умуман ўтмиш файласуфлари меросига муносабатнинг ўзига хос кўзгуси, дейиш мумкин. Марксча-ленинча мафкура барча ижтимоий фанларни – иқтисодиётдан тортиб адабиётшуносликкача – сиёсийлаштирган ва тафаккурнинг табиий юзага келадиган хилма-хил оқим ва йўналишларига нисбатан синфий ёндашувни жорий этган эди. Бу ёндашувга кўра, идеалист Платон фақат танқид қилиниши, материалист Демокрит фақат улуғланиши лозим эди. Ваҳоланки, Платон ғоялари фалсафа тарихи ва тадрижида нақадар салмоқли ўрин тутиши яхши маълум. Қолаверса, Платон асарлари ислом дунёсининг фалсафий тафаккурига катта таъсир ўтказгани билан бизга янада қадрли. Айни муаммога тўхталиб, Президент Ислам Каримов таъкидлайдики, "Биз кўп масалаларда ғарб файласуфларининг фикрлари билан, айниқса, индивидуализм, эгоизм қарашларини илоҳийлаштириш билан келишмаслигимиз мумкин. Лекин уларни ҳисобга олишимиз, керакларини эътироф, кераксизини инкор этишимиз зарур" (*Ислам Каримов. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиздир. 8-том. Тошкент, "Ўзбекистон", 506-бет*). Хуллас, ўтмиш мутафаккирларининг ижодий меросига аввал босилган тамғаларга берилмаш, ҳолис ва объектив ёндашиб, ўрганишга лойиқ ҳар бир тушунча, ғоя ва методологик янгиларни истеъмолга кириштиш мустақил мамлакатимиз фалсафаси ривожига хизмат қилади.

Йоҳанн Вольфганг ГЁТЕ

HAQIQAT – MISLSIZ MASH'ALA

Ўғрилар орасида энг хавфлиси – аҳмоқлар. Улар вақтингни ўғирлагани
камдек, кайфиятингни ҳам бузади.

* * *

Чироқ ёнган жойида ёғ доғи, шам ёнган жойида мум сўхтаси қолади;
фақат осмон ёритқичларигина соф, беқолдиқ нур сочади.

* * *

Дўстни алдагандан кўра унга алданган яхшироқ.

* * *

Қаёққа кетаётганини билмаган одам узоққа бора олмайди.

* * *

Агар маймунлар зерика бошлаганида эди, аллақачон одамга айланган
бўларди.

* * *

Меҳнат аҳли дунёни қўл билан, илм аҳли эса мия билан бошқаришга
интилади. Бунга ким қанчалик эришяпти – ҳар кимнинг ўзига ҳавола.

* * *

Лайлакнинг кўнглидан нелар кечаётганини чумчуқ қайдан билсин?

* * *

Бирваракайига тенглик ва озодлик ваъда қилаётган қонун чиқарувчилар
ё инқилобчи, ё ҳаёлпараст ёки фирибгардирлар.

* * *

Буюклик мукофот ёки жазо олишни ўйлаб ўтирмай ҳаракат
қилишдадир.

* * *

Томошабинга ҳам гўё аёлдек муносабатда бўлинг – унга ўзи тинглашни
истаётган сўзни дарров айтиб қўйманг.

* * *

Инсон ўз тенги билан яшай олади ҳам, яшай олмайди ҳам; чунки у ўзи
билан тенглаша оладиган кимса борлигига ҳеч тоқат қилолмайди.

* * *

Ёшликдан кўп нареса кутган одам хато қилмайди. Фақат у қалбан нени
ҳис этган бўлса, унинг ижросини ҳам таъқаридан эмас, қалбидан
изламоғи керак, холос.

* * *

Биз шу қадар калтабинмизки, ўзимизни доим ҳақ деб биламиз; шу
тариқа доно кишилар ҳам наинки адашади, балки атайлаб хатога йўл
қўяди, деган нотўғри фикр пайдо бўлади.

* * *

Ҳақиқат шундай улкан, мислсиз машъалаки, ёнидан ўтаётганда беих-
тиёр кўзлар қамашади, ҳатто бирон эъойимни куйдирмасмикан, деган
ҳадик пайдо бўлади кишида.

* * *

Ҳамма одамлар озодликка чиқди дегунча хатога йўл қўяди: кучлилар
ошириб юборса, кучсизлар беписандлик қилади.

* * *

Хурофот, бидъат – инсонга хос иллат. Ундан буткул қутулмоқчи
бўлсангиз ҳам вужудингизнинг пана-пучмоқларига беркиниб олади-да,
сўнг беҳос пайдо бўлиб қолаверади.

* * *

Ақл ёки тасодиф тўғри йўлга сола билмайдиган тентаклик йўқ;
тентаклик ёхуд тасодиф йўлдан ура олмайдиган ақл ҳам.

* * *

Ўзимизни боиқалар ўрнига қўйиб кўрганимизда, уларга нисбатан
рашк ва нафратимиз барҳам топган; боиқаларни ўз ўрнимизга қўйиб
кўрганимизда эса кибр-ҳаво ва манманлик хийла камайган бўлур эди.

* * *

Ҳақ одам ҳамиша ўзини аслидагидан кўра ҳам олижаноброқ ва
қудратлироқ деб ўйлайди.

* * *

Йўлбарсга қўйиб берсанг, қоннинг таъмини бузуга
тушунтирмоқчи бўлади.

* * *

Ажнабий сўзни, гарчи маънони чуқурроқ англатса ёки мазмунни
нафисроқ ифодаласа ҳам, қўлламаслик лозим, дейдиган тилнинг сохта
“жонкуяр” ларига лаънат ўқийман.

* * *

Одамларнинг ахлоқан бузилишига мос равишда адабиёт ҳам
айниб боради.

* * *

Мундоқ олиб қараганда, бутун фалсафа чигал, дудмал тилда баён
этилган Инсон тафаккуридир.

* * *

Кимки ноҳақликни ҳимоя қилмоқчи экан, ҳушмуомала бўлишига тўғри
келади. Кимки ҳақиқат ўз томонида эканини ҳис этса, дағал муома-
ла қилаверса ҳам бўлади. Чунки ҳақиқатга илтифот билан эришиш
имконсиз.

* * *

Қалб ҳаммага, ирода айримларга, санъатни ҳис қилишдек нозик дид эса
камдан-кам одамга ато этилган.

* * *

Кўпинча ота-боболаримизнинг ҳикматли гапларини такрорлаб юрамиз,
ўзимизча талқин қиламиз. Бироқ улар ўз даврида бутунлай бошқача
маъно-мазмун касб этганини ўйлаб ҳам кўрмаймиз.

* * *

Зийрак одам ноҳақ бўлган пайтида ҳам ҳозиржавобликни
бой бермайди.

* * *

Аксарият хатолар оғизликдан далолат.

* * *

Ингичка соч толаси ҳам кўланка ташлайди.

* * *

Дунёни рақамлар бошқаради деган гапни ҳар қадамда эшитиши мумкин.
Бу гап қанчалик тўғри билмадим-у, аммо дунё рақамлар ёрдамида
бошқарилиши аниқ...

* * *

Камалак ҳам узоқ вақт товланиб турса, одамлар унга қарамай қўйган
бўларди.

* * *

Ҳар тонг ҳаётдан хурсандлик кутиб ўйгонмасак, оқшош янги умид-
лар билан уйқуга кетмасак эди, кийиниши ва ечиниши ҳам бизга малол
келарди.

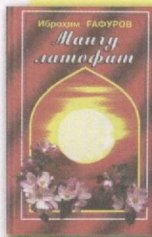
* * *

Кимки хавфдан огоҳ бўлатуриб, гунгдек миқ этмай юрса, билинги,
ўша – душман.

* * *

Аёл зоти билан ўйлаб муомала қилинг. Чунки у эгик қовургадан яралган.
Кодир Эгамнинг иродаси – шу. Мабодо уни тўғриламақчи бўлсангиз,
синдириб қўясиз. Ўз ҳолига ташлаб қўйсангиз баттар
майиниш кетади.

Мирзаали АКБАРОВ тайёрлади.

HAYO – MA'NAVIYAT KO'ZGUSIDA

Saydi UMIROV mutolaa qiladi

“Прозанинг шоири.” Бундан ярим аср муқаддам ўша кезларнинг ёш мунаққиди Иброҳим Ғафуров ёзувчи Саид Аҳмадга шундай таъриф берган эди. Кейинги насрий, драматик асарлари – салобатли “Уфқ”и, хушчақчақ “Келинлар кўзғолони” ҳамда ширин-нордон ҳажвиёти билан катта адабиётимиз бўнакка берилган ана шу таърифни тўлиғича оқлагани маълум.

Бугун эса атоқли адабиётшунос, мунаққид, мутаржим Иброҳим Ғафуровнинг ўзини ҳам худди шундай сифатлаш мумкин. Унинг ҳар бир мақоласи, мансураси ва таржимаси гўёки шеър, дostonдек ўқилади. Муаллифнинг ўзига хос мафтункор услуби, ширали, ёлқинли тили йиллар оша, китобдан китобга сайқалланиб, камол топиб борди.

Иброҳим Ғафуров услубига хос барча фазилатлар 2008 йили нашр этилган “Хаё – халоскор”, “Мангу латофат” номли илмий-бадий-публицистик дилогияда ёрқин намоён бўлди. Ушбу кўшкитоб ярим асрлик жўшқин ижодий фаолият сарҳисоби, адабиётимиз, маънавиятимиз хазинасига қўшилган кирои хиссадир.

Ҳар икки китобни муаллиф аввалги асарларининг мантикий давоми сифатида яратган, улар, айна чоқда, бир-бирини тўлдириб, изоҳлаб келади.

Биринчи китоб – “Хаё – халоскор”га бадийлик-публицистиклик-илмийлик, иккинчи китоб – “Мангу латофат”га илмийлик-публицистиклик-бадийлик кўпроқ хос дейиш мумкин. Қуйида ҳавола этиладиган кузатишу мулоҳазаларимиз “жаётнома”, “жаённома” деб аташ мумкин бўлган мазкур дилогиянинг биринчи китоби ҳақида.

Мансуралар, бадиалар, адабий-танқидий мақолалар, публицистик асарлардан таркиб топган “Хаё – халоскор” китоби муаллифнинг андишаю истиҳола ила ёзилган мўъжаз “Таржимаи ҳол чизгиси” билан очилади. Бироқ шу икки саҳифалик чизгилардан ҳам кўп гапни англа-ласа, муаллиф ижод сандигига калит топса бўлади. Ун ёшларидан аллақандай ички эҳтиёж туфайли ёзгиси келавергани, мактабда, дорилфунунда кечган йиллари ўзбекча, русча кўп китоблар, таржима асарлар ўқигани, таржимага қизиқиб номдор адибларнинг асарларини она тилига ўгиргани, адабий-танқидий мақолалар ёзиш билан машғуллиги, адабий танқидни эссе жанрига яқинлаштиришга уриниб келаётгани, француз, ҳинд, хитой, япон файласуфлари ижоди таъсирида “мансуралар” номли жанр яратишга киришгани ҳақидаги оддий, самимий дил изҳорлари ўқувчига муаллиф қалбини яхшироқ тушунишга имкон беради.

"Хаё – халоскор" китоби "Мансуралар" ва "Аждодлар васли" деб номланган икки йирик бобдан иборат. Ҳикоя, лавҳа, мақола, тақриз, эссе, репортаж, сочма шеър, адабий портрет, эсдалик каби жанрлар уюшувидан юзага келган мансуралар, дарҳақиқат, Иброҳим Ғафуров яратган янги жанрдики, буни таъқиқчилик ҳам бир неча бор эътироф этган. Муаллиф ўзбек ва жаҳон адабиёти, санъати, тарихи, фалсафасини кўп ва ҳўб мутолаа қилмаганида, кўша-кўша мақола, китоблар ёзмаганида, машҳур киссаю романларни она тилига ўғирмаганида, ҳаётни синчков кузатмагани ва муттасил фикр юритмаганида мансураларнинг дунёга келиши гумон эди. Дарҳақиқат, янгилар, одатда, бетўхтов изланиш, кузатиш, тажриба асосида юзага келади.

Мансуралар "Бог ва онажон" деган кичик кириш бўлими билан очилди. Уни "Таржимаи ҳол чизгиси"нинг тадрижий давоми, дил изҳорининг аввали дейиш мумкин. Етти ёшли мурғак боланинг ҳаяжон-ла илк бор мактабга борганию уруш йиллари ҳарбий эшелонда соқчи бўлган отасини соғинганлари, эшелон Тошкентга келганида отаси кўкқис тоғдай бўлиб остона ҳатлаб кирганида довдираб қолганию у келтирган қора "буханка", қаллақанд, сариёғ, пишлоқ, кийим-бошдан боши осмонга етгани, чеварчилик қилиб, боққа қараб фарзандларини кипригида катта қилган касалманд онасининг заҳматлари, солиқ тўланмай қолгани сабаб боғнинг катта қисми олиб қўйилганию янги "эга"лар боғни бузиб, ўрнига бақлажон, картошка эканидаги изтироблари тасвири ниҳоятда ҳаётий ва таъсирли.

Қаттол уруш мурғак жонни дафъатан улғайтириб, уни ҳассос ва таъсирчан қилиб қўйган эди. "Даҳшатли уруш айлани қизиган, ҳар куни ҳеч гуноҳи бўлмаган минглаб одамлар қирилар, одамқушлик тинмай авж оларди... Бу уруш чиққанига биз иштонсиз болалар айбдор эмас эдик. Бунинг устига у лолақизғалдоқлар очиладиган сувоқ томларимиздан жуда ҳам узокда эди – аллақайларда Европаларда эди, аллақайларда Россияларда эди, аллақайларда Шимолий Африкаларда эди... Лекин одамқушлик, биродарқушлик урушининг бутун кўрқинч, харосонликлари сокин, жимжит... Ўзбек маҳалласи, пастак лой деворлар, пастак лой томлар, ҳовилиларга ҳам кириб келар, ҳар куни дам у ҳовли, дам у бог, дам у болахона ичидан мунграйиб йиғлаган овозлар, фарёд саслари келиб турарди". Етти яшар болакай кечинмаларини етмиш ёшли ижодкор шундай бадий-фалсафий ифодалаган.

Мана бу сатрлар эса етти ёшли боланинг оддий, бироқ шафқатсиз ҳақиқати: "Оёқларимизда йўқ эди, ялангоёқ борардик мактабга, кеч кузак, қаҳрли қиш, серёмғир кўкларда оёқларимиз ёрилиб кетар, товонларимизнинг қават-қават ёриқларидан қон силқиб оқарди. "Жухуд калиш" дегани чиқиб, бир оз енгил тортдик. Юпқа резинадан елиглаб ясалган калишлар... Икки кунга ҳам чидамас, дарров таги йўлда тушиб қоларди. Шу калишларнинг ичи қор, муз лой билан тўлар, уни ботган жойида қолдириб яна ялангоёқ бўлиб олсак, енгил тортардик. Оёқ тинмай сирқираб огриб, балчиққа ботиб қарахт бўлиб қолган бу нотавонни нима қилишни билмасдик. Оғригига эса чидаб бўлмасдик. Мактабдан уйга қайтиб ўзимизни танчага урардик".

Ростгүй муаллиф, содда ва ҳудожўй ота-онаси янги турмушда ўрнини топа олмагани, аини чоқда, ўзини камбағал қилиб кўрсатишдан ҳам органганини титраб ёзади: "Мана шу муҳитда жуда таъсирчан, кўзига тез ёш келадиган бола бўлиб ўсдим... Қийинчиликлар юрагимизни ипақдай юмшатиб қўйган эди. Онам ифодалаб бўлмас гўзал тилда сўзлар эдилар. Катта акам тез-тез "Бизнинг ойимиз шоира. Сўзларини эслаб қол", деб айтардилар. Лекин сўз эслашга йўқ эдим. Болалик таассуротлари қисмат яратувчиси бўлар экан... Болалик шуълалари кейин катта бўлганингизда сизга эргашиб юрар экан. Болалик сизни ҳеч тарк этмас экан". Мана шу сатрларни "Мансуралар"нинг прелюдияси, маром ва оҳангини белгилловчи дебочаси дейиш мумкин.

Муаллиф "Она ризоси – роҳат" бўлимида, шунингдек, китобнинг яна кўп ўринларида муштирап волидаси болаларим дея ўзини ўтга-чўққа ургани, айниқса, ўн саккизга кирган ўғли кўкқис вафот этганда қаттиқ кўганини бот-бот эсга олади: "Онам аллақандон ўтиб кетдилар. Рухлари бу орада неча бор ойга бориб келгандир. Менга негадир руҳлар ҳамиша ойга сафар қилади деган тасаввур ўрнашган. Қаердан? Билмайман. Мен ҳамон юрибман. Ҳамон зилдай юк елкамдан тушмайди. Онам учун қилолмаган хизматларим елкамни... тошдай эзиб туради. "Болам, мен сизни деб кўксимни куртидим..." Қандай қилсам бу сўзларнинг азоби, армонидан кутуламан?". Муаллифнинг онаизор ҳақидаги сўзлари, айниқса, шу сатрларидан қаттиқ ҳаяжонга тушаман, томоғимга нимадир тиқилгандай бўлади. Биз Иброҳим ака билан деярли тенгдошимиз. У киши гўё мен ҳақимда ёзгандай, кечинмаларимни қоғозга туширгандай. Отам биринчилардан бўлиб урушга кетиб ҳалок бўлгани (юришни энди ўрганиб, йиқилаёзганимда суяб қолиб бағрига босганию Оқтепа деган қишлоқда отлик аскар сифатида машқ ўташаётганда бориб кўганимиз элас-элас ёдимда, холос), волидимиз қорахат олганини билдирмай, меҳнат билан овунгани, уч фарзандни оқ ювиб, оқ тараб катта қилгани, бўйимдан баланд гўза оралаб пахта терганларим, шунинг ҳақиқа дафтар ва қалам олиб ўзимда йўқ хурсанд бўлганларим, онам етмиш бешдан ошганда бедаво дардга чалиниб қазо этгани, бари-бари кино кадрларидай кўз ўнгимдан ўтади. Онажоним ҳақида бир-икки эсдалик мақола, телесценарий ёздим, "Дорилфунунлар тақдиримда" китобимни падарим қатори волидам хотирасига бағишладим. Барибир ота-она олдидаги қарзни ўтаб бўлмас экан.

"Мансуралар"ни ўқиш ва ўқиш учун озми-кўпми тайёргарлик – билим, савия, дид керак. Шу боисдан адиб ўқувчини ҳаммуаллиф деб билади, ҳис-туйғу, ўй-фикрларини давом эттиришини, ўзидан янги воқеа ва кечинмалар кўшиб, тўлдиришини истаиди, бирон бир масалани ҳал этишдан кўра, бунга кўпчилик эътиборини қаратишни мақсад қилади. Муаллифнинг шахсий кечинма ва кузатишлари, ҳар доим ижтимоий долзарб муаммоларга боғланади ва аксинча, ижтимоий масалалар интим туйғу ва мушоадаларга уланиб кетади.

"Недан ўсар инсоннинг кўнгли?" мансураси шу жиҳатдан, айниқса, диққатга сазовор. Насрий йўсинда битилган ушбу шеър Ватан шаънига эҳтиросли қасидадир. Ундаги фахр ҳисларига бой сатрларнинг ҳарорати, қон босими баланд. Инсонда қон босимининг юқорилиги – шикасталик аломати. Лекин муқаддас қадриятлар ҳақида битилган публицистик нақшлардаги қон босимининг баландлиги соғломлик, бардамлик далолатидир: "Ватаним! ...Бир чўл эдим. Новдалантирдинг. Бир новда эдим. Боғу роғ қилдинг. Бир боғ эдим. Ватанга айлантирдинг. Боболарим, момоларим заррасига кўшдинг. Ватаним, сенга қараб кўнглим ўсади".

Муаллиф "Қўрғонлар" мансурасида юрт бўйлаб сафари давомида дуч келган турли номдаги кўҳна ва янги қўрғонларни тавсифлаш орқали халқимизга хос хусусиятларни кўрсатишга муваффақ бўлади: "Ўзбек деса, мен қўрғонни англайман. Йўқ бўлиб кетган қўрғонлар ўтар тинмай кўз ўнгимдан. Қаерда йўқ ўзбекнинг қўрғонлари. Қўрғонлари билан машҳур ўзбегим. Ҳеч ким бунчалик кўп қўрғон қурмаган ер – сарзаминда". Дарҳақиқат, синчков адиб халқимизнинг бунёдкорлик салоҳияти тасвирига фавқуллодда ва ҳаққоний деталь топганига тан бермоқ жоиз. Кечинмалар занжиридаги сўнги халқа – бадий ҳуло-са эса янада оҳорли ва ибратли: "Беш қўрғон, Тўра қўрғон, Жар қўрғон... сен ҳам қўш бу қўрғонлар ёнига ўз қўрғонларингни".

"Ватандошларим" мансурасида иморат қуришни суядиган, тўйни басма-басига қиладиган, аза келса ҳассакаш бўлиб елкама-елка турадиган, оғир-вазминлики феъл қилиб олган, ҳар бир ишга эҳтиёткор ёндашадиган халқидан ифтихор туйди: "Мана шулар – менинг ватандошларим – бошқасини нима қиламан, қайдан оламан?!" "Ўзи севмаган жойда яшаган одам" мансураси эса гўё шу мавзунинг давомидай. Унда замона зайли билан бегона юртга келиб қолиб, олтимиш йилдан кўпроқ жуда эҳтиёткор ва лоқайд умр кечирган, ҳеч кимнинг ташвиши, илтижоси ва таҳлиқасини юрагига яқин йўлатмаган, ўз қадри ва шаъни йўлида курашиш тугул бу ҳақда ҳатто ўйламаган, олис диёрдаги сингли-

сининг кўзёшидан доғ-дуғ, чаплашиб кетган мактуб – илтижоларига эътибор қилмаган, қандай бесас яшаган бўлса, ўлганини ҳам биров билиб, биров билмаган Алфарида деган кимсанинг фожиявий тақдирини ватангадолар учун огоҳ қўнғирғи бўлиб жаранглайди.

"Бродскийга ўхшатма"да маъжоз санъатидан усталлик билан фойдаланилган. Бир пашша уй ичиди маза қилиб узоқ айланиб учадди, кейин зерикибми, очиқибми ўзини дераза ойнасига уради, бир, икки, уч... кўп бор уради, аммо ташқарига чиқиб кетолмайди, бир сариқ қовоқари "яхшилиқ" қилган бўлиб, беҳол пашшани "озодликка чиқаради..." Яъни, уни иштаҳаси қарнай гўмбақларига олиб бориб едиради. "Гўмбақлар семириб ўсаяпти..." деб яқунланади мансура. Бродскийнинг тириклик чоғидаги турфа кўргуликларини ўлимидан сўнг келган шухратидан беҳабар ўқувчи, "ҳа энди масалнамо бир нарсаси экан-да", деб ўйлаши мумкин. Бироқ, асл шеър ихлосманди пашша, қовоқари рамзлари замиридаги но-зик ишорани англаб етади.

Муаллиф бир сўз, бир сатр билан етук манзара, тимсол яратишнинг ҳадисини олган: "Қиличдай ярқирай эди кўёв, Биллурдай товланарди келин"; "Осмонларни шопира қора қушлар"; "Манов "6" рақами каби ҳамма нарсасини қорнига йиғган"; "Абгор қора булутлар қуюнлашиб югурар тоғ чўққиларига"; "Капалак сув бетиди ухлаб ётарди"... Бундай мисол – иқтисосларни кўп келтириш мумкин.

Тўпламнинг энг қисқа мансураси – "Пауф" ҳам ана шундай "ҳасис" нуктадонлик маҳсули:

*Кўзи – Туркистоннинг кўзи,
Сўзи – Туркистоннинг сўзи,
Ўзи – Туркистоннинг ўзи.*

Пауф Парфи шеърини истеъдод сифатида Иосиф Бродскийдан кам ҳодиса эмас. Бу хулоса нафақат муаллифники, балки бизники ҳам.

Адабий танқидчиликда кўп бор эътироф этилганидай, мансура – ҳажми қисқа жанр. Демак, мансурада муаллифдан тугал тийнат-саъжия яратишни талаб қилиш инсофдан эмас. Лекин унда портрет, нутқ, ҳаракат, ҳолат деталлари орқали тийнат чизгиларини бериш, яъни саъжия хамиртурушини яшаш мумкин ва бу – маҳорат белгиси. Мана, "Бировнинг тарихи" мансураси. Ровий санаторийда етмиш саккиз ёшли қария билан чиқишиб қолиб, тез-тез суҳбатини олади. Оқсоқол ҳар гал уни кўрганда, "Сиз Тошкентда танийсизми Сувонқул Холмўминини? Бизга жиян бўлар. Ишлар катта идорада", дея савол беради. Мўйсафиднинг саволи, сўзи бир қадар мавҳум. У ё жияни ҳақида аниқ-тиниқ маълумотга эга эмас ёхуд катта идорада ишлайдиган жиянинг тоға билан унча иши йўқ.

Отахоннинг портрети ҳам ғалати, сирли: чол янги сувсар телпагини доим пешонасига бостириб қояди. Телпакиннинг ўсиқ малла мўйлари кўзлари устига тўкилиб туради. Кўзлари нечүкдир диом бодраб, жануб юлдузидай жовдирайди, унинг ёш ийигилариникидай "жилтираган" кўзларида ёш ғилтилагандай бўлади. Лекин "жиламайди". Ўзини тутати.

Портрет чизгилари ўқувчи ҳайратини оширади. "Ж"ловчи шевада гапириши ўзи яшайдиган жануб маконига ишора қилиб туради. Нутқи-тийнатини кўрсатувчи бу "кўзгу" сирли ҳаёт сандиғига калит ҳам бўлиб туйилади бизга. Чол уч урушни кўрган. Урушнинг тўққизинчи йили тоқати тоқ бўлиб командирига "Рухсат бер, узум емаганимга саккиз йил бўлди", дейди. Бошлиғи қулиб, рухсат беради. Бир ой деганда уйига кириб боради. "Остона ҳатлаб кирсам ҳовлига, жимжит. Онам ўтибдир. Акам ўтибдир. Синглим бор эди. У ўтибдир..."

Қария берилиб кетиб, кеч уйлангани, бир ўғил, икки қизли бўлгани, ўғли иқтисодчи экани, ўн иккита боласи борлиги, ярмини ўз қарамоғига олгани, ёнида аскарлар каби юрган неваралар билан ёшини ҳам унутишини ҳикоя қилади. Қариянинг мана бу нутқи – гоҳ ширин, гоҳ аччиқ сўзларида саъжиясининг кўп қирралари аён бўлади: "Бир кун илтим, шаҳардан келиб, унда ҳали ўқир эди, дада, комсомолга кирмоқчиман, деб айтди. Куфрим кўзиди: қусфуруш, мен кирмаган комсомолга сен кирсанг, бу уйга қадам қўйма, дедим.

Мени урушларда партияга кир деб кўп қистаганлар. Кирмаганман. Нима қиламан партиядан, мен оддий қора одам. Мендан бошқа уч урушда қатнашганда бўлар эди уч урушда қаҳрамон.

Одам ўлдирганим учун қаҳрамон бўлаймиди, ука? Одам ўлдирганим учун нишонлар олаймиди, ука? Уч урушга кирдим. Бир нишон олмадим. Барига чап бердим, ука. Ўттиздан ортиқ неварача чопиб юрибди мана. Худого шукр. Мен шу тоғларнинг ҳаммасидан у ёққа ҳам, бу ёққа ҳам бир неча бор кўй олиб ўтганман, мен журмаган тоғлар қолмаган бу ўлкада. Ўн беш жил кўй боқдим. Кўй дегани кон экан, ука. Кўйдан ажаб лазиз махлуқ жуқ экан, дейман ўзимча... Қараб турсанг ўз-ўзидан кўпаяди жонивор". Ҳа, ёзса бир қисса, романга аризулик тақдир. (Муаллиф мансураларини "Менинг романларим" деб атаганига эътибор берайлик.)

Ғапирганида "саватдек оқ сочлари" силкиланадиган устознинг бир чимдим ҳикоясида ҳам мунгли бир тарих жонланади: "...қирқинчи йилда фин урушидан ўқ еб қайтганман. Ҳеч ким йўқ уйга келсам. Эски чириган қулф урилган ховли эшигига. Уруш кўриб юрагим титрамаган. Орқага тортиб кетди юрагим. Ҳеч кимни тополмадим. Тирик жон қолмади менда. Кўнглим ўқиб отам билан бобомнинг қабрини излаб бордим. У пайтлар Тошкентда қабристонлар кўп эди. Ҳар қадамда қабристон. Ғамгин шаҳар эди Тошкент, гарчи бурканиб ётарди нокзорларга".

Мансуранинг бугини ўқиш юракни эзиб юборади, бобоси ва отасининг қабрларини изиллаб қидириш лавҳалари бениҳоя таъсирли: "...Мен чуқур устига бордим. Пастда, қоронғида одамнинг тупроққа қоришган елкалари кўринар, белкуррак дам-бадам йилтилар, оёғим тагига соз тупроқ аралаш суяклар келиб тушарди.

– Ота... ота, – деб қақирдим ўзим ҳам эшитмай овозим". Бир оздан сўнг ҳалиги гўрков лаҳад чуқуридан бошини чиқариб, кел, нима дейсан, дейди. Ровий бобоси ва отаси қабрини сўраганида, чол бош чайқайди, ҳамма бир чуқурга кўмиб ташлангани, кимнинг кимлигини билиб бўлмаслигини айтади. "Сўнг раҳми келдими менга, кўшиб кўйди:

– Бобонг мана шулардан бири ("Бобомнинг марқади")".

Савол биргина фарзанд ёки неваранинг эмас, минглаб фарзанд, невараларнинг саволи. Жавоб ҳам биргина гўрковнинг эмас, минглаб гўрковларнинг жавоби. Фашистлар газ камераларида куйдирган, тириклайин зовурларга ташлаган инсонларнинг фарзанду невараларига ким жавоб беради? Афғон урушида нобуд бўлган бегуноҳ йигитларнинг жигарбандларига, етим қолган фарзандларига кимлар таскин, далда беради? Яна қанча урушу қатлиомлар, яна қанча шахиду қурбонлар...

Муаллиф кичик асар орқали катта фикр айтмоқчи, ўқувчини ҳам ўй-мушоҳадага ундамоқчи. Савол қўйиб, жавоб излаш, ўқувчини тафаккурга чорлаш Иброҳим Ғафуровнинг хос усулларидан. Мансураларнинг сарлавҳалари ("Ўзни англаш", "Руҳият ҳазратлари", "Одамнинг ичи", "Қўнғил – ҳамир", "Қувғинди руҳ", "Нур ёғилар", "Кимлигимни қидириш" ва ҳоказолар) ҳам шунга ишора ва далолатдир.

Мавзуни соз ёритиш – ҳис-туйғу, ўй-фикрларни теран ва гўзал ифодалашда тил бойлиги, сўз заргарлиги бирламчи аҳамиятга молик. Ёшлигидан китобни кўп ва ҳўб ўқиган Иброҳим Ғафуров ишода сўз тизгинини маҳкам ушлайдиган, сўзни соққадек ўйнатадиган ижодкорлар сирасидан.

"Менинг романларим"ни бошлаб берган "Ёз. Сўзсизлик" мансурасида у висолга етгунча сўзга талпиниши, ўз сўзига эга бўлишга интилишини ёзади. Бошқа бир мансурасида эса ўзга шахсга дўниб, "У вақтни ғарамлайди. Сўзлар билан вақтни тутиб қолишга, уни қоғозга ўраб қўйишга уринади. Сўзлар ўтган, ўтаётган вақтнинг биллури", деб ёзади. Муаллиф таърифича, "Сўзлар тарихларнинг соялари, фақат сўзлар келар, фақат сўзлар тирик, фақат сўзлар жанг қилар, фақат сўзлар қолар жанглардан, қоронғу зулматлардан фақат сўзлар чиқиб келарлар".

Иброҳим Ғафуров нутқида коком, вирдизабон, қисти баст, тутал, паторат, хонишманд каби сўз, ақл апллари, унут дарёси, йўқчилик неврози, сиёсат тегирмони, шухратпараст

каламushлар каби истиоралар қўлланадики, уларни кўпчилигимиз унутганимиз ёки билмаганимиз сабаб эскирган сўз ва бирикмалар деб ҳисоблаймиз. Муаллифнинг таассуф, ўқинч, киноя, умид қайфиятини ифодаловчи шу мавзудаги "Архаик сўзлар" мансураси, айниқса, эътиборга молик. Уни тўлиқ келтирамиз:

Бурчақда ўлтирар –
Таржима қилинмаган сўз –
Мунгайиб,
Увишиб –
Бурчақда ўлтирар қалба киролмаган сўз.
Ҳеч кимса меҳмонга чақирмаган сўз –
Ҳеч кимса душманга айтолмаган сўз –
Ҳеч кимса ёрига шипшимаган сўз –
Ҳеч кимса дўстини юпатмаган сўз –
Бурчақда ўлтирар –
Юртининг
Элининг

Миллатининг
Манглайини оқартмаган сўз –
Увишиб,
Қунишиб
Миқ этмай ўлтирар –
Бурчақда ўлтирар –
Дунёдан бегонасира.
У ўз илоҳий томчисини кутар –
Кутар ўз одамини.
Неча аср бўлса ҳам кутади.
Замон-замонлар кутади –
Қалба кирмаган сўз.

Тағдор, ўйга чўмдирувчи, фикр кўзгатувчи мансура. Дарҳақиқат, узоқ йиллар эрк, она тарих, миллий руҳ каби жонсўзлар илоҳий томчисини, ўз одамини кутиб бир бурчақда мунгайиб, қунишиб ўлтирди ва хайриятки охир-оқибат – ўзлигини намоён этди, архаик деган ёрликдан халос бўлиб, пешонаси ярқироқ замонавий сўзларга айланди.

Мансуралар – бир қанча жанр узвларини бағрига сингдирган жанр дедик. Шу жиҳатдан у бадий адабиётдан кўра бадий публицистикага эшроқ, дахлдорроқ туйилади бизга. Бу ижод турига хос белги-аломатлардан биринчиси – ҳужжатлилик – ҳужжатга кўпроқ, тўқимага камроқ мойиллик. Муаллиф "Ўзи севмаган жойда яшаган одам" мансурасида таъкидлаганидек, ёзувчи асар воқеа-ҳодисаларини тўқиб чиқармаслиги керак... Тўқиб чиқарилганлари ёлғонга ошно бўлади. Адабиётнинг обрўйи тушиб кетганига сабаб... кейинги замонларда тўқимага зўр берилганидир. Бугунги ҳаётга, бугунги одамларга бадий сўзнинг унчалар кераги бўлмай қолди. Ҳозирги ҳаёт ва инсоннинг айнаи ўзи ҳақида ёзиш ва қудрати келса, у ҳақда таълим беришгина ўзини оқлайди.

Буни тўқимани буткул инкор этувчи кескин қараш деб эмас, балки кўпроқ мансураю мақолаларга дахлдор фикр деб қабул қилиш жоиз. Зеро, "тўқима устида кўз ёши тўқаман", деган Пушкин. Қодирий ва Ойбек бадий тўқима ҳосиласи – Кумуш ва Гулнорлар ўлиmidан қаттиқ изтироб чеккан. Бироқ Иброҳим Фафуров ота-онаси, жигарбандлари, таниш-билишлари, тарихий шахслар, ёзувчи, шоир ва олимлар ҳақида қалам сурганда, аксарият ҳаётий воқеалар, ҳаётий деталларга таяниб иш кўради.

Иброҳим аканинг мансуралари қай бир жиҳати билан "Бобурнома"ни, Монтень "Тажрибалар"и, Достоевский кундаликлари, Шкловский битиклари, Миртемир сочмаларию Асқад Мухтор тундаликларини, Озод Шарафиддинов ва Ғайбулла ас-Саломнинг ўз-ўзига танқидий назар ташлаб ёзган ҳаққоний асарларини эслатади. Бу тақлид эмас, албатта, жаҳон адабиёти ва фалсафасининг саф-саф асарларини ўқиб озиқланган, улардан энг дилга яқинларини она тилига ўгирган, жуда юксак мезонлар асосида таҳлил-тадқиқ этган билимдон, зукко, том маънода мулло ижодкорнинг бетақвор, дилбар нақш-нигорлариридир.

"Ҳаё – халоскор"нинг биз кўриб ўтган "Мансуралар" бобида бадийлик, публицистлик устувор бўлса, "Аждодлар васли" бобида эса муаллиф мантиқий мушоҳада, образли тушунча, постулат-тезислар орқали иш тутишни маъқул кўради. Айни жиҳатдан ҳам бу фаслни илмий-публицистик-бадий нақшлар деб аташ мақсадга мувофиқ. "Аждодлар васли"нинг асос-негизини Навоий ҳазратларини ноёб шахс ва шоир сифатида англашга бағишланган мақолалар ташкил этса-да, Яссавий, Хожа Ахрори Вали, Машраб, Чўлпон, Сўфи Оллоёр, Қодирий, Ҳамза, Ницше, Маркес каби салафларга ҳам бир неча мақола бағишланган.

Мумтоз адабиётни ўқиш ва ўқиш осон эмас, уларни таҳлил-тадқиқ этиш янада қийин. Бунинг учун чўнг билим, кенг савия, ўткир дид, қувваи ҳофиза керак. Иброҳим Ғафуров Навоий, Машраб, Яссавий, Бобур ва бошқалар хусусида қалам суришдан аввал бу сиймолар ҳақидаги тадқиқотларни обдон ўргангани, мутафаккир зотлар асарларини қайта-қайта мутлолаа этгани, янги сўз айтишига, янгича талқинларни илгари суришига интилгани ва бунга муваффақ бўлгани билиниб турибди. Масалан, "Ҳозир Навоийни ким ўқийди?" бўлимида ўзи умрининг уч палласи – йигирма, қирқ, олтимиш ёшларида "Хамса"ни уч мартаба ўқигани ва шунинг баробарида буюк бешлик ботинидаги маъно-мазмунни тегинроқ тушуна борганини қайд этади. Шунингдек, улуг шоиригимиз ва унинг салафларию замондошлари ҳақида тадқиқотлар яратган ўзбек ва жаҳон олимлари асарларини қайта-қайта ўқигандан кейингина қўлга қалам олмоққа журъат этганини айтади.

"Аждодлар васли" мақоласида Алишер Навоий ҳаётидаги муҳим тарихий воқеалар, шахсиятидаги нозик нуқталарга алоҳида эътибор қаратади, улардан янгича маъно-мазмун топади. Бу жиҳатдан "Кўнглининг нозиклиги" мақоласи, айниқса, диққатга молик. Навоийга татбиқан кўнгли нозиклиги борасида замондошлари, чунончи, Бобур кўп ёзган, тадқиқотчилар ҳам фикрлар айтган. Олимимиз кузатишлари, мулоҳазалари ҳам мароқли. "Биз ҳозир кўнгли нозик деганда кўпроқ инжиқ, тез таъсирланадиган одамни тушунамиз, – деб ёзади публицист. – Кўнглининг нозиклиги аслида катта бойлик. У оламини тушуниш ва ҳис қилиш бойлиги".

Навоийда оламини англашдаги нозиклик ўзни англашдаги инжаликка айлангани, ул зот ўзини тўхтовсиз танқид қилгани, ҳақир даражасида фикр юритгани ва бу беҳад камтарлик, имонлилик белгиси эканини қайд қилар экан, муаллиф шу фикрни биргина мисол – Алишер болалиқдан Фаридуддин Атторнинг "Мантиқут тайр"ига бир умр шайдо бўлиб қолгани, умри поёнида "Лисонут тайр" номли гўзал асар яратгани билан исботлайди: "Қушлар китобига шайдоликдан сўнг кўнгли нозиклигига бошқа бир нозиклик қўшилди. Кўнглига олиёсўзлардан маърифат ва ҳақиқат тарбияси кириб келди".

Ушбу бобдаги бир неча мақола Навоийнинг бирмунча кам ўрганилган, кам тадқиқ этилган мактублари таҳлиliga бағишланган. Муаллиф айтганича бор: маданий инсон кашф этган мулоқотнинг энг гўзал, энг қўлай, энг таъсирчан шакли бўлмиш нома бешиги ҳам гарчи Шарқ бўлса-да, у Ғарбдагидек кенг миқёсда урфга айланмаган. Қадимда хатларни сақлаш ва нашр этиш ибтидоий ҳолга келиб, шоиру алломаларнинг ёзишма бисотлари ғорат топгани, оқибатда давр кўзгуси бўлмиш мактуб (эпистоляр) жанрининг кўп ҳам тараққий этмагани чиндан-да ачинарли ҳол. Муаллифнинг мактуб – ёзма маданиятнинг бебаҳо бўлаги экани, бунга эътиборсиз жойда ёзма адабиёт юксалмаслиги ҳақидаги куйинчак фикрларини давом эттирсак, техника тараққий этган, чунончи, қўл телефони кенг тарқалган бугунги кунда "иншоиси дилписанд ва имлоси аржуманд" (Навоий) мактублар хизмати бир четга суриб қўйилганини афсус-ла қайд этмоқ жоиз. Яхшиямки, Навоий ушбу камёб жанрнинг ҳам етук намуналарини яратиб кетган. Навоий ўз мактубларини жамлаб, "Муншаот" номли асарига тартиб берган.

Иброҳим Ғафуровнинг бир кузатиши диққатга молик: "Навоий барча мактублардан мухотаблар... номлари ва мактубларнинг қаерда, қачон, нима муносабат билан ёзилганини олиб ташлаган. Натижада муайян кишиларга жўнатишган мактублар шахсий воқелик доирасидан чиқиб, умуман бадий ва инсоний қимматга эга асар турларига айланган".

"Аждодлар васли" ботида Навоийдан кейин шахсияти, ижодиёти ўзгача меҳр билан ўрганилган сиймо – Машраб. "Фақирларнинг шоҳи", "Сурати башар, сийрати малак", "Қудсий калом" каби илмий-публицистик мақолалар, "Қишлоҳда ўйнаган бола", "Бобораҳимнинг сариқ гуллари" номли бадий-публицистик ҳикоялар фикримизга далилдир. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Иброҳим Ғафуровнинг озу саз иншолари машрабномалар ичида ярқираб туради.

Иброҳим ака "Фақирларнинг шоҳи" мақоласини пародоксал сарлавҳани асослаш билан бошлайди. Дунёда маънавий-руҳоний бойлигидан – юрагининг камолотидан ўзга сар-

вати бўлмаган шохлар ҳам ўтганини Бобораҳим ана шундай ишқ ва маънавий гўзаллик шохларидан эканини таъкидлайди муаллиф. Бундан ташқари, унинг фикрича, оташнафас шоирни девона аташ бугунги кунда айна ҳақорат бўлиб туюлиши мумкин. Муаллиф икки саҳифани бунинг сабабини изоҳлашга бағишлайди: “Ўн еттинчи асрда... – моддий дунёни тан олмаган, мол-давлат йиғмаган ва ҳатто бола-чақа орттирмаган дарвешваш, қаландар кишиларни девона дер эдилар. Ёлғиз ҳақнинг васлига интилган ва... бошқа ҳеч нарсага сизгинмаган одамларни девона дер эдилар”.

Мунаққид дили мудом чўгдек ялғилганиб турган шоирнинг бир фазилати алоҳида ургу беради: “Бобораҳим “қаерда бўлмасин, қандай шароитда бўлмасин, кимда бўлмасин, мунофиқликка дуч келса, ўша ерда, ўша онда унга қарши шафқатсиз бош кўтаради. Бундай ҳолларда Машраб аёвсиз кимсага айланади”.

“Ҳаё – халоскор”дан “Достоевский билан тунги суҳбат” номли ўн саҳифалик эссе ҳам ўрин олган. Достоевский ижодини синчиклаб ўрганган, “Жиноят ва жазо”, “Телба”, “Қиморбоз” каби асарларини она тилига ўрган Иброҳим Ғафуров буюк адиб билан ғойибона суҳбат қуришга, ҳатто баҳс қилишга маънан ҳақли, албатта.

Достоевскийнинг “Дунёни гўзаллик кўтаради” деган маълум ва машҳур ҳикмати бор. Иброҳим Ғафуров эса китобига ном берганда “Дунёни ҳаё кўтаради”, деган шарқона, ўзбекона ҳикматга таянади. Зеро, гўзалликнинг муҳим шарт, аломати – ҳаё, ифрат, номус, шарм. Ҳаёли гўзаллик – чин гўзалликдир. Ҳаёсиз гўзаллик – сохта, шубҳали гўзалликдир. Агар уни гўзаллик деб аташ мумкин бўлса, албатта. (Дарвоқе, Иброҳим Ғафуров мақола ва суҳбатларида Ғарбдан ўлатдек тарқалаётган оммавий маданият “мевалари” – эротика, шахвонийлик, бир жинсдаги кишилар никоҳи ва бошқа шарм-ҳаёдан йироқ барча ҳолатлар ҳақида куйиниб, койиниб ёзади).

Айни чоқда мунаққид Достоевскийнинг “Кундаликлар”ида айtilган “Россиянинг зиммасида умумжаҳоний вазифа турибди: у Осиёни бўйсундириши ва маданиялаштириши керак”, “Европага дум бўлгандан кўра Осиёга бош бўлган афзал” деган эътирофини ҳеч ҳазм қилолмайди, эзилганлар, хўрланганлар, ҳуқуқсизлар ёзувчиси нега шундай буюк империячилик ғояларини олға сургани, Осиёга паст назар билан қарагани хусусида мулоҳаза юритиб, адиб умри поёнида, оғир бетоб чоғида айтган бу сўзлари улуг давлатчилик касали нуқсидан кўра босқинчилик устидан аччиқ киноя – “Ақли кам”, “Маданияти йўқ”, “Икки юз йилдан бери ўрни бўш” деб рўй-рост айтган халқию унинг амалдорларига ўткир ва ўринли танбех-дашном эканини таъкидлайди, “Осиёга кириб борсак, биз у ерларда арбобларга айланамиз, уddaбурон бўлиб кетамиз”, деган заҳарханда фикрини “Лаёқатсиз одам ҳеч қачон, ҳеч қайда лаёқатли бўлиб қолмаслигини тарих ва инсоният тажрибалари тўлиқ исботлайди”, деган далил билан инкор этади.

Ушбу мақолада Иброҳим Ғафуровнинг “Ҳаё – халоскор” китоби ҳақида, муаллиф маҳорати хусусида, асосан, тасдиқловчи фикрлар билдирдик. Мунаққид кўпроқ танқид этиши керак эмасми, дегувчиларга шундай жавоб қилсак хато бўлмас: барча замонларда ҳам ҳақиқий танқид, чинакам мунаққид асосан тасдиқловчи – истъододни кашф этувчи бўлган. Дарвоқе, Иброҳим аканинг ўзи ҳам ана шундай тасдиқловчи – кашф этувчи мунаққидлар сирасига киради.

Barqarorlik – uyg'unlikdir

Кишилик оламининг неча минг йиллик ривожланиш мантиғи шундан далолат берадики, барқарорлик ва ўзгарувчанлик ҳар бир жамиятга хос бўлган хусусият, айнаи чоқда унинг яшаш шартларидандир.

Хўш, барқарорлик нима? Бу тушунчага "Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғат"-да "Барқарорлик – тинчлик-осойишталик ва ижодий меҳнат муҳити қатъий, узил-кесил ҳамда мустаҳкам ўрнатилган муқим шароит. Барқарорлик ҳар қандай бунёдкорлик фаолиятининг замини ва зарурий шартидир" деб таъриф берилган (*Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т., "Шарқ", 1998, 18-бет*). "Фалсафа: қомусий луғат"да эса "барқарорлик – жамиятдаги тинч-тотувлик ва уни мустаҳкамлаш учун шарт-шароитнинг мавжудлиги; ижтимоий қатламлар, қучлар ва сиёсий партиялар ўртасидаги ҳамжиҳатлик вазияти" деган таърифи ўқиш мумкин. Ушбу таърифлар содда ва ихчамлиги билан ажралиб турса-да, уларда барқарорлик тушунчасининг фалсафий-сиёсий қирралари ўз аксини топмай қолган.

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"га таяниб айтилса, "барқарорлик" мавҳум оти "барқарор" сўзига "лик" қўшимчасини қўшиш билан ясалган. Барқарор сўзи: 1) қарор толган, қатъий, узил-кесил ўрнашган; устувор; 2) ҳеч қандай ўзгариш таъсир этмайдиган, доим бирдек турадиган, ўзгармас, бир ерда ўрнашиб қолган, муқим деган маъноларни ифодалайди. Барқарорлик эса бирон бир нарсаси, воқеа, жараён, ҳодисанинг "турғунлик, мустаҳкамлик, ўзгармаслик ҳолати"-ни англатади. Демак, гап борлиқдаги нарсаси ва ҳодисаларнинг нисбатан турғун, муқим, устуворлик касб этадиган ҳолати ҳақида бормоқда. Бу ўринда шундай савол тугилади: жамиятда ана шундай ҳолат – барқарорлики таъминловчи бош омил нимадан иборат?

Бу саволга Президентимиз Исмоил Каримов "...инсон ўз тимсолида ҳам моддий, ҳам

маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, Яратганнинг буюк ва сирли мўъжизасидир. ...инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак, ўйлайманки, ўринли бўлади. Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қўш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади. ...Юксак тараққиётга эришишни орзу қиладиган ҳар бир инсон ва жамият ўз ҳаётини айнан ана шундай диалектик ва узвий боғлиқлик асосида қурган ва ривожлантирган тақдирдагина ижобий натижаларга эриша олади" (*Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т., "Маънавият", 2008, 67-69-бетлар*) деб жавоб беради. Ушбу фалсафий фикрларни методологик асос қилиб олган ҳолда барқарорлик тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Барқарорлик бу – моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги туйғали жамиятда вужудга келган нисбатан турғун, устувор аҳамият касб этадиган, ижобий ўзгарувчанликка замин ҳозирлайдиган қатъий, муайян ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-маданий ҳолатларнинг яхлит тизимидир.

Юқоридаги фалсафий таърифга таянган ҳолда барқарор ривожланишга хос бўлган хусусиятлар деб қуйидагиларни келтириш мумкин.

Биринчиси – жамиятдаги моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги. Шу икки омил ўзаро уйғун бўлмаса, жамиятда барқарор ривожланиш бўлмайди. Моддий ҳаётни маънавий ҳаётдан ёки, аксинча, маънавий ҳаётни моддий ҳаётдан устун қўйиш жамиятни парокандаликка олиб боради. Бунга тарих кўп бора гувоҳ бўлган.

Иккинчиси – жамиятнинг иқтисодий ҳаётидаги ишлаб қиларуви қучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги ўзаро мутаносиблик,

яъни ишлаб чиқариш, истеъмол ва тақсимот ўртасидаги уйғунлик. Улар ўртасидаги мутаносибликнинг бузилиши ҳам турли иқтисодий тангликларни юзга келтиради ва жамиятдаги барқарорлиқни издан чиқаради.

Учинчиси — жамиятдаги сиёсий кучлар — партиялар, жамоат ташкилотлари, оммавий ижтимоий ҳаракатлар, нодавлат ташкилотлари ва бошқаларнинг давлат ҳокимиятини ташкил этиш ҳамда бошқариш борасидаги қарашлари, ҳатти-ҳаракатларининг муштараклиги. Улар ўртасидаги ҳар қандай келишмовчилик, зиддият, носоглом муҳит, айниқса, мухолифатнинг ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлари жамиятнинг барқарор ривожланишига жиддий зарар етказиши.

Тўртинчиси — жамиятдаги ижтимоий бирликлар — миллат, дин ва бошқа қатламлар ўртасидаги ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик. Маълумки, миллатлараро низо ёки динлараро адоват, ирқий камситиш ёки бошқа келишмовчиликлар давлатнинг парчаланиб кетишига, халқларнинг тубанлашиб, танлаган йўлидан адашишига, оқибатда эса беқарорлик гирдобига тушиб, таъназулга учрашига сабаб бўлади.

Бешинчиси — жамиятдаги турли ижтимоий қатламларнинг манфаатларини ифодаловчи турли ғоя ва мафкураларнинг ўзаро муштараклиги. Агар жамиятдаги бундай ғоя ва мафкуралар ўртасида муштараклик бўлмаса, муқаррар маънавий емирилиш вужудга келади. Бу эса ўз навбатида ғоявий курашни янада кескинлаштириб, жамиятдаги барқарорлиқни издан чиқаради.

Олтинчиси — давлатлараро ўзаро манфаатли ҳамкорлик ва қўшни давлатлар билан дўстлик ришталарининг минтақавий қадрият сифатида эътироф этилиши. Бир минтақада яшаётган давлатлар ўзаро биродарлик, қардошлиқ ришталари билан боғланмас, бошқа давлатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлиқни йўлга қўймас экан, улар ҳеч қачон ўзининг барқарор ривожланишини таъминлай олмайди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, барқарорлик ижобий ўзгарувчанликка замин ҳозирлайди ва жамиятнинг жадал ривожланишини таъминлайди.

Ҳикматилла ТУЛИБОВ,

*Давлат ва жамият қурилиши академияси
тадқиқотчиси*

Ma'naviyat va yangilanish jarayonlari

Инсоннинг фаолияти унинг субъектив қарашлари, онги ва тафаккури, руҳий муносабатлари маҳсули экани исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Бу аксиомани амалиётга татбиқ қилиш ва ижтимоий борлиқнинг субъектив воқеликка кўрсатадиган таъсирини ўрганиш фалсафа тарихида қадим замонлардан бошлаб турли саволлар, баҳсу мунозаралар уйғотиб келган. Маълумки, мамлакатимиз мустақилликка эришгач, янгича шаклланиш жараёнига ўтган жамиятимизнинг ижтимоий тафаккури собиқ ҳукмрон коммунистик мафкуралардан, марксистик догмадан халос бўлди. Бу ўз навбатида фалсафа фанида ҳам туб ўзгаришларга сабаб бўлиб, объектив ва субъектив ҳолатларни ўзаро уйғун воқелик сифатида таҳлил этиш тамойили шаклланишига, улар ўртасидаги “хитой девори”

барҳам топишига имкон яратди. Бу борада мамлакатимиз Президенти Ислам Каримовнинг маънавий қадриятлар, маданий мерос, миллий ғоя ва мафкурага доир фундаментал аҳамиятга молик фикрлари, ҳеч шубҳасиз, муҳим ўрин тутди. “Сир эмаски, — деб таъкидлайди юртбошимиз, — ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат нафақат ер ости ва ер усти табиий бойликлари билан, ҳарбий қудрати ва ишлаб чиқариш салоҳияти билан, балки биринчи навбатда ўзининг юксак маданияти ва маънавияти билан кучлидир” (Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Асарлар. 12 — жилд Т., Ўзбекистон, 1998, 325-326-бетлар).

Ҳақиқатан ҳам, жамиятдаги ҳар қандай ислохот ва ўзгаришлар самараси аввало

халқнинг маънавий савияси, инсондаги юксак, олижаноб маънавий фазилатлар билан белгиланади. Аммо бу ҳолат маданият ва маънавият, яъни субъектив ҳодисаларни иқтисодий — объектив муносабатларга қарши қўймайди, балки уларнинг ўзаро диалектик боғлиқлигини тақозо этади.

Сир эмаски, дунё миқёсида кечаётган глобаллашув жараёни аксарият мамлакатларнинг ижтимоий тараққиётига турли даражада таъсир этмоқда. Модернизация ана шу таъсирнинг, айтиш мумкинки, миллий давлатлар цивилизация-он ривожланишининг натижаси ўлароқ намоён бўлмоқда. Ўзбекистон мисолида олиб қаралса, юртимизда миллий тараққиёт ўзига хос ижтимоий воқелик сифатида бўй кўрсатмоқда. Масалан, жаҳон молиявий инқирози бошланган 2008 йили Ўзбекистонда ялли ички маҳсулотни 8 фоизга, маҳсулот ишлаб чиқаришни соноатда 9,6 фоизга, қишлоқ ҳўжалигида 5 фоизга ошириш назарда тутилган эди. Юртбошимизнинг 2008 йил натижалари ва 2009 йилдаги асосий вазифалар, йўналишларни белгилашга бағишланган Вазирлар Маҳкамаси йигилишидаги маърузасида таъкидланганидек, ҳисобот йилида мамлакатимизда ялли ички маҳсулот ўсиши 109 фоизни, қишлоқ ҳўжалиги соҳасидаги ўсиш эса 104,5 фоизни ташкил этган. Бу рақамлар шундан далолат берадики, Ўзбекистон глобал молиявий инқироз шароитида ўзининг ички ижтимоий тараққиёт хусусиятларини сақлаб қолишга эришиш билан бирга, уларни самарали ривожлантиришга ҳам муваффақ бўлмоқда. Бу ўринда энг аввало Президентимиз Ислом Каримовнинг узоқни кўзлаб амалга ошираётган оқилона сиёсати, мамлакатимиз иқтисодиётини модернизация қилишга қаратилган стратегик мақсад-вазифаларни аниқ равшан белгилаб бергани муҳим ўрин тутмоқда.

Айни чоқда ҳар қандай тараққиёт, модернизация жараёнлари мамлакат аҳолисининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий тайёргарлигига, жамиятдаги ўзгаришларда онгли равишда иштирок этишига боғлиқ. Чунки, жамиятдаги ўзгаришлар, ислохот ва янгиланишлар аввало одамлар руҳи, онгу тафаккурига, қалбига таъсир этиб, уларни аниқ ҳаракатларга ундайди. Агар бу ўзгаришлар одамлар онгу тафаккурига таъсир этмаса, самарали натижага эришиб бўлмайди. Демак, жамиятдаги янгиланган инсон қалби, дунёқарашини тубдан

ўзгартирган тақдирдагина ҳақиқий модернизация жараёни юз беради.

Бугунги кунда модернизация жараёни кенг ижтимоий воқелик сифатида мамлакатимизда нафақат иқтисодиётни, балки ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олмоқда. “Ҳозирги пайтда фақат анъанавий қадриятларни эъзозлайдиган жамиятлар эмас, шунингдек, замонавий технология ва нанотехнология, индустрия, медицина, юксак сервисга асосланган жамиятлар ҳам ўз ҳаётини қайта қуришга эҳтиёж сезмоқда” (Қаранг: *Модернизационные процессы в мире. М., ИМПРА, 2006, стр. 70-78*). Компьютерлаштириш, роботлаштириш, интерфаол алоқалар дадил ривожланаётган вақтда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари ўзгаришга, модернизациялашувга интилади, бу табиий ижтимоий ҳолдир.

Модернизация ҳодисаси глобал воқеликка айланган бугунги кунда ушбу жараён энг аввало инсон қалби ва маънавияти орқали кечиши муҳим аҳамият касб этаётганини эътироф қилмоқ лозим. Шунинг учун замонавий модернизация жараёнлари XVI-XX асрларда Европада амалга оширилган илмий-техник инқилоблар тарзида эмас, аксинча, инсоннинг шахс, оила, ҳаёт, иш, жамиятга қарашларини, миллат ва ватанга бўлган муносабатини янада юксалтириш билан боғлиқ ҳолда кечиши мақсадга мувофиқдир. Таассуфки, айрим илмий доираларда, айниқса европа олимлари асарларида модернизация феномени фақат иқтисодиётга, ишлаб чиқариш ва технологияга оид воқелик дея талқин этилмоқда. Тарих тажрибаси шуни кўрсатадики, инсон манфаатларини, унинг маънавий ва руҳий интилишларини инобатга олманган ғоя ва концепциялар охир-оқибат ўзига ўзи қарши бўлиб қолади. Шу маънода, ҳозирги вақтда жаҳон миқёсида давом этаётган молиявий-иқтисодий ҳамда экологик инқироз XVI-XX асрлар мобайнида рўй берган, инсоннинг маънавий олами миқёсдаги юксалтириш масаласига мутлақо эътиборсиз бўлган илмий-техник инқилоблар натижасидир. Хулоса қилиб айтганда, модернизация жараёни инсоннинг маънавий интилишларидан холи тарзда кечадиган ҳодиса бўлмаслиги, аксинча, у инсон маънавиятини янада юксалтиришга хизмат қилмоғи лозим.

Ситора АБДУСАТТОВА,

Ўз МУ талабаси

Globallashuv sharoitida tenglik tamoyili

Глобаллашув шундай жараёнки, бундан четда тураман деган мамлакат унинг таъсирига кўпроқ тушиши ҳеч гап эмас. Бундай ғайриинтиёрий таъсир эса асосан салбий оқибатларга олиб боради.

Глобаллашув XX аср охирида бошлангани йўқ. Олимлар сўнгги 500 йил мобайнида инсоният шу йўлдан ҳаракат қилганини қайд этмоқда. Янги дунёнинг кашф қилиниши, ер қурасининг доимий транспорт йўналишлари билан боғланиши, миграция оқимининг кучайиши, ахборот технологияларининг тараққий этиши ривожланаётган глобаллашувнинг навбатдаги босқичи эди. Ўтган аср охирида бу жараён мисли кўрилмаган даражада жадаллашди ва глобаллашув даври деб атала бошлади.

Глобаллашув шароитида давлатлар, халқлар, миллатлар ўртасидаги алоқалар тобора ривожланиши баробарида уларнинг манфаатлари ҳам тўқнашади. Бу тўқнашувда инсоннинг моддий неъматларга мойиллиги боис, табиийки, иқтисоди юксак тараққий этган давлатлар устунликка эга бўлади. Бошқалар уларга эргашади, тақлид қилади ва бора-бора миллий хусусиятларидан йироқлашади. Натижада миллий, этник низолар келиб чиқиш хавфи кучаяди.

Иттилоот йирик саноатчи А.Печчеи "Инсоний сифатлар" номли асарида турли халқларнинг ижтимоий тараққиётидаги тафовутлар кенгайиб бораётгани ва бунинг оқибати жаҳоншумул кўлам касб этиб, турли турмуш тарзлари ўртасида муросасиз фарқларни муқаррар қилиб қўйишни таъкидлайди. "Глобал муаммоларнинг дахшатли кўлами шу ҳақда реалки, инсоният бундай таҳликали ҳолатдан фақат ўз тафаккурига, хулқ-атворида таянган ҳолда кескин инқилобий ўзгаришларни амалга оширибгина қўтилиши мумкин" (Печчеи А. *Человеческие качества*. М., "Прогресс", 1980, стр.5). Бу ғоя Ж.Форрестернинг "Дунёвий динамика" (1970-71), Д.Медоуснинг "Ўсиш ҳадлари" (1972), М.Месарович ва Э.Пестелнинг "Инсоният ўзининг бурилиши чорраҳасида" (1974), Я.Тинбергеннинг "Халқаро тартиботларни қайтадан кўриб чиқиш"

(1976) каби асарларида қўллаб-қувватланди. 90-йилларнинг ўрталарига келиб "янги инсоний ўлчовлар" лойиҳаси илгари сурилди.

Асосий мақсад – бой ва қашшоқ минтақалар, мамлакатлар, халқлар ўртасидаги ижтимоий фарқларни камайтириш, инсон ақл-заковатига путур етказмайдиган, шаънини сақлайдиган умуминсоний ғояларни яратиш, ривожланган "эркин дунё"нинг қашшоқ мамлакатлар халқлари олдида бурчли, мажбуриятли эканини англатишдан иборат эди. Ривожланган мамлакатлардаги софдил инсонлар дунёдаги барча миллат вакилларига ақл-заковати ва шаънига муносиб турмуш тарзини яратиш учун юксак ривожланган давлатларга заммасидаги масъулиятни англатишнинг самарали усул, восита ва имкониятларини қидирди. Нобель мукофоти совриндори голландиялик Я.Тинберген бой ва камбағал мамлакатлар ўртасидаги тафовутни бартараф этишни назарда тутиб, "Янги дунё тартиботи яратилиб, унда тўқ-фаровон ва муносиб ҳаёт кеचирish барчаннинг дахлсиз ҳуқуқи бўлмоқчи", деган олижаноб ғояни илгари сурди (Тинберген Я. *Пересмотр международного порядка*. М., "Прогресс", 1980, стр. 45-46).

Лекин бу глобал муаммоларга на давлат арбоблари, на олимлар эътибор берди. Йирик давлатлар бугунги кунда хомашёга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида дунёга ўз таъсирини ўтказишнинг янги-янги усулларини ўйлаб топмоқда.

Мафкуравий кураш даври ҳисобланган XXII аср шароитида бирон давлатни тобе қилиш учун қуролли босқин шарт эмас, ёшлар онги ва қалби эгалланса бас. Бу келишмовчилик ва ички инқирозни келтириб чиқаради.

Глобаллашув даврида инсоннинг ўзига содиқ қўлишида ўзликни англаш масаласи муҳим роль ўйнайди. "Ўзликни англаш деганда мен тарихий хотирани тиклаш, насл-насабимиз ким эканини, кимларнинг вориси эканимизни англаб етишни, шундан келиб чиқиб, ўзимизга хос ва мос жамият барпо этишни тушунаман", дейди Президентимиз Ислам Каримов.

Мутахассислар фикрича, инсоният тараққиётда шундай даражага кўтарилдики, бутун ер юзи бўйлаб барчанинг турмуш талабларини, ҳаётини эҳтиёжларини бирдек таъминлаш, халқларнинг ҳақиқий тенглигига, озодлигига ва ўзаро ҳамкорлигига эришиш мумкин. Бунда умумбашарий турмуш тарзининг барча миллатлар ва элатлар қабул қилган ижобий жиҳатлари умумлаштирилади. Шу нуктаи назардан, ҳар бир халқнинг турмуш тарзи ўзига хос хусусиятларини сақлаб қолган ҳолда умумбашарий мазмунга эга бўлиб, барча халқларнинг асосий талабларига жавоб бериши керак.

Демак, миллатга хос белги, анъана, урф-одат ва маросимлар дунёвий тараққиёт мезонларига қанчалик мос келиши аниқлаб олинади ва миллат тараққиётининг асосига қўйилади. Шунинг учун ҳар қандай миллатга хос анъана, урф-одат ва маросимлар муқаррар тарзда миллий мерос тушунчасига киради. Бироқ шу миллий мероснинг миллатнинг кейинги дунёвий тараққиётига хизмат қила оладиган қисми миллий қадриятлар сифатида эъзозланиши зарур.

Фарида ХУДОЙБЕРГАНОВА,

тадқиқотчи

Milliy qadriyatlarimizning jahoniy e'tirofi

Ўзбекистон суверен давлат мақомини олгач, аждодлар яратган бой маънавий меросни қайта тиклашга киришилди. Аввало, Ўзбекистон халқаро миқёсда мустақил субъектга айланиб, 1992 йили БМТга, 1993 йили эса ЮНЕСКОга аъзо бўлди. Шундан буён бу икки халқаро ташкилот билан ҳамкорликда Маргилон шаҳрининг 2000, Тошкент шаҳрининг 2200, Бухоро, Хива ва Термиз шаҳарларининг 2500, Шаҳрисабз ва Қарши шаҳарларининг 2700, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик, шунингдек, "Алпомиш" қаҳрамонлик эпосининг 1000, "Авесто" муқаддас китобининг 2700, Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллик тантаналари байрам қилинди.

Буюк аждодларимиз – Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Имом Бухорий, Аҳмад Фарғоний, Бурҳониддин Марғиноний, Имом Мотурудий, Махмуд Замаҳшарий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳалиқ Гиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзод таваллудлари билан боғлиқ йирик саналар ҳам ЮНЕСКО шафелигида дунё миқёсда нишонланди.

Шу даврда моддий-маданий қадриятлар сифатида ардоқ топган кўплаб обида ва гўшалар бутун инсоният мулкига айланди. Жумладан, Хивадаги Ичан қалъа мажмуи (1990 йил), Бухоронинг тарихий маркази (1993 йил), Шаҳрисабзнинг тарихий маркази (2000 йил), маданиятлар чорраҳаси – Самарқанд (2001 йил)

каби моддий маданият дурдоналари Бутунжаҳон мероси рўйхатидан ўрин олди. Шу билан бирга, Чотқол (Тошкент вилояти) ЮНЕСКОнинг биосфера қўриқхонаси, Денгизкўл эса (Бухоро вилояти) ЮНЕСКОнинг табиат қўриқхонаси деб эълон этилди.

Маънавий-маданий меросимиз дурдоналари – Ҳасимов мажмуасида сақланаётган муқаддас Усмон Мусхафи ва Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлғамалар кутубхонаси (ҳар иккови ҳам 2000 йил) "Дунё хотираси" дастурининг халқаро рўйхатидан жой олган бўлса, ўзбек кино усталари яратган "Алишер Навоий", "Тоҳир ва Зухра", "Ўтган кунлар", "Маҳаллада дув-дув гап", "Сен етим эмассан", "Шум бола" каби фильмлар ЮНЕСКОнинг кинематография хазинаси рўйхатига киритилди.

Ўтган йигирма йилда миллий урф-одатлар, диний қадриятлар, халқона ўйинлар, ҳунаромандлик турлари қайта тикланиб, бугун нафақат ўзбек миллати, балки жаҳон халқларининг мероси сифатида эъзоз топмоқда.

Яқин ўтмишда шўро тузумининг "ягона совет халқи"ни таркиб топтириш сиёсати оқибатида миллий анъаналар ҳаётбахш манбаидан қарийб узилалган эди. Бироқ, ҳайриятки, XX асрнинг 80-йиллари охирида вазият ижобий томонга ўзгара бошлади. 1990 йил 28 февралда – Наврўз байрамининг қадр-қиммати расман

тикляниши бу борадаги кенг миқёсли ишларга дебоҳа бўлди, дейиш мумкин. Ҳукуматнинг маҳсул қарори билан 21 март – умумхалқ байрами ва дам олиш кунини деб эълон қилинди. Бу айёмнинг обрў-нуфузини халқаро миқёсда оширишга доир саъй-ҳаракатлар туфайли Наврўз бугун ўзбек халқининггина эмас, бутун башариятнинг энг гўзал, энг қадрли байрамларидан бирига айланди. Шарқона янги йил айёми инсоният номоддий маданият дурдонаси деб расман тан олингани бунинг ёрқин тасдиғи бўлди.

Маълумки, 2003 йили ЮНЕСКОнинг номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича Конвенцияси кучга кирган бўлиб, унга асосан барча мамлакатлардан ЮНЕСКОнинг шу соҳага доир рўйхатига тақдимномалар кўриб борилади. 2009 йил 28 сентябрь – 2 октябрь кунлари Бирлашган Араб Амирлиги пойтахти Абу Дабида бўлиб ўтган ЮНЕСКОнинг Номоддий маданий мерос бўйича 4-ҳукуматлараро кўмитаси сессияси кун тартибига ҳам ана шундай масалалар киритилди. Ушбу сессия ишида ЮНЕСКОга аъзо 193 мамлакатдан 400 нафардан зиёд эксперт қатнашди. Кўмита ҳуқуқига ҳавола этилган 111 номзоддан 76 таси инсоният номоддий маданий мероси дурдоналари рўйхатига лойиқ деб топилди. Ўзбекистондан номзоди кўрсатилган икки қадрият – Наврўз ва Катта ашула ҳам бу нуфузли рўйхатдан жой олди. Наврўз байрамига доир ҳужжатлар Туркия, Эрон, Озарбайжон, Покистон, Қирғизистон ва Ҳиндистон давлатлари билан ҳамкорликда тайёрлангани айниқса эътиборга молик бўлди. Айни чоқда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ушбу

номзод бўйича ҳужжатларни тайёрловчи экспертлар гуруҳига Ўзбекистон вакили раислик қилди. Аввало, Наврўз умуминсоний номоддий мерос сифатида нега эътироф этилиши зарурлиги асослаб берилди. Наврўз жуда қадим замонлардан буён байрам қилиб келиниши, бу қадриятда кўлгина Шарқ халқлари маданияти чамбарчас боғланиб кетгани, у туфайли талай миллий анъаналар сақланиб ва ривожланиб келаётгани, ҳаётга муҳаббат ҳисси билан йўғрилган ушбу айёмнинг ёшлар тарбияси ва жамият барқарорлигига ижобий таъсири каби омиллар алоҳида таъкидланди. Шунингдек, Катта ашула ҳам дунё эътирофига муносиблиги ҳар жиҳатдан асослаб берилди. Мажлис аҳли Наврўз байрами билан бирга Катта ашулани ҳам номоддий маданият дурдоналари рўйхатига киритишни яқдил маъқуллади. Шундай қилиб, 2009 йил 30 сентябрда Наврўз ва Катта ашула инсониятнинг номоддий маданий мероси дурдоналари сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилди.

Шу ўринда бир фактни ёдга олиб ўтиш зарур. Бундан аввал Ўзбекистон тақлифи билан Бойсун халқ оғзаки ижодиёти (2001 йил 18 май) ва миллат руҳиятининг мусиқий қомуси – “Шашмақом” (2003 йил 7 ноябрь) умуминсоний номоддий қадриятлар таркибига киритилган эди. Улар ортидан яна икки миллий қадрият инсоният мулки деб эълон этилиши – ўзбек халқи бой маданий меросига дунё аҳлининг эътироми рамзидир.

Темур ҚОРАБОЕВ,

ЎзМУ аспиранти

Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy ta'lim

Иқтисодий таълим барча тараққий этган мамлакатларда узоқ тадрижий ривожланиш йўлини босиб ўтган. Уларнинг ҳар бири иқтисодиётни юксалтириш борасида ўзига хос моделни танлаган. Аммо уларга хос умумийлик мавжуд: барчасида инсон манфаатлари бутун мамлакат ривожига туртки берадиган муҳим омил ҳисобланади. Шу боис ривожланган мамлакатларда иқтисодчи

кадрлар тайёрлашга берилаётган эътибор таълим сиёсатида муҳим ўрин тутди.

Замонавий иқтисодий таълим тизими дунёнинг ривожланган мамлакатларида қуйидаги умумий жиҳатларга эга: ўрта мактабда ўқитиш йўли билан аҳоли орасида иқтисодий таълимни оммавий тарзда ёйиш; олий таълим муассасаларида профессионал иқтисодий таълим

бериш; бизнес-таълим тизимида тадбиркорлар тайёрлаш.

Табиики, бу мамлакатларнинг иқтисодий таълимида фарқли жиҳатлар ҳам мавжуд. Шу нуқтаи назардан, иқтисодий таълим тизимини уч асосий гуруҳга ажратиш мумкин: 1) инглиз-америка; 2) француз; 3) немис ҳамда япон таълим моделлари.

АҚШда юз йиллар муқаддам "Бизнесни ўрганайлик!" деган шиор илгари сурилган. Бу шиор АҚШни бизнес соҳасида кучли таълим тизимига эга давлатга айлантирди. Мамлакат иқтисодий таълимида асосий эътибор бизнес мактабларига қаратилган бўлиб, уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш турли профессионал ассоциация ҳисобланмиш Америка бизнес мактаби ассамблеяси зиммасига юклатилган. Бу ассамблея бизнес бўйича юқори савиядаги таълимни қўллаб-қувватлаш борасида миллат номидан иш олиб бориш ваколатига эга ҳамда 1300 дан ортиқ таълимкорни ўз сафиди бирлаштиради (*Русайкина А. Система образования США. В сб. Образование и человеческое развитие. М., ТЭИС, 2000*).

Бизнес бўйича америкача таълим моделининг муҳим ютуғи бундай мактаблар бизнес бошқаруви магистрлари тайёрлаш дастури мисолида намоён бўлади. Шу билан бирга, ҳар бир бизнес мактабининг дастурига мувофиқ, аҳолига турли шаклда ва турли даврда иқтисодий билим беради. Менежер ва мутахассис амалиётчилар учун махсус дастур ишлаб чиқилган ва курсларни битириш жараёнида ҳар бир тинловчиға гувоҳнома (сертификат) берилади. Лекин бу дастур таянч хусусиятга эга эмас ва тадқиқотчилар тайёрлаш учун қўлланмайди. Фақат юқори малакали менежер-амалиётчи бўлишга иштиёқмандлар уни ўрганиши мумкин. Таъкидлаб ўтиш жоизки, Америка бизнеси етакчилари бизни диплом эмас, иқтидорли ёшлар қизиқтиради, деб қайта-қайта таъкидлашни хуш кўради. АҚШда бундай бизнес мактабида таълим кўрмаган шахс ҳеч қачон юқори бошқарув лавозимини эгаллай олмайди.

АҚШда иқтисодий таълим амалий йўналтирилганига қарамай, бизнес бўйича таълим учун яратилган назарий ва илмий-услубий база орқали дастурлар ишлаб чиқиш америкача моделининг ўзига хос хусусиятидир. Бу ишни амалга оширишда эса АҚШнинг йирик илмий-тадқиқот университетлари (Гарвард, Нью Пальц, Пенсил-

вания, Йелль, Колумбия ва ҳоказо), ўзига хос "локомотив" ҳисобланади.

Бизнес бўйича таълимнинг америкача моделига хос бўлган яна бир хусусият иқтисодиёт, статистика ва бошқарувнинг дастурий билимларга асосланган турли методли ўқув дастурлари ҳисобланади. Бунда асосий эътибор талабаларга қаратилиб, улардан ўз устида мустақил ишлаш ва амалий машғулотларни мустақил ҳал этиш талаб қилинади.

АҚШдан фарқли ўлароқ Буюк Британияда бизнес мактаблари ўтган асрнинг 40-йилларидан бошлаб фаолият юрита бошлаган. Қўшма Штатлар билан тил ва маданиятнинг умумийлиги Буюк Британияда бизнес таълимнинг америкача модели жорий этилишига сабаб бўлди ва мамлакатни иқтисодий таълим соҳасида Европада биринчи ўринга олиб чиқди. Ҳозирги даврда кўпгина инглиз бизнес мактаблари фаолияти ўта юқори баҳоланади. Инглизлар америкаликлардан фарқли ўлароқ бизнес таълимнинг академик томонларига камроқ эътибор қаратади. Улар бизнес соҳасидаги тадқиқотларга камроқ ресурс сарфлайди. Лекин бу ерда бизнес амалиётчиларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш бўйича ишлаб чиқилган ўрта ва қисқа муддатли таълим дастурлари кенг ривожланган.

Иқтисодий таълимнинг французча модели ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Иқтисодий бизнес таълимини ривожлантириш кўлами жиҳатидан Франция Европада иккинчи ўринни эгаллайди. Ўқув муассасаларида асосий эътибор бизнес бўйича оммавий таълимга эмас, юқори малакали раҳбар ва мутахассислар тайёрлашга қаратилган.

Француз бизнес таълими бошқа мамлакатларга қараганда кўп жиҳатдан байналмилалашган ва у халқаро бизнесни ўқитиш ва хорижий тилларни ўргатишга кўпроқ аҳамият беради. Францияда бизнес бўйича хорижий таълим марказлари билан талабалар, ўқитувчилар алмашиши ва ҳамкорликда тадқиқотлар олиб бориш жадал суръатда йўлга қўйилган. Бу эса мамлакатда иқтисоди ва бизнес таълимини кўп томонлама ривожланишига олиб келган (*Мосейкин А., Ольшанская М., Юльшванг Ю. Система образования во Франции. Общая характеристика. В сб. Образование и человеческое развитие. М., ТЭИС, 2000*).

Германия ва Японияда ҳам АҚШдаги каби "Бизнесни ўрганайлик!" шиори етакчилик

қилади. Бу давлатларда бўлажак тadbиркор ва рахбар кадрларга таълим бериш нафақат бизнес мактабларида, балки ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда турли фирма ва ихтисослаштирилган марказларда ҳам олиб борилади (Бекмуратов А.Ш., Имомов Х.М. *Международная практика подготовки кадров в области бизнеса: сравнительный анализ учебных планов специальности "Международный бизнес"* в Узбекистане и Германии. Т., ТГЭУ, 2004).

Бизнес бўйича таълимнинг америкача модели менежерлар тайёрлаш назарияси орқали бошқарув функцияларини бажариш концепцияларига асосланган бўлса, Германия ва Японияда таянч таълим муҳим ҳисобланади.

Университет ўқув дастурлари энг аввало таянч тушунчалар, молия, бухгалтерия ҳисоби, статистика ва иқтисодиёт мутахассисликларини эгаллашга мўлжалланган. Таълим жараёнида университетларда амалиёт ўташ кўзда тутилмаган. Шунинг учун бу мамлакатларда бизнес мактаблари ва олий таълим муассасаларининг маълум бир қисми бошқарув магистрлари дастури бўйича иш олиб боради. Уларда ўқитиш асосан халқаро бизнесни ўрганишга йўналтирилган. Таълим сифати бўйича бу ўқув муассасалари халқаро таълим стандартида етакчи ўринларни эгаллайди. Шунга қарамасдан, Германия ва Японияда кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизими самарали фаолият олиб бормоқда. Бу мамлакатлардаги кўпгина фирма ва компаниялар замонавий жиҳозланган ўқув марказларига эга. Ҳозирги кунда Германияда бизнес ва бошқарув соҳасида турли дастур ва семинарларни тақлиф қилувчи юзлаб мутақил марказ ва институтлар фаолият олиб боради.

Япония иқтисодий таълим тизимида хориждан педагог ва мутахассисларни ишга тақлиф қилиш ва ёшларни чет элга ўқишга юбориш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг натижасида японлар Фарбдаги илғор мамлакатларнинг ғояларини тез ўзлаштириб, мамлакат иқтисодини модернизация қилиш жараёнини тезлаштириш имконига эга бўлади.

Кейинги ўн йилликларда иқтисодий таълим, бир томондан, кўпгина ютуқларга эришган бўлса, иккинчи томондан, ечимини талаб этадиган баъзи муаммоларни вуқудга келтирди. Бундай ҳолатни маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиғига ўтган мамлакатлар мисолида яққол кўриш мумкин.

Бозор ислохотларининг бошланғич даврида собиқ иттифоқ ҳудудида шаклланган барча мамлакатларда иқтисодий таълим тизими чуқур инқироз ҳолатида эди. Нафақат ўқув дастурлари, балки жамиятнинг фикрлаш савиясини ҳам тубдан ўзгартириш, мустабид тузумнинг эскича мафкуравий қоллиқларини халос бўлиш ушбу мамлакатлар олдида турган муҳим вазифалардан бирига айланди. Тадқиқот ва таълим ўртасида янги алоқалар ўрнатиш, иқтисодий ва ижтимоий факультетларнинг бошқарув тузилмасини тубдан янгилаш, таълим жараёнида қўлланадиган янги ҳақ ўқув дастури ва технологияларни ишлаб чиқишни давр тақозо этади.

Дастлабки йилларда иқтисодий таълим ислохотлари жараёнида, Фарб иқтисодиётига хос таълим дастурларига мувофиқ, таълим тизимига янги номдаги бир қанча курслар (менеджмент, маркетинг, бизнес, бошқарув ва ҳоказо) жорий этилди. Бу курслар кейинчалик собиқ иттифоқ ҳудудидаги аксар мамлакатлар олий ўқув юртиларида бакалавр ва магистрлар тайёрлаш дастурининг асоси бўлиб хизмат қилди. Муҳим муаммолардан бири – ўқув дарсликлари яратиш борасида замонавий иқтисодий таълимнинг негизи ҳисобланган Американинг неокласик иқтисодий назариясидан андоза олинди. АҚШнинг таниқли иқтисодчилари К.Макконел ва С.Брюнинг иқтисодга оид китоблари ўзбек тилига ўгирилиб, чоп этилди ва ўқув жараёнига татбиқ қилинди.

Ўтган аср сўнгига келиб бундай тadbирлар ижобий натижа берди, хусусан, бизнеснинг юртимизда иқтисодий таълимда бирмунча илгари силжиш кузатилди. Аҳолининг иқтисодий саводхонлигини ошириш, бизнесга ўргатиш борасида турли курслар очила бошлади. Аксарият олий таълим муассасаларида ўқув режалари халқаро стандартларга мувофиқ олиб бориладиган бўлди.

Бугунги кунда биз, мазкур соҳа мутахассислари олдида турган вазифа – ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий таълимига хос жиҳатларни, уларда қўлланадиган профессионал ёндашув ва методларни ўрганиб, Ўзбекистоннинг иқтисодий таълимига хорижий тажрибани янада фаол татбиқ этишдир.

Зухриддин ҲАЙДАРОВ,

*Тошкент Иқтисодиёт университети
аспиранти*

Germenevtika va ma'naviy kamolot

Герменевтик таҳлил тадқиқотчига бир ҳодисани турли нуқтаи назардан ўрганиш имконини беради. Биз миллий истиқлол ҳоҳиятини англаш, уни янада мустаҳкамлаш учун аниқ ёндашувга эга бўлиш зарурлигини герменевтик тушунтиришнинг сабабий – детерминистик усули орқали кўриб чиқамиз. Бу ўринда бизга лингвистик таҳлил ёрдамга келади. Маълумки, овоз ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш – юртимиздаги барча ислохотларнинг бош мақсади. Бу ғоянинг дастлаб баён этилиши якка шахс билан боғлиқ. Шу жиҳатдан таҳлил учун шартли равишда бу фикрни бир инсонга тегишли деб оламиз.

Этибор қаратадиган бўлсак, ушбу жумладаги барча сўзлар ижобий табиатга эга. Шу билан бирга, биринчи бирикмадаги "озод" сўзи иккинчи бирикмадаги "эркин" сўзи билан маънодош. Бу сўзлар замирида озолик – фуқаро учун катта неъмат экани мужассам. Ҳақиқий эркинлик – англаб олинган заруратдир. Бинобарин, фуқароларимиз озолик ва эркинликнинг қадрига етган ҳолда, бу неъматнинг масъулиятини тушуниши, келажак авлод олдидаги мажбуриятини ҳис қилиши лозим. Бунинг аксича иш тутиш қандай салбий оқибатларга сабаб бўлиши тарихдан маълум.

"Обод" ва "фаровон" сўзлари ҳам ўзаро маънодош, бири бошқасининг мантикий давоми. Зеро, обод юрдагина фаровон ҳаёт бўлади. Айни пайтда обод бўлмоқнинг ҳам бир қанча сабаб ва омиллари бор. Булар – илм-маърифатнинг ривож, умумбашарий ва миллий қадриятларга ҳурмат, ахлоқий баркамоллик ва ҳоказо. Юрт фаровонлигини айнан шу жиҳатларнинг амалда намоён бўлиши белгилайди.

Маълумки, келажакни аниқ тасаввур эта олмаслик барча фожияларнинг бош сабабидир. Шу жиҳатдан, айна сўзларни эртанги кунга катта умид билан қараётган миллат вакилигина айта олади. Ушбу қарашлар юқоридаги жумла орқали ифодаланган ғоя субъектининг психологик таҳлили сифатида изоҳланади.

Модомики, овоз ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт бош мақсаднинг экан, демак, ўз-ўзидан мазкур ғоя бизнинг кейинги фаолиятимизга таъсир қилади. Яъни бутун фаолиятимиз мана шу аниқ мақсад сари йўналтирилади.

Йўлда кетаётганимизда беихтиёр тасвирий ойналардаги сўз ва ибора, рангли манзараларга боқамизки, уларнинг барчаси ҳам эътиборимизни тортиб, хотирамизда қолмаслиги мумкин. Одатда, фақат ўзимизнинг қизиқиш ва кечинмаларимиз, онгу руҳиятимизга яқин сўз ва тасвирлар дунёқарашимизга таъсир этади ва бир сония бўлса-да, мулоҳаза юритишга мажбур қилади. Масалан, Бухорода туғилиб ўсиб, таҳсил ёки хизмат тақозоси билан ҳозир Тошкентда яшайтган киши кўчада "Бухоро таомлари" деган ошхона эълонига кўзи тушса, эътиборсиз ўтиб кета олмайди. Бир сўз билан айтганда, ҳар қандай ёзув, тасвир, белги инсоннинг онги, савияси, дунёқараши, кечинмалари билан узвий боғлиқ ҳолда таъсир кўрсатади.

Тасвирий лавҳаларнинг миллий ғоя тарғиботидаги ўрни беқийс. Масалан, Тошкент шаҳри кўчаларида "Vatan" сўзи ёзилган мовий фондаги улкан лавҳаларни барчамиз кўрганмиз. Унда Ватани акс эттирган бирорта сурат йўқ. Лекин мулоҳаза юритиш истаги бўлган киши учун шу бешта ҳарфнинг ўзи кифоя. Чунки ҳар кимнинг ватан ҳақида ўз фикри бор: ким учундир у она тупроқ, ким учундир туғилиб-ўсган маҳалла ва ҳоказо.

Ватаннинг миқёсини инсоннинг ўзи, аниқроғи, унинг ички хотираси, тарихий кечинмалари белгилайди. Ватан инсонга дахлдорлик туйғуси, хотиржамлик кайфиятини беради. Ватани ҳис қилганимизда бу ҳаётда керак эканлигини, она Ватанда ўрнимиз борлигини ҳис қиламиз. Демак, Ватан – инсонга ҳаёт мазмунини берадиган, уни фаолиятга ундайдиган куч. Шу боис бу дунёда энг буюк ишлар Ватан учун қилинади.

Президент Ислом Каримовнинг "Юксак маънавият – енгилмас куч" асарига таъкидланганидек, табиятда ҳам, жамиятда ҳам бўшлиқ бўлмайди, мабодо шундай бўшлиқ юзга келадиган бўлса, уни тўлдиришга ҳаракат қиладиган кучлар албатта топилади. Шу боис ёшларимиз тафаккурини, уларнинг маънавий дунёсини тарихий меросимиз, миллий маънавиятимиз хазиналари билан бойитмас эканмиз, ғаразли кучлар бунга ҳаракат қилиши табиий.

Инсонни яшашга ундайдиган куч унда ақлий тафаккуринггина эмас, балки иймон-эътиқоднинг борлигида ҳамдир. Чунки ёлғиз тафаккурга суяниб

аниқ ҳисоб-китоблар билан яшаш инсонни тушқунликка, таназулга олиб боради. Шунинг учун ҳам биз келажақда барпо этадиган кучли жамиятнинг асоси бўлган етук шахсларни тарбиялашда уларнинг ҳам интеллектуал салоҳиятини, ҳам маънавий дунёсини такомиллаштириб бориш муҳим аҳамият касб этади. Бу вазифани амалга оширишда ижтимоий жараёнларни герменевтик таҳлил этиш ҳам ижобий самара беради. Чунки герменевтик мушоҳада, аввало, лоқайдлик, бепарволик каби иллатларнинг илдиз отишига йўл қўймайди, инсоннинг доимо зийрак ва огоҳ яшаши учун хизмат қилади. Воқеа-ҳодисаларни тўғри тушуниш эса онгли фаолият асосидир.

Хуллас, герменевтик тафаккур Ватан мустақиллигини мустаҳкамлашда, аввало, образли та-

факкурни шакллантириши билан муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидлаш лозим. Иккинчидан, образли тафаккур тахлилий, ижодий ва танқидий тафаккурни ривожлантиришга сабаб бўлишини ҳисобга олиб, юртимизда миллий гоёни мустаҳкамлашда монументал ёдгорликларни қўлайтиришга, уларда тарихий ҳақиқатни акс эттиришга эришишнинг аҳамияти беқиёс; учинчидан, аждодларимиз яратган тарихий-илмий меросни асраб-авайлаш, уларни келажақ авлодларга етказиш маъсулиятини англаган ҳолда, мамлакатимиздаги миллий ва мумтоз монументал ёдгорликларнинг ўрни ва таъсири катта экани ҳам барчамизга аён бўлиб бормоқда.

Солиҳа ОЛЛОЁРОВА,

фалсафа фанлари номзоди

Xitoy: erkin iqtisodiy hududlar

Хитой Халқ Республикасининг жаҳон иқтисодий ҳамкорлигига кириши босқичма-босқич амалга оширилган. 1970 йиллар охирида бошланган ислохотлар даврида ХХР мукаммал ташқи иқтисодий стратегияга эга эмас эди. Кейинчалик асосий йўналишлар, жумладан, очиқ иқтисодий ҳудудлар ташкил қилиш концепцияси жаҳон бозорининг айна вақтдаги аҳоли ва иқтисодий ривожланиш жараёнини ҳисобга олиб тадрижий равишда ишлаб чиқилди.

Эркин иқтисодий ҳудудлар сиёсий жиҳатдан 1997-99 йилларда Гонгконг ва Макаонинг келгуси тараққиётига асос яратган бўлса, Тайваннинг ҳам Хитойга қайта қўшилиши ва интеграциялашувини жадаллаштирувчи омил сифатида намоён бўлган.

Аслида эркин иқтисодий ҳудудлар 1979 йил хорижий хитойликлар "йигилган жой" деб аталувчи денгиз бўйи шаҳарлари (хуацяо) – Шенчжень, Жухай, Шаньтоу (Гуадун вилояти), Сюминь (Фудзянь вилояти) ва Хайнань вилоятида тажриба сифатида барпо этилган.

Ташқи инвестицияни жалб қилишнинг асосий воситалари орасида чет эллик тадбиркорлар фаолиятини либераллаштириш ҳам бўлиб, 1982-84 йилларда уларга бир қанча имтиёзлар берилган. Чет эл корхоналарининг технология киритишдан олинадиган даромад солиғи икки баробар камайтирилиши, қўшма корхоналар ташкил

этиш мақсадида олиб келинган машина, асбоб-ускуналар учун божхона тўлови ва савдо-саноат солиғи бекор қилиниши, хорижий фирма ҳамда қўшма корхоналар ишлаб чиқарган маҳсулотини мамлакат ички бозорида сотиши учун қўлай шaroит яратилиши, эркин иқтисодий ҳудудлардан ташқарида ҳам хорижий корхоналар очишга рухсат берилиши шулар сирасига қиради.

Аммо эркин иқтисодий ҳудудларга илғор технологиялар оқиб қиради деган умид Ғарб давлатларининг бу борада Хитойга чеклов қўйиши оқибатида саробга айланди. Шунга қарамай, хитойликлар ўртача сифатдаги, маҳаллийдан кўра яроқлироқ асбоб-ускуналарни хуацяо фирмалари ёрдамида Гонгконг орқали олиб турди. Натижада эркин иқтисодий ҳудудлар миллий саноатни хориждаги бир оз эскирган технологиялар билан таъминлаб турувчи халқга айланди ва уларнинг саноати ривож ҳозиргача асосан хомашёдан тортиб ишлаб чиқариш жиҳозларигача импортга суяниб қолмоқда.

Эркин иқтисодий ҳудудларнинг тараққий этишига Жанубий Шарқий Альянс таркибидаги баъзи мамлакатлар – Гонгконг, Макао ва Тайванда барча ривожланаётган давлатларга хос бўлган хомашё ва ишчи кучининг арзонлиги, эксплуатацияга қарши турувчи мустаҳкам қонунчиликнинг мавжудлиги ва бошқа омиллар сабаб бўлмоқда.

1984 йил эркин иқтисодий ҳудудлар майдони кенгайтирилди, йирик иқтисодий ва илмий-технологик салоҳиятга эга шахарлар "очиқ" деб эълон қилинди. 1985 йил ХХР Давлат кенгаши томонидан хорижий капитал учун Янцзи, Чжуцзян дарёлари дельтаси ва Фуцзянь вилоятининг жанубидаги денгиз бўйи районлари очилиши тўғрисида қарор қабул қилинди. Бу ҳудудларга баъзи инвестиция ва солиқ имтиёзлари берилди.

1985 йил охиридан хорижий инвестицияни танлов асосида кучайтириш даври бошланди. 1986 йил ХХР Давлат кенгаши ўн тўртта денгиз бўйи "очиқ" шахарларидан ўнтасида инвестициявий ҳамкорлик фаолиятини расман тўхтатиб қўйди. "Хорижий инвестицияни танлов асосида кучайтириш" тизими доирасида чет эл сармояси иштирокида янада жадаллашган объектлар, хусусан, экспортга йўналтирилган корхоналар тури аниқланиб, рағбатлантирилди.

Хорижий инвестициялар соҳасида давлат назорати кучайиши ва иқтисодий-техник объектларга талаб ўсиши оқибатида хорижий сармоядорлар шартномалар сонини дарҳол қисқартирди. Бу даврда Хитойнинг ташқи қарзининг ўсиш суръати аввал олинган қарзни тўлаш имкониятидан ҳам ошиб кетди. Шу боис 1988 йил ХХРга хорижий сармояни жалб қилиш барасида янги давр бошланди.

Хитойликлар бу сафар чет эл капиталидан унумли фойдаланди. Халқ ҳўжалиги ривожий барқарор сурат касб эта бошлади. 1991 йилга келиб Ялпи миллий маҳсулот миқдори 1978 йилдаги 362,41 миллиард юандан 2161,8 миллиард юанга ўсди. Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръати 1978-91 йилларда ўртача 9,3 фоизни ташкил этган бўлса, 1992-93 йилларда 13 фоизга кўтарилди. Хитой нефть, кўмир қазиб олиш, пўлат, телевизор, музлатгич ишлаб чиқариш бўйича дунё миқёсида олдинги ўринга чиқиб олди. Ташқи савдо айланма-

си тез суръатда ўса бошлади, экспорт ва импорт нисбати сезиларли ўзгарди. Экспортда хомашё ва яримтайёр маҳсулотлар ҳажми қисқариб бориши ва тайёр саноат маҳсулотлари ҳажми ортishi эски аъёнанинг барҳам топишига сабаб бўлди.

Хитойдаги эркин иқтисодий ҳудудлар тажрибаси Марказий Осиё мамлакатларига асқотиши мумкин. Чунки бу минтақада ҳам айни турдаги ҳудудлар мавжуд. Бутун дунё, жумладан, Хитой тажрибасига кўра, қайсидир ҳудуд иқтисодиётининг ташкил топишидаги илк қадамлар унинг барқарор ривожланишида фоят катта аҳамият касб этади. Бу борада эркин иқтисодий ҳудудлар концепцияси аниқ мақсадга йўналтирилган бўлмоғи лозим. Ҳар бир ҳудуд ўз тараққиёт дастурида жуғрофий ўрни, табиий ресурслари, хорижлик сармоядорларни жалб қила билиш салоҳиятини эътиборга олмоғи даркор. Шунингдек, бу тажриба эркин иқтисодий ҳудудларда инвестицион иқлимни ривожлантириш усулларининг таҳлили нуқтаи назардан ҳам аҳамиятли.

Эркин иқтисодий ҳудудлар давлат томонидан ўтказиладиган иқтисодий ислохотларда фаол катализатор вазифасини ўташи мумкин. Шунингдек, мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги ўрнини аниқловчи индикатор сифатида хизмат қилиш баробарида унинг ички иқтисодий сиёсатининг бирламчи асосини яратишга йўл очади. Ҳозирда эркин иқтисодий ҳудудлар фақат моддий фаровонликка эришиш воситаси бўлиб қолмай, балки мамлакатда янгича иқтисодиёт жорий этиш йўлидаги экспериментал лаборатория ҳамдир.

Бугун Хитой бутун дунёга кўз-кўз қилаётган юксалиш бу мамлакат танлаган очиқ иқтисодиёт самарасидир.

Шоира АҚРОМОВА,

*ЎзРФА Шарқшунослик институтини
аспиранти*

Qonun tili va uslubi

Ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилгач, унга нисбатан илмий-амалий муносабатимиз ўзгарди. Тил маънавий-маданий мерос, умум-миллий бойлик, бебаҳо қадрият эканини англаб етдик. Давлат тилида қонунлар ёзиладиган бўлди. Қонун ва юриспруденция тили шакллана бошлади. Утган вақт мобайнида қонун тили бирмунча такомиллаштирилди, ривожлантирилди.

Лекин тилшуносликнинг янги ютуқларига таянган ҳолда, қонун матнини ўзига хос тадқиқ қилиш, унинг ахборот сифимини ўрганиш, матнларда ақс этадиган лисоний ва нолисоний факторларнинг ўрни, роли ҳамда мувофиқлашув даражасини текшириш, бу борадаги муаммоларни аниқлаш, умуман олганда, қонун матнлари қурилишини илмий тадқиқ этиш ҳали-ҳамон долзарблигича

қолмоқда. Қонун матнининг мантиқий структурасини, мантиқийлигини, композицион яхлитлигини тавсифлаш ва бу яхлитликда матн таркибий қисмларининг ўрни ва ролини далиллаш нафақат илмий, балки амалий аҳамиятга ҳам эгадир.

Бугунги кунда ўз имкониятларимиз ва жаҳон қонунчилик тажрибаларини уйғунлаштирган ҳолда, қонунчилигимизга ўзимизга хос ва мос тарзда ёндашув пайдо бўлди. Бунга албатта парламентимизнинг икки палатали тизимда шаклланиши ҳам самарали таъсир кўрсатди.

Табиийки, мамлакат сиёсий ҳаётидаги ҳар қандай ўзгариш, миллий қонунчилигимизда юзга келган муносабатлар қонун ҳужжатларида акс эттирилади. Шундай экан, қонун ҳужжатларини ҳам таҳрир қилиш, тузатишга тўғри келади. Масалан, ҳозирги вақтда “олий ўқув юртлари” – “олий таълим муассасалари”, “олий ва ўрта махсус ўқув юртлари” – “олий ва ўрта махсус, касб-хўна таълим муассасалари”, “мактабгача тарбия болалар муассасалари” – “мактабгача таълим муассасалари” бирикмалари тарзида қўлланмоқда.

Қонун техникасига кўра, бугунги кунда қабул қилинаётган қонунларнинг барчасида асосий тушунчалар модда сифатида берилмоқда. Бу аввало қонун матнида учрайдиган тушунчаларни бир хил ва тўғри ифодалаш имконини беради. Таъкидланганидек, қонун матнидаги сўз ёки сўз бирикмалари бир маънони ифодалаши зарур. Қонунлар матнида ифодаланмаётган асосий тушунчалар ва уларга берилган таърифу тавсифлар айнан шу муҳим шартнинг амалга ошишини таъминлайди. Чунки асосий тушунчаларда келтирилган таърифлар айна матнга тегишли бўлиб, фақат ушбу қонун матнида шундай маънода қўлланиши назарда тутилди. Бу эса бир қонунни турлича талқин этишга барҳам беради ва натижада қонун матни нормаларининг императивлиги таъминланади. Бу – қонун матнининг асосий мезонидир. Масалан, Қонунчилик палатаси 2008 йил 26 июнда қабул қилган ва Сенат томонидан 2008 йил 28 августда маъқулланган “Музейлар тўғрисида”ги Қонуннинг асосий тушунчаларида “сақлаш” тушунчасига “музейнинг музей ашёси ва музей коллекцияси бут сақлашининг таъминлаш учун моддий ва ҳуқуқий шароитлар яратилишини назарда тутувчи фаолият тури” деб, ёки, “эълон қилиш” тушунчасига “музейнинг музей ашёлари ва музей коллекцияларини омма олдида намойиш этиш, босма нашрларда, электрон ва бошқа турдаги жисмларда такрорлаш орқали жамиятга тақдим этишнинг барча шакллари назарда тутувчи фаолият тури” деб таъриф берилган. 2006

йили қабул қилинган “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонуннинг асосий тушунчаларида эса “асар нусхаси” тушунчасига “асарнинг ҳар қандай моддий шаклда тайёрланган кўчирмаси” тарзида, “асарни ошкор қилиш” тушунчасига “муаллифнинг розилиги билан амалга оширилган, асарни чоп этиш, омма олдида намойиш этиш, эфирга узатиш ёки бошқа усулда юбориш йўли билан илк бор асардан барчанинг воқиф бўлиши учун имкон берадиган ҳаракат” тарзида, “асарни омма олдида намойиш этиш” тушунчасига “асарнинг асл нусхаси ёки нусхасини бевосита ёхуд плёнка, диапозитив, телевизион кадр ёрдамида ёки бирон-бир бошқа техника воситалари орқали экранда кўрсатиш, шунингдек, аудиовизуал асарнинг айрим кадрларини уларнинг кетма-кетлигига риоя этмасдан омма учун очиқ жойда ёки айна бир оила аъзолари бўлган шахсларнинг кенг доираси ҳозир бўлган жойда кўрсатиш” тарзида, барчанинг эътиборига етказиш тушунчасига “асарларни ёки турдош ҳуқуқлар объектларини симлар ёки симсиз алоқа воситалари орқали телекоммуникация тизимларидан фойдаланувчилар ўз танловига кўра исталган жойда ва исталган вақтда улардан фойдалана олиши мумкин бўлган тарзда барчанинг эътибори учун юбориш” дея таъриф берилган. Қонунчилик тилида ана шу каби яхлит тушунча ёки бирикма сифатида қатъий қўлланадиган, бир маънони англатадиган тил ифодалари юзга келди. Ҳозирги кунда барча қонунларда уларни айна тарзда қўллаш таъминланмоқда.

Мухтасар қилиб айтганда, қонун тилининг халқчиллигини таъминлаш, унинг содда, тушунарли, мантиқий изчил бўлишига эришиш, миллий қонунчилик техникаси ва технологиясини яратиш, қонунчилик тили ва услубини такомиллаштириш борасида улкан ишлар амалга оширилаётган бўлишига қарамай, давр ва ижтимоий тараққиёт талаблари асосида қонунлар тайёрлаш ва қабул қилишнинг пухта ишлаб чиқилган стратегияси ва тизимини яратиш мақсадга мувофиқдир. Қонун матнини тайёрлашни ижодий жараён сифатида такомиллаштириш, қонунчилик атамаларини мукамаллаштириш, ўзбек тилининг юридик услубини шакллантириш ва ривожлантириш, қонун яратиш технологияси, қонун тили ва услуби, қонун матнлари муаммосини ҳам лингвистик, ҳам юридик нуқтаи назардан ўрганиш ҳам ниҳоятда долзарб масаладир.

Гулноза ЭРНАЗАРОВА,

филология фанлари номзоди

Moziyga qaytib...

Мустақиллик йилларида юртимизда барча соҳа ва тармоқлар замонавий талаблар асосида жадал ривожланиб, улкан натижалар қўлга киритилмоқда. Ўтган 20 йиллик тарихан қисқа даврда эришган энг катта ютуғимиз, ҳеч шубҳасиз, миллий таълим тизимимизнинг шакли ҳам, мазмуни ҳам тубдан ўзгариб, бутунлай янгича қиёфа касб этгани билан боглиқдир. Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг бевосита раҳбарлиги остида ишлаб чиқилган ва изчил амалга оширилган кадрлар тайёрлаш миллий дастури ҳамда мактаб таълимини ривожлантириш умуммиллий давлат дастури бу борада беқиёс тарихий аҳамиятга эга бўлди.

Юртимизда яшаб ўтган қанчадан-қанча авлод вакиллари барча соҳаларда бўлгани каби, таълим тизимида ҳам ана шундай ижобий ўзгаришлар бўлишини йиллар, асрлар давомида орзу қилган. Чунки собиқ совет тизими давридаги таълим тизими фақат мустабид мафкура манфаатларига хизмат қилгани учун мутлақо талабга жавоб бермас эди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун ўтган асрнинг 30-йиллари охири ва 40-йиллари бошида бу борадаги аҳвол қандай бўлганига эътибор қаратайлик. Зеро, "Мозийга қайтиб иш кўрмоқ хайрлидир" деб бежиз айтилмаган. Ўзбекистонда 1930-31 ўқув йилидан бошлаб 8-10 ёшдаги болалар учун тўрт йиллик умумий мажбурий бошланғич таълим жорий этилган. Айни вақтда 11-15 ёшга етган, лекин бошланғич таълим курсини ўтамаганлар учун эса икки ва уч йиллик ўқув курслари, қиз болалар учун алоҳида мактаблар ташкил этиш таклиф қилинади. Бироқ бу ишлар "ура-ура"чилик билан амалга оширилади. Тегшили ўқув-моддий база яратилмагани сабабли дарслар савиясининг қониқарли эмаслиги, ўқувчиларнинг дарсларни ўзлаштиролмаслиги, синфда қолувчилар сонининг ортиши, давомат ва ўзлаштиришнинг пастлиги одатий ҳолга айланган эди.

1929 йили араб алифбосидан лотин алифбосига ўтилди ва шу йили диний мактабларнинг фаолияти ҳам бутунлай тўxtатилди. Юртимизда асрлар мобайнида мавжуд бўлиб келган анъанавий ўқув юртлари ёпиб қўйилди ва советча таълим яққаоқимлиги ўрнатилди, шу тариқа, халқимиз бой маънавий мероси-

дан узоқлаштирилди. Янги мактаблар муаллимларга ўта муҳтож бўлса-да, эски ва ҳақид усулидаги мактаблар муаллимларидан фойдаланмади, аксинча уларга "душман" сифатида қаради.

Кўпгина болалар мактабдан ташқарида қолётгани ҳисобга олинмасдан, 1933-34 ўқув йилидан етти йиллик умумий таълимга ўтиш бошланди. Шу билан бирга тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактабларга ўқувчиларни жалб қилиш бўйича қишлоқ туманлари шаҳардан анча орқада қолган эди. Бутун мамлакат бўйлаб авж олиб кетган сиёсий қатағонлар таълим соҳасини ҳам четлаб ўтмади. Кўплаб маҳаллий зиёлилар, педагоглар "халқ душмани", "ёт унсур" сифатида таълимдан ҳайдалди, қатағон қилинди. Мунавварқори Абдурашидхонов, Саид Аҳрорий, Тангриқул Мақсудов, Нажмиддин Шермухамедов, Низомидин Хўжаев каби маърифатпарвар зотларнинг миллий анъаналар асосидаги маърифатпарварлик ҳаракатлари советларга ёқмади. 1927 йилдан бошлаб Мунавварқори турли тазийқларга учради, 1929 йили қамоққа олинди. "Мунавварқори ва унинг тўдаси" деган сохта компания оқибатида 15 киши отиб ўлдиришга, 32 нафар одам 10 йиллик, 19 нафари 5 йиллик, 14 киши 3 йиллик қамоқ жазосига ҳукм этилди. Отилганлар орасида Мунавварқори ҳам бор эди.

Яна бир мисол: "Катталар учун алифбо" (1934), "Саводсизлар учун ўқиш китоби" (1936), "Катта ёшдаги мактаб ўқувчилари учун ўқиш китоби" (1937), "Кўрлар учун алифбо" (1937) каби ўнлаб дарсликлар яратган ва халқимизнинг маърифий анъаналарини, алифбосини тиклашга интилган Наим Саид 1939 йили тўхмат билан қамалиб турмада вафот этган. Бундай фожиялар А.Йўлдошев, Ф.Икромов, М.Каримов, А.Хўжаонов, А.Мусабеков, Н.Шераҳмедов каби зиёлиларнинг ҳам бошига тушган.

Халқ таълими, миллат келажаги учун жон куйдирган, турли масъул лавозимларда ишлаган самарқандлик Раҳима Исмомова "миллатчи" сифатида 1938 йили 8 йилга қамоққа ҳукм этилган.

1937-39 йилларда қама-қамалар баттар авжга чиқиб, "учлик" қамоққа олган 41 минг юртоқшимиздан 6 минг 920 киши, 1939-53 йилларда эса ҳибс этилган 56 минг 112 кишидан 7 минг 100

киши отиб ташланган. Уларнинг орасида аксарияти ўқитувчилар бўлган.

Юртимиз мактабларида 1932 йилнинг 1 январидан бошлаб янги дастур асосида ўқитишга ўтилган. Аммо малакали ўқитувчи кадрлар етишмас эди. Ўқитувчи кадрлар асосан, Ўрта Осиё давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) ва Ўзбекистон давлат университети (ҳозирги Самарқанд давлат университети), педагогика институтлари ва техникумлари, шунингдек, педагогик курсларда ўқиб чиқарди. Педагогика курслари I-IV синфлар учун, университет ва педагогика институтлари эса тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар учун кадрлар етказиб берар эди.

1934-35 ўқув йилидан бошлаб бошлангич мактаб I-IV синфларни, тўлиқсиз ўрта мактаб I-VII, ўрта мактаб I-IX синфларни ўз ичига оладиган бўлади.

Чаласаводлар мактаблари, саводсизликни тугатиш мактаблари каби, асосан қишлоқ мактаблари ҳисобидан кўпайди. Лекин саводсизликни тугатиш мактабларида бўлганидек, аксар ҳолларда ўқувчилар бу мактабни ташлаб кетар эди, бу асосан қишлоқ мактабларида бўларди. Ўрта мактаблар тармоғи асосан шаҳар ва туманларда ривожланган.

Умумий таълим мактабларида ўқитиладиган фанлар маҳаллий аҳолининг миллий-маданий

анъаналарига бутунлай зид эди. Дин, маънавият, халқ педагогикаси, ўзбек мумтоз адабиёти, миллий тилларни ўрганиш таъйиб остига олинди. Ўттизинчи йиллардан бошлаб барча мактабларда рус тили мажбурий ўргатилди, қирқинчи йилларга келиб умумий таълим тизими бутунлай сталинча маъмурий-буйруқбозлик бошқарувининг таъсирида қолиб кетди. 1925 йили Ўзбекистонда 160 та совет типидagi мактаб ташкил этилган бўлса, 1941 йилга келиб уларнинг сони 5504 тага етди. Минг афсуски, бу кўрсаткичларда мустабид тузумга хос рақам кетидан қувиш, кўзбўямачилик кўп эди. Аслида, мактаб ёшидаги болаларнинг аксарияти ўқишга тортилмай қолди, маҳаллий миллий вақиллар ичида мактаб таълимидан қониқмагани учун ўқишдан кетиб қолиш ҳоллари ортиб борди, муаллимларнинг савияси ва мактабларнинг моддий-техник базаси қониқарсиз эди. Ўтган асрнинг 30-йилларида бошланган бундай нохуш аҳвол мустақиллик йилларига қадар давом этди. Фақат истиқлолимиз уларга бутунлай барҳам бериб, миллий таълим тараққиёти учун ҳам янги даврни бошлаб берди.

Нормўмин ЎТАНОВ,

Тошкент Иқтисодиёт университети тадқиқотчиси

Ramzlarda g'oya ifodasi

Бадиий асар гоёси нафақат воқеа-ҳодисалар, балки рамзлар ёрдамида ҳам илгари сурилади. Бунинг қанчалик фалсафийлик касб этиши эса ёзувчи тафаккурининг кенглиги ҳамда бадиий маҳоратининг юксаклигига боғлиқ. Ёзувчи Баҳодир Мурод Али "Қўқўнликлар" қиссасида бош қаҳрамон – миллий озоодлик курашчилари етакчиси Асқаралибекнинг хоинлик сабаб қўлга тушиб, ертўлага ташлангандан кейинги аҳволи ва илгариги ҳаётини рамзларда бундай ифодалайди: "Негадир бу гал мўрига кигиз ёпишмади, четан ташлаш билан кифояланишди. У шундагина осмонни, бодроган юлдузларни ва ойни кўрди ҳамда билдики, тўлага тушганига бир кечаю бир кундуз бўлган. Бурунсиз соясига қараб ўқсинди, унинг сояси доғруғи сингари катта, отда юрса, туяда кетаётгандек улкан: кўрган сари қувонарди, энди чопони

нинг ярмигача келади, остига тўшалган сомондан ҳам ташқариламаган" (Баҳодир Мурод Али. "Қўқўнликлар". Т., "Ёзувчи", 1991, 6-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети курсатилади). Асардаги бодроган юлдузлар, ой, соя – рамз. Улар икки маънони ифодалайди. Юлдузлар ва ойнинг биринчи маъноси ўтган вақтни англатса, иккинчи маъноси ёзувчи ниятини, яъни, Асқаралибекнинг орзусини ифодалайди. У юрти осмонда ҳамisha юлдузлар қақнаб туриши, халқининг турмуши ойдек ёруғ бўлишини орзу қилган ва шу йўлда курашган.

Ёзувчи юз берадиган кўнгилсизлик, туғилдиган ҳавфдан усталик билан қаҳрамонини огоҳ қилади. Асқаралибек қўлга тушмасдан аввал онаси унинг тушига киради. У ухлаб ётган ўғлини уйғотмоқчи бўлади. Тентаксой

кутуриб, қўйларни оқизиб кетади, дейди. Уйку зўр келиб, Асқаралибек қимирламай ётаверади. Шунда онаси ҳазин овозда "Уйқуни ширин билдинг, болам, бари қўйларни оқизиб кетди, сув бирданига тошди, одамлар билмай қолди. Бўлар иш бўлди, тур энди тезроқ, ўзингни оқизиб кетмасин, болам..." дейди (11-бем). Бу ҳазин даъватдан сўнг турмоқчи бўлганида эса кўрадики, оёғи боғлиқ, тўрт одам елкасидан босиб турибди. Бу ўринда қўй – згулик рами, у одамга бойлиқ келтиради. Сув эса жаҳон халқлари анъанасига кўра, универсал рама ҳисобланади. У оби неъмат, аммо вайронкор куч ҳам ҳисобланади. Қиссада ёвуз куч рамида келади. У згулики (қўйни) қаърига фарқ этади. Яъни халқ озодлиги йулида жонбозлик қилганларни оқизади. У шўролар тўқинидир. Қиссанинг яна бир ёрнида ома шундай дейди: "Ўғлинг ҳам, Нисора (хотини) ҳам бир қора қўчқорға ёпишиб оқиб кетяпти. Ҳадемай сен ҳам ортидан оқасан, бошқа илож йўқ. Тамбани сув урган" (12-бем). Бу уларнинг омон қолишига ишора. Чунки згулик ҳамиша қолиб. Уларни қўй – згулик қутқаради.

Қиссада яна шундай тасвир бор. Асқаралибек ётган ертўла тепасига ёпилган кигизга қўйнинг оёғи илиниб қолади, у оёғини тортиб олганда, ўрнида бир тешик қолади. "Тешикдан илк бора қуёш нури тушди, ҳаво очилибди. Бу нур қандай нур?", дея савол беради ёзувчи. Албатта у – келажак нури.

Шўролар уйига ўт қўйганда, невараси Умаралибекни ҳам ёниб кетди, деб ўйлаган Асқаралибекнинг отаси ақлдан озади. Уни кейинчалик занжирлаб қўйишади. Асқаралибек қўлга тушгач, шўролар уни ўз манфаати йулида хизмат қилдирмоқчи бўлиб, хотини ва ўғли Умаралибек билан қўриштирганда, ўғли унинг қўлуғига шундай дейди: "Кеча бизни уйимизга олиб боришди, ота. Катта отам чиройли занжир ўйнаб ўтирган экан. Олдига борай десам омам қўймади. Занжирини сўрасам, отанг Асқаралибек беради, унинг занжирни меникидан ҳам узун деди" (82-83-бетлар). Дарҳақиқат, Асқаралибекнинг узун ва кўринмас занжирини унинг ўзинигина эмас, бутун бир миллатни етмиш йил давомида исканжада тутиб турди.

Қизилларнинг маккорлиги, шафқатсизлиги, юрт қиёфаси Шомирзабек тилидан қуйидаги рамада бутун дахшати билан ифодаланади. Шомирзабек соч олдирар экан, сочлар лунига палахса-палахса бўлиб тушади. У ўйга толади: "...Ортнинг йигитларини ҳам шундай қиришди.

Қизиллар уста каби силашади, ийлашади, эгаларининг кўзини илтириб қириб битиришади. Энди қирилган калладай шипшидам. Йўқ, калла бор экан – юрт бор, қириб тугатиб бўлмайди, яна ўсиб чиқаверади!" (114-6ем).

Таниқли ёзувчи Тохир Маликнинг руҳан озодликка интилгани ва мустақиллик курашчиларига хайрихоҳ бўлгани учун қамоққа ташланган Мирҳосил, Раҳматуллоҳларнинг азоблари акс эттирилган "Ов" қиссида ҳам адиб ғояси рамазлар орқали илгари сурилган, умуман, қиссани рамазлар асосига қурилган деса ҳам бўлади. Қиссада "хавфли" маҳбусларни қочишга даъват этиб, гўё уларга имкон яратиб бериб, аслида қамоқхона бошлигининг ови – ўқига нишон қиладиган мунофиқ айғоқчи итга тенглаштирилади: "Айғоқчи илдам юриб келиб, истаконни қўлига олди-да, тўрт ютумда бўшатди. "Қуф" деб қўйиб тилини чиқариб, лабини ялаб қўйди" (Тохир Малик. Ов. Ўғизхондан қолган мулк. "Ватан" серияси. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1995, 24-56-бетлар. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади).

Озодлик руҳи асло сўнмайди, йўқ бўлмайди. Уни йўқотиш мумкин эмас. Чунки у ҳақиқий инсон, чин ватанпарвар қалбда яшайди. Бундай инсон ҳаётда мавжуд экан, озодлик туйғуси ҳам абадийдир. Уни кўринмас, ғойибий куч асрайди. Қиссада бу буғу тимсоли – рамазда берилган: "Эрта баҳорда қамоқхона атрофида бир катта шохдор буғи пайдо бўлган эди. Унга қараб отилган ўқ исзис кетарди. Ҳатто мерганлар ҳам пойлаб отишди – фойда бермади. Шундан сўнг буғуни кўрганда аскарларни саросима босадиган бўлди. Бошлиқ, "ўқ отишса, қўрқувлари камаяр", деган фикрда соқчиларга буғу кўриниши билан отишга рухсат берган эди." (25-6ем). Лекин улар урдасидан чиқмайди. Асар охирида буғу айғоқчи, қамоқхона бошлиғи ва унинг ёрдамчисини даф қилади, яъни улар қилмишига яраша жазо олади. Чунки буғу ёмонликка қарши турувчи опижаноблик, улугворлик рамазидир.

Хуллас, рамазлар ёзувчи бадийий нияти, ғоясини акс эттириш билан бирга унинг китобхон руҳиятига сингиб, асар воқеаларини қалбан ҳис этиш, фикрлаш ҳамда маълум бир хулосалар чиқариб олишга ҳам ундайди.

Шерзод АҚРОМОВ,

*Тошкент давлат Педагогика
университети аспиранти*

Qissalardagi hissalar

Хозирги давр ёшлар қиссачилигида миллий адабий тафаккурдаги янгиланишлар таъсири-ни ҳам, мавжуд аънаналар доирасидаги изла-нишларни ҳам, бадий тафаккур тараққиётида янгилик яратиш йўлидаги хайрли интилишлар-ни ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, бугун адабий жамоатчилик яхши таниган Абдуқаюм Йўлдош, Аббос Саид, Зулфия Қуролбой қизи, Рисолат Ҳайдарова сингари ёзувчилар ижоди бу борада кенг изланишлар олиб бориш учун бой манба бўла олади. Улар ижодида инсон руҳий дунёси-ни маънавий-ахлоқий муаммолар фонида бор мураккабликларияю нозикликлари билан акс эт-тириш хусусияти етакчилик қилади.

Абдуқаюм Йўлдошнинг ана шундай асарлар-дан бўлган "Сунбуланинг илк шанбаси" қиссаси бош қаҳрамони телбавор феъл-атвори, қиёфаси, қалбию кўнгил олами буткул ўзгача – "ғалати", бошқаларга мутлақо ўхшамайдиган бир йи-гит. Ташқи қиёфаси ва хатти-ҳаракатларидан телбанамо кўрингани билан аслида у гўдақдек бегубор, содда, камсуқум. Қалби дардчил – маъ-нан, руҳан бу бешафқат оламга бегона, сигмайди у. Воқеалар силсиласида ана шу хаста кўнгил жисмоний дардга ҳам мубтало бўладики, бу унинг ўша "сир"ли ички оламини янада очикроқ кўрсатади. Қиссадаги аънавий баёнчи обра-зи (қаҳрамонимизнинг ҳамхонаси) китобхонни воқеалар ичига етакларкан, бу "ғалати" йигитнинг дунёсини ҳис қилишга ундайди – ўзи ҳам шунга уринади, у ҳақда фикрлаб-фикрлатади. Шунинг баробарида баёнчи образи ҳам китобхон кўз ўнгида сувратию сийрати билан яққол акс эта бо-ради. Ҳамхонаси учун куйиб-пишиши, унга бўлган муносабати, жонқуярлиги унинг лоқайд у тепса-тебранмас эмас, аксинча, бошқаларга ҳамдард бўлишга мойил, уларнинг изтиробу азобларини шунчаки четдан кузатувчи бўлолмайдиган "тирик" инсон эканидан далолат. У ҳамхонасини менси-май, мазаҳ қилувчилардан ошқора нафратла-нади. Ранг-рўйи кундан-кун сарғайиб, хасталик тобора енгиб бораётган йигитга боқиб ич-ичидан эзилади – юраги симиллаб оғрийди.

Маълум бўлишича, йигит севгилисидан айрилган, ҳижрон азобида қоврилган, юра-гида армондан бошқа ҳеч вақо қолмаган бир шўрпешона экан. Унинг биргина илинжи бор – кўнглига таскин берадиган, тириклигининг бо-

иси бўлган илинж! Ҳар йили сунбуланинг илк шанбасини кутади у – ёш боладек, телбадек... Ҳар йили ўша кун қаерда, қай ҳолатда бўлмасин севгилисини илк бора кўрган жойига боради. Қиз – севгилиси (энди жувон) ҳам келади, улар шунга ахдлашишган. Йигит умрининг охиригача ўша кун, ўша соат, ўша жойда уни кутишга онт ичган. Қарийб икки-уч йил сўзига, лафзига содиқ қолган, лекин бу сунбула касаллик сабаб севги-лиси билан учрашгани боролмайди, чунки врач-лар уни қўйиб юбормайди – касали оғир, бедаво. Энди у гўёки севгилисига, қалбига, лафзига хиё-нат қилаётир. Шу боис ҳамхонасининг "Рентген яхши чикса, ўйлаб кўришаркан" деган жавобини эшитибқў хушини йўқотади.

Айтилган кун, соат ўша жойда ҳадиқ ҳисси қоришиқ нигоҳ-ла атрофга тоқатсизланиш, жониқиб, ваҳима, ғусса, илинж билан боққан ўша жувон: чақалогини бағрига босганча, сий-рак чўққи соқолли чол ҳамроҳлигида пайдо бўлади. Йигитнинг бетоблигини эшитиб, ўнсиз йиғлаб изига қайтади. Холис хизматни адо эт-ган ҳамхона келиб, дарди баттар оғирлашган йигитга бор тафсилотни сўзлаб бергач, у чуқур тин олади, гўё алаҳсираётгандек: "...у кепти... Ҳар йили келади... гаплашолмасак ҳам... бир-биримизни кўриб... омонлигимизни билиб... сўнг... орқасидан бориб... олдидагиларга бил-дирмасдан... вокзалгача... кузатиб... Деразадан қараб қолади... Йиғлайди... кўп йиғлайди... Шун-да ўзимни-ўзим ўлдиргим келади... Сиздан илти-мос, келаси йил ҳам сунбуланинг биринчи шан-басида... ўзингиз..." дея олади базўр (Абдуқаюм Йўлдош. *Бир тун ва бир умр. Ҳўқоялар ва қиссалар. Т., "Янги аср авлоди", 2007, 159-бет*).

Ахдлашгани жой – фаввора ёнида пайдо бўлган аёл бахтидан, кўнгил кўйганидан жудалик фожиаси бутун руҳиятидан сезилиб турган, юра-ги бўм-бўш, ҳаёти маънисиз, изтиробу армонлар ичига яшаётган бир муштира. "Чарчадим..." – бу жонидан тўйиб кетаёзган, сабр косасига сўнгги ҳўрлик-алам томчиси тўкилаёзган, аммо ҳамон энг охириги сониядами рўй беражак нечўк-дир мўъжизага илинж боғлаб, ўша илинж тезроқ саробга айланиб қўя қолишини ҳам зориқиб, ҳам даҳшатга тушиб кутаётган аёлнинг зорланиб айт-ган сўзи... Жувоннинг йигитни нигоҳлари орқали излаши бу – аччиқ қисмат теграсидаги умид –

уни эъозлаган, кўнглини тушунган, меҳрини қадрлаган, туйғуларига туйғудош инсон тисолидаги ёруғлик, нур, яшайдан туйилган ёрқин маъно, ёқимли кўнгил истаги, майли эди. Булардан бириёула айрилишга аёлининг ҳам юраги дош бермайди. Шу тариқа эрта хазон бўлган икки ёш умр балки ўзлари қачонлардир йўл қўйган хатолари, балки ақилларининг улар қисматиға бефарқлиги, тақдирини ҳам ҳиссизлик билан ҳал этиб юборгани учун шафқатсиз тўлов эди.

Бу мунгли, бир қадар романтик севги қиссаси табиийки, китобхонни ларзага солади, лекин ёзувчи баъзи ўринларда йигит билан қиз руҳияти, инсоний қиёфасини ичдан ёритиш ўрниға ҳикоячи тилидан “сўзлаб бериш”ға урилади, натижада ҳар иккала қаҳрамоннинг жонли қиёфаси бир оз хира тортиди. Воқеалар оқимида пайдо бўлган жувоннинг синглиси, ҳамхонанинг оиласи, аёли, бошлиқ ҳам оддий эпизодик образ даражасида қолиб кетади. Ёзувчи уларнинг жанр кўламиға мос “юки”ни ҳам баёнчи зиммасиға мажбуран юклаб қўйганки, натижада воқеалар ва қаҳрамонлар баённинг салмоғи керагидан ортиб кетган.

Абдуҳаюм Йўлдошнинг яна бир қиссаси “Залолат”да ҳам маънавий муаммолар қаламға олинган. Унда пул топиш умидида мардикор бозорига чиққан йигит – Илёснинг саргузаштлари тасвирланган. Ёзувчи аввалги қиссасидан фарқли равишда ҳодисаларни баён қилишдан кўра кўпроқ тасвир орқали акс эттиришға ҳаракат қилгани Илёснинг мардикор бўлиб ёлланиб, кўп қийинчиликларни, азоб-ўқубатларни бошдан кечириши акс эттирилган манзараларда кўринади. Илёс шериги – муаллимнинг шафқатсиз калтакланишиға гувоҳ бўлади – инсоннинг зулми чегара билмас экан деган ҳақиқатға, инсон боласининг ваҳшийлигиға илк бора рўпара келади. Инсон қиёфасини буткул йўқотиб, ўзи каби одамларни азоб-ўқубатларға дучор қилиш, зўрлаш, таҳқирлаш, калтаклаш ва яна-тагин бундан ҳузур қилиш ҳатто ҳайвонға ҳам хос эмас. Аммо залолат ботқоғиға айланган ўша масканда зўравонлик, шафқатсизлик ҳар недан устун. Тубанлик, зулм ва ваҳшийликка бош эгиб, қулға айланган Нишонбой ака, муаллим, талаба йигит ва Илёс офтоб билан лойдан бошқани фаҳхламас бир ахволға тушади. Ёзувчи сюжет чизигидаги ана шундай драматик лавҳаларни жонли, ҳаётий акс эттиргани ҳолда сўнг яна ҳар бир ҳодиса тафсилоти, қаҳрамонлар руҳиятида содир бўлиши қутилдиган ҳолатлар тавсифини баёнчи тилидан

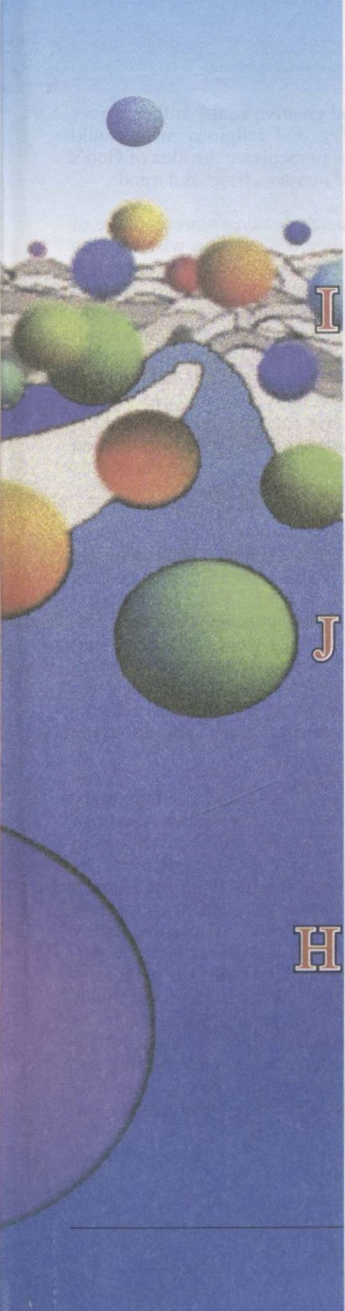
ҳикоя қила бошлайди. Шунингдек, асарда драматизмни сусайтирувчи кераксиз, узундан-узун тафсилотлар, қайтариқлар ҳам учрайдики, булар воқеаларни табиий оқимидан, қаҳрамонларни эса жонли инсон каби яшаб, характери мангитиға кўра ҳаракат қилишдан тўхтатиб тургандек туюлади. Масалан, “Афтидан, шапалоқ еган додлаб юборди ва бу овоз аёл кишиға тегишли эканини англа-англамас кимдир вагоннинг деворига гуп этиб урилди. – Онанги... – Бояги барзангининг палағда овозини эшитган Илёс титраб кетди. Бунға жавобан аёл кишининг титроқ саси эшитилди: – Раҳм қилинг, акажон! Бола-чақам бор! Бошимда эрим бор! Йўқчилик... Менға идиш-товоқ ювасиз дейишганди... Мени ановилар алдади... Бундан кўра ўлганем яхши... – Аёл изиллаб йиғларди. Барзанги ёмон теғди шекилли, гуп этиб ўтириб қолган аёл аянчли чийиллади...” (ўша тўплам, 207-бет) каби ачинарли манзаралар таъсирли тасвирлангани ҳолда воқеалар шитоби бирдан сусаяди, қаҳрамонлар дунёсидаги “ағдар-тўнтарлар”, руҳиятидаги силжышлар ёзувчи эътиборидан четда қолади. Кейинги воқеалар баёниға интилиш сезилади. Асар якуниға эса дектектив тус берилади.

Қисса марказидаги маънавий муаммолар ҳар қанча долзарб бўлмасин, уларнинг инсон ҳаёти ва вужудидаги огриқлари, жароҳатлари, азоб-ўқубатлари таъсирчан манзараларда суратлантирилмас экан, бадий қиймат касб этмайди. Айтиб ўтганимиздек, баёнчилик, тавсиф қаҳрамон қиёфаси ва руҳиятининг жонли, табиий тасвириға ўрин бўшатмас экан, ижодкорнинг ҳайрли изланиш-интилишлари ҳам кўнгилдагидек самара бермайди.

Лекин барибир, аънавий услубда қалам тебратаётган ёш қиссанавислар ранг-баранг қаҳрамонлар яратмоқда, маънавий муаммолар талқини орқали замондошларимиз ҳаёти, изланиш-интилишлари, курашлари, мағлубияту ғалабаларини, изтиробу эҳтиросларини таъсирчан манзараларда акс эттиришға эришмоқда. Баъзан тажриба камлиги, услубда баёнчиликка берилиш каби нуқсонлар кўзға ташланса-да, ёшлар қиссачилиги қадам-бақадам бадий кашфиётлар сари бўй қўзаяётгани, маҳорат сирларини чуқур ўзлаштириш томон дадил одимлаётгани бор ган.

Дилобар САИДАҲМЕДОВА,

Тошкент давлат Педагогика
университети аспиранти

SUMMARY

In the interview entitled "We reached the days of prosperity...", Hero of Uzbekistan, poet of the nation, Erkin Vakhidov makes a lively narrative on the age of misrepresentation and humiliation of our history, language, and traditions in the soviet period that he created a lot of poems. He tells that his early poems were a revolt against falsehood. Though it was impossible to expose such a kind of revolt in those days, there was poetry which can tell the truth covering it under "beautiful words". Owing to our independence, and new policy which aims for welfare of our people, we achieved the day of happiness that there is liberty of creativity, and prosperity. Today maintaining peace and strengthening solidarity between nations are our sacred mission.

Jalaliddin Safo in his article "The new approach to the issue of national interests" stresses that all races and nations made their national traditions, values, and unique customs an integral part of their moral and spiritual life by having been preserving them for centuries. Attaining independence, we gained such an opportunity as one of other nations. Our achievement in this sphere is that head of our state, Islam Karimov pointed out the ways of making majestic spiritual and cultural heritage, glorious and great history, national dignity and values of our nation serve for our national interest. A considerable attention is drawn to lifestyle, traditions, and values in formation of our national way of development.

Human liberty and creative power is not in Nature or society, but in soul. The problem of liberty and creativity can not be resolved unless humankind faces onto his spiritual essence. Concentration of attention on this essence is a response to divine call which urges to struggle for spiritual liberty, and the mission of humanity to creativity. Spiritual liberty, sophistication of creativity can not be achieved without God's aid. Only an amalgamation of human and divine wills on the basis of liberty and love can elevate human dignity to lofty places. Then his life owes meaning, and his way can be bright. In the article by Alawiddin Azim

entitled "Spiritual crisis and creative soul", author argues that all artists, philosophers, and religious men should turn and keep their attention to inculcate the idea of God's power, and human potential in men's heart and mind.

F

amous scholar of Navai studies, leading representative of our culture and science, Khamid Sulaymon who was too desirous of elevation of our national culture, science, and art worked for this purpose tremendously hard. He had been sending groups of scholars on archeographic expeditions to remote regions of our country for years. As a result of these efforts, thousands of manuscripts and lithographic works were collected. Their catalogues and indexes had been being printed. Said Khasanov in his article "Treasure" states that the researches conducted under direction of Khamid Sulaymon had aimed for thorough examination of our rich manuscript heritage, and disclosure the contribution of our ancestors to culture of humanity.

I

It is not secret that Abdurauf Fitrat was not only a representative of literature and art, but well-known statesman. He invited Russian intellectual Viktor Uspenskiy who studied at St. Petersburg Conservatoire from Caluga to Bukhara. With the initiation of Fitrat, and continuous effort of Uspenskiy six epics of Uzbek people were transcribed into musical notation; performances by mature singers were recorded on phonograph rollers. The dialogue between two intellectuals served to enrich two great cultures. Khamidulla Akbarov's article "Six musical epics" tells about the creation of "shashmaqom"

T

he article "Teaching of David Hume and Contemporary Philosophy" by Khurshid Yuldoshev examines Scottish philosopher David Hume's philosophical teaching in general and his theory of knowledge in particular. The author of the article rejects the interpretation of Hume's teaching made by soviet philosophers, and tries to draw reader's attention to the importance of the part played by Hume in the development of philosophical thought. According to the author, Hume's philosophy has been misunderstood and misrepresented. The main cause of this is the widespread tradition of labeling past philosophers as subjectivists, idealists, materialists, etc. Making classification in this way reduces our impartiality in interpreting and understanding past teachings and ideas. The article with its challenge predominant views on Hume's philosophy can be readable and interesting.

Hamid Sulaymon

И/Ў 6160

ТАҒАККУР

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАҒАККУР 3/2011

